

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI**

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİ'NİN EKONOMİK
KALKINMA YAKLAŞIMLARI VE PERFORMANSLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Önder BALCI**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Muhteşem KAYNAK**

Ankara – 2007

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT POLİTİKASI BİLİM DALI**

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİ'NİN EKONOMİK
KALKINMA YAKLAŞIMLARI VE PERFORMANSLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Önder BALCI**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Muhteşem KAYNAK**

Ankara – 2007

ONAY

Önder BALCI tarafından hazırlanan TÜRKİYE CUMHURİYETLERİ'NİN EKONOMİK KALKINMA YAKLAŞIMLARI VE PERFORMANSLARI adlı bu çalışma, 26/07/2007 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı İktisat Politikası bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Muhteşem KAYNAK (Başkan)

Prof. Dr. Yılmaz ÖZKAN

Doç. Dr. Aziz KONUKMAN

ÖNSÖZ

Hükümetler görev yaptıkları süreler boyunca bir ülkenin ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel alanlarında kendi politikalarını yürütür ve bu politikalar içerisinde belli hedeflere ulaşmaya çalışırlar. Bu anlam da bazı hükümetler başarılı olarak nitelendirilirken bazıları başarısız olarak nitelendirilmektedir.

Bu tez çalışmasında Cumhuriyet Dönemi boyunca görev yapmış hükümetlerin, ekonomik kalkınma açısından gösterdikleri performans ölçülmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan sadece yaygın olarak kullanılan iktisadi göstergelere değil aynı zamanda toplum kalkınması için referans olabilecek göstergelere yer vererek, çok farklı değişkenlerden oluşan ve 1923–2002 yılları arasını kapsayan bir veri seti oluşturulmuştur. Faktör analizi yöntemini kullanarak yaptığımız analiz sonucunda hükümetler başarı performanslarına göre sıralanmaya çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında her türlü görüş ve desteğini hiçbir zaman esirgmeden bana yol gösteren tez danışmanım ve hocam Prof. Dr. Muhteşem KAYNAK'a, ayrıca görüş ve eleştirileri ile katkılarından dolayı Prof. Dr. Muzaffer SARIMEŞELİ'ye, Prof. Dr. Yılmaz ÖZKAN'a, Doç. Dr. Aziz KONUKMAN'a ve Yrd. Doç. Dr. Murat ATAN'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Önder BALCI

Ankara–2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR	viii
TABLOLAR.....	ix
ŞEKİLLER	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI VE KAVRAMSAL GELİŞİMİ

1.1. KALKINMA KAVRAMI	6
1.1.1. Kavramsal Anlamı	6
1.1.2. Kalkınma Kavramının Tarihsel Gelişimi	7
1.1.3. Kalkınma İktisadının Ayır Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı....	11
1.1.3.1. Uluslararası Ticaretin Canlandırılması.....	11
1.1.3.2. Bağımsızlıklarına Kavuşan Ülkelerin Kalkınma Çabaları	12
1.1.4. Kalkınma İktisadının Altın Çağı ve Gözden Düşmesi	13
1.1.5. Ekonomik Kalkınmanın Tanımlanması ve Büyümeden Farkı ...	15
1.2. İNSANİ GELİŞME KAVRAMI	18
1.2.1. Kalkınmanın Ölçülmesinde İnsan Eksenli Değişme	19
1.2.2. İnsani Gelişme Endeksinin Unsurları ve Hesaplanması.....	21
1.2.3. İnsani Gelişme Endeksinde Türkiye'nin Yeri	22

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİNDE KALKINMA

2.1. Liberal Politikalarla Ulusal Ekonomik Kalkınma (1923–1930)	24
2.1.1. Cumhuriyetin Devraldığı Ekonomik Miras.....	24
2.1.2. İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Antlaşması	28
2.1.3. Hükümet Programlarında İktisadi Politikalar.....	33
2.1.3.1. I. ve II. İnönü Hükümetleri.....	34
2.1.3.2. Okyar Hükümeti	34
2.1.3.3. III. ve IV. İnönü Hükümetleri	36
2.1.4. Sanayinin Gelişmesi	36
2.1.4.1. Teşvik-i Sanayi Kanunu	37
2.1.5. Tarımın Gelişmesi	39
2.1.6. Kurumsal Gelişmeler.....	42
2.1.7. Liberal Kalkınmanın Sonu: 1929 Dünya Ekonomik Krizi.....	44
2.2 Korumacı-Devletçi Kalkınma Dönemi	47
2.2.1. Devletçiliğe Geçişin Sebepleri	47
2.2.2. Devletçilik İlkesi	48
2.2.3. Devletçilik Döneminde Hükümetlerin İktisadi Politikaları.....	50
2.2.3.1. V. İnönü Hükümeti.....	50
2.2.3.2. VI. İnönü Hükümeti	51
2.2.3.3. VII. İnönü Hükümeti	52
2.2.3.4. I. Ve II. Bayar Hükümeti.....	53
2.2.4. Devletçi Uygulamalar.....	56
2.2.5. Millileştirmeler	57
2.2.6. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı	58
2.2.7. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı	60
2.2.8. II. Dünya Savaşı ve Devletçiliğin Duraklaması	64
2.2.8.1 I. ve II. Saydam Hükümetleri	65

2.2.8.2. I. ve II. Saraçoğlu Hükümetleri	68
2.2.8.2.1. Varlık Vergisi	69
2.2.9. Savaş Sonrasında Devletçiliğin Gerilemesi	73
2.2.9.1 Amerikan Raporları: Hilts ve Thornburg Raporları	76
2.2.9.2 İvedili Sanayi Planı	78
2.2.9.3 Vaner Kalkınma Planı	80
2.2.10. Savaş Sonrasında Hükümetlerde İktisadi Politikalar	82
2.2.10.1. Peker Hükümeti	82
2.2.10.2. I. ve II. Saka Hükümetleri	84
2.2.10.3 Günaltay Hükümeti	86
2.3. Liberal Kalkınma Denemesi (1950–60)	88
2.3.1. Demokrat Parti Hükümetleri	89
2.3.1.1. Menderes Hükümetleri (1950–55)	91
2.3.1.2. Menderes Hükümetleri (1955–1960)	96
2.3.1.3. 4 Ağustos 1958 İstikrar Tedbirleri	99
2.3.2. Liberal Kalkınma Denemesi Sonunda Ekonomi	101
2.3.2.1. Tarımda Makineleşme	102
2.3.2.2. Sanayileşme	106
2.3.2.3. Ulaştırma	107
2.3.2.4. Dış Ticaret	108
2.4. Planlı Kalkınma Dönemi (1960–80)	110
2.4.1. DPT'nin Kurulması ve Planlama	114
2.4.2. Planlı Dönemde Hükümetlerin İktisadi Politikaları	115
2.4.2.1. I. ve II. Gürsel Hükümetleri	115
2.4.2.2. İnönü Koalisyon Hükümetleri	117
2.4.2.2.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı	119
2.4.2.3. Ürgüplü Hükümeti	120
2.4.2.4. I. Demirel Hükümeti	122
2.4.2.5. II. Demirel Hükümeti	123
2.4.2.5.1. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı	125
2.4.2.6. III. Demirel Hükümeti	127

2.4.2.7. I. ve II. Erim Hükümeti	129
2.4.2.8. Melen ve Talu Hükümetleri	131
2.4.2.8.1 Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı	132
2.4.2.9. I. Ecevit Hükümeti	134
2.4.2.10. IV. Demirel Hükümeti.....	135
2.4.2.11. II. Ecevit Hükümeti	136
2.4.2.12. V. Demirel Hükümeti	137
2.4.2.12.1. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı.....	138
2.4.2.13. III. Ecevit Hükümeti.....	139
2.4.2.14. VI. Demirel Hükümeti.....	141
2.4.3. Planlı Dönem Sonunda Ekonomi	142
2.4.4. Planlı Dönemin Sonu: 24 Ocak Kararları.....	144
2.5. Dışa Açılma ve Serbest Piyasa Dönemi (1980–2002)	149
2.5.1. Dışa Açılma Dönemi Hükümetlerinde İktisadi Politikalar	151
2.5.1.1. Özal Dönemi Hükümetleri	151
2.5.2. Ekonomide Yapı Değişikliği	163
2.5.3. Fon Ekonomisine Geçiş	164
2.5.4. VII. Demirel Hükümeti	168
2.5.5. Çiller Hükümetleri.....	173
2.5.6. Finansal Serbestleşme ve Dış Borç Sorunu.....	175
2.5.7. 5 Nisan İstikrar Tedbirleri	178
2.5.8. Koalisyonlar Dönemi Hükümetlerinde İktisadi Politikalar.....	183
2.5.8.1. II. Yılmaz Hükümeti.....	183
2.5.8.2. Erbakan Hükümeti.....	184
2.5.8.3. III. Yılmaz Hükümeti.....	186
2.5.8.4. IV. ve V. Ecevit Hükümetleri.....	187

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİ'NİN KALKINMA PERFORMANSLARI	189
3.1. Amaç	189
3.2. Yöntem	192
3.2.1. Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz Yöntemleri	192
3.2.1.1. Faktör Analizi	194
3.3. Faktör Analizinin Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerine Uygulanması.....	196
3.3.1. Hükümetlerin Dönemlendirilmesi	198
3.3.2. Veri Seti.....	200
3.3.3. Kullanılan Değişkenler	200
3.3.3.1. Eğitim Göstergesine Ait Değişkenler	200
3.3.3.2. İstihdam Göstergesine Ait Değişkenler.....	201
3.3.3.3. Tarım Göstergesine Ait Değişkenler	202
3.3.3.4. Madencilik Göstergesine Ait Değişkenler	202
3.3.3.5. Enerji Göstergesine Ait Değişkenler	203
3.3.3.6. Ulaştırma Göstergesine Ait Değişkenler	203
3.3.3.7. Dış Ticaret Göstergesine Ait Değişkenler.....	204
3.3.3.8. Maliye Göstergesine Ait Değişkenler	204
3.3.3.9. Milli Hesaplar Göstergesine Ait Değişkenler	204
3.3.3.10. Sağlık Göstergesine Ait Değişkenler	205
3.4. Faktör Analizi Sonuçları	205
3.4.1. Hükümetlerin Eğitim Performansı	206
3.4.2. Hükümetlerin İstihdam Performansı	208
3.4.3. Hükümetlerin Tarım Performansı	209
3.4.4. Hükümetlerin Madencilik Performansı	211
3.4.5. Hükümetlerin Enerji Performansı	212
3.4.6. Hükümetlerin Ulaştırma Performansı	214
3.4.7. Hükümetlerin Dış ticaret Performansı.....	215

3.4.8. Hükümetlerin Maliye Performansı	217
3.4.9. Hükümetlerin Milli Hesap Performansı	218
3.4.10. Hükümetlerin Sağlık Performansı	220
SONUÇ	222
KAYNAKÇA	225
EKLER	240
ÖZET	287
ABSTRACT	288

KISALTMALAR

A.B.D.	: Amerika Birleşik Devletleri
ANAP	: Anavatan Partisi
A.P.	: Adalet Partisi
B.B.Y.K.P.	: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
B.B.Y.S.P.	: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
C.H.P.	: Cumhuriyet Halk Partisi
D.B.Y.K.P.	: Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı
D.P.	: Demokrat Parti
D.P.T.	: Devlet Planlama Teşkilatı
D.Y.P.	: Doğru Yol Partisi
H.D.R.	: İnsani Gelişme Raporu
I.M.F.	: Uluslar arası Para Fonu
İ.B.Y.K.P.	: İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
İ.B.Y.S.P.	: İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
İ.G.E.	: İnsani Gelişme Endeksi
K.K.B.G.	: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
T.B.M.M.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.M.O.	: Toprak Mahsulleri Ofisi
U.N.	: Birleşmiş Milletler
U.N.D.P.	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
Ü.B.Y.K.P.	: Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. : İGE Maksimum ve Minimum Değerler	21
Tablo 1.2. : Türkiye'nin İGE Trendi, 1975–1995	23
Tablo 2.1. : Ülkedeki Sanayi İşyerleri ve Burada Çalışan İşçi Sayısı (1922) ..	27
Tablo 2.2. : 1923-30 Döneminde Sanayiye İlişkin Veriler	38
Tablo 2.3. : 1923–30 Döneminde Seçilmiş Bazı Tarımsal Ürünlere Ait Üretim Miktarları	39
Tablo 2.4. : Tarım ve İmalat sanayi Katma Değeri (1923–24,1930–31)	41
Tablo 2.5. : 1923-2003 Döneminde Dış Ticaretin Görünümü	41
Tablo 2.6. : 1930-39 Döneminde GSMH' nın Yıllık Büyüme Hızları (%).....	62
Tablo 2.7. : II. Dünya Savaşı Yıllarında Fiyat Artışları (TEFE).....	63
Tablo 2.8. : 1924–1962 Dönemine İlişkin GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları ...	87
Tablo 2.9. : 1945–60 Arasında Tarım Sektörüne İlişkin Bazı Veriler	103
Tablo 2.10. : 1950–60 Dönemi Tarım Sektörünün Desteklenmesi	105
Tablo 2.11. : 1951-60 Dönemi Karayolu, Demiryolu ve Kara Taşıt Sayıları ..	108
Tablo 2.12. : 1950-1958 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticareti	109
Tablo 2.13. : Planlı Dönemde GSMH ve Sektörel Büyüme	142
Tablo 2.14. : Tarım ve Sanayi Sektörünün İhracat ve GSYİH İçindeki Payları.....	144
Tablo 2.15. : Kuruluş Dönemlerine Göre Fonlar	165
Tablo 2.16. : Fonların GSMH ve Konsolide Bütçe İçindeki Payları	167
Tablo 2.17. : 1980–1995 Dönemi Türkiye'nin Dış Borç Yükü (%)	176
Tablo 2.18. : 1996–2000 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Borç Yükü (%) ...	177
Tablo 2.19. : 1994 Krizi öncesinde Makroekonomik Göstergeler (%).....	179
Tablo 2.20. : 1995-2000 Döneminde Konsolide Bütçe Giderleri (Trilyon, TL)	182
Tablo 3.1. : Yeniden Düzenlenmiş Hükümet Dönemleri	198
Tablo 3.2. : Faktör Analizi Sonucunda Yer Alan Boyutlar, Değişken Sayıları, Boyut Sayıları ve Varyansı Açıklama Yüzdeleri	206

Tablo 3.3. : Eğitim Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	207
Tablo 3.4. : Hükümet Dönemlerine Göre Eğitim Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	207
Tablo 3.5. : İstihdam Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	208
Tablo 3.6. : Hükümet Dönemlerine Göre İstihdam Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	209
Tablo 3.7. : Tarım Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	210
Tablo 3.8. : Hükümet Dönemlerine Göre Tarım Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	210
Tablo 3.9. : Madencilik Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	211
Tablo 3.10. : Hükümet Dönemlerine Göre Madencilik Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	212
Tablo 3.11. : Enerji Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	213
Tablo 3.12. : Hükümet Dönemlerine Göre Enerji Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	213
Tablo 3.13. : Ulaştırma Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	214
Tablo 3.14. : Hükümet Dönemlerine Göre Ulaştırma Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	214
Tablo 3.15. : Dış Ticaret Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	215
Tablo 3.16. : Hükümet Dönemlerine Göre Dış Ticaret Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	216
Tablo 3.17. : Maliye Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	217

Tablo 3.18. : Hükümet Dönemlerine Göre Maliye Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	218
Tablo 3.19. : Milli Hesaplar Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	218
Tablo 3.20. : Hükümet Dönemlerine Göre Milli Hesaplar Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması....	219
Tablo 3.21. : Sağlık Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi	220
Tablo 3.22. : Hükümet Dönemlerine Göre Sağlık Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması	220
Tablo 3.23. : Seçilen Göstergelere Göre İlk ve Son Sırayı Alan Hükümetler .	223

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil	Sayfa
Şekil 3.1. : Faktör Analizi Yöntemi	195

EKLER

EK 1: Eğitim Göstergeleri	241
EK 2: İstihdam Göstergeleri	249
EK 3: Tarım Göstergeleri	251
EK 4: Madencilik ve Enerji Göstergeleri	261
EK 5: Ulaştırma Göstergeleri	263
EK 6: Dış Ticaret Göstergeleri	265
EK 7: Maliye Göstergeleri	267
EK 8: Milli Hesap Göstergeleri	269
EK 9: Sağlık Göstergeleri	273
EK 10: Hükümetlerin Görev Süreleri	277
EK 11: Eğitim Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	278
EK 12: İstihdam Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	278
EK 13: Tarım Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	279
EK 14: Madencilik Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	279
EK 15: Enerji Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	279
EK 16: Ulaştırma Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	280
EK 17: Dış Ticaret Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	280
EK 18: Maliye Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	280
EK 19: Mili Hesaplar Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	281
EK 20: Sağlık Boyutu Döndürülmüş Faktör Yükleri Matrisi	281
EK 21: Eğitim Göstergesine Ait Değişkenler	282
EK 22: İstihdam Göstergesine Ait Değişkenler	282
EK 23: Tarım Göstergesine Ait Değişkenler	283
EK 24: Madencilik Göstergesine Ait Değişkenler	284
EK 25: Enerji Göstergesine Ait Değişkenler	284

EK 26: Ulaştırma Göstergesine Ait Değişkenler	284
EK 27: Dış Ticaret Göstergesine Ait Değişkenler	284
EK 28: Maliye Göstergesine Ait Değişkenler	285
EK 29: Milli Hesaplar Göstergesine Ait Değişkenler	285
EK 30: Sağlık Göstergesine Ait Değişkenler	286

GİRİŞ

Kalkınma düşüncesinin ortaya çıkışı çok eski dönemlere kadar uzanmasına rağmen kalkınma teriminin yaygın olarak kullanımı kapitalist sanayileşme sürecinin başlangıç dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bunda Sanayi Devrimi ve bu devrimin iktisadi ve toplumsal yaşamda yarattığı köklü değişikliklerin payı büyük olmuştur. Klasik iktisatçıların çalışmalarında kalkınma (gelişme) düşüncesinin geniş bir şekilde yer aldığı ve bu çalışmaların zamanla kalkınma iktisadının oluşumuna kaynak teşkil ettiği görülmektedir.

Başlangıçta geleneksel (tarımsal) yapıya dayalı ekonomilerde iktisadi büyümeyi hızlandırma sorunu üzerine yoğunlaşmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı'nı sonrası dönemde gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini bir bütün olarak ele almaya başlamıştır. Rostow, Lewis gibi iktisatçılar ekonominin yapısal değişimi üzerinde durarak tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişi analiz etmişlerdir. Gelişmiş ülkelerin geçirdiği aşamalardan hareketle azgelişmiş ülkeler için bu geçişin şartları modernleşme ekseninde ortaya konulmuştur.

Kalkınma kavramının yaygın olarak kullanılması ve kalkınma sürecinin daha sistematik bir çerçevede incelenmesi ise, İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlamaktadır. Bu dönem aynı zamanda kalkınma iktisadının, ayrı bir disiplin olarak ortaya çıktığı dönem olarak da ifade edilmektedir. Bu dönemde hızlanan kalkınma tartışmaları geniş bir düşünce perspektifinde farklı düşünce okulları ve akımları altında oldukça zengin bir literatüre sahip olmuştur.

İktisadi büyümenin gerçekleştirilmesi ve hızlandırılması azgelişmiş ülkeler için ciddi bir sorun olmaya devam etmekle birlikte, gelişmekte olan ülkeler içinde temel sorun, iktisadi büyümeyi sürdürebilmek ve iktisadi

büyümeden elde edilen yararların toplumun geneline yayılmasını sağlayacak yapısal değişiklikleri gerçekleştirebilmektir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar geçen süre içerisindeki gelişim sürecine bakıldığında ekonomideki bu yapısal değişimi gerçekleştirerek dengeli ve hızlı bir kalkınma hedefi ve çabasının, kalkınma stratejisindeki dönemsel farklılıklara rağmen sürekli korunduğu görülmektedir. Kalkınma, ulusal bağımsızlığını kazanmış yeni Cumhuriyetin ekonomik ve sosyal anlamda ilerlemesini, çağın sanayileşmiş, gelişmiş ülkelerini yakalaması ile özdeşleşmiştir.

Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte ülkenin izleyeceği kalkınma politikalarında 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nin önemli bir etkisi olmuş, kongrede alınan kararlar 1923–1930 dönemi boyunca ekonomi felsefesine yön vermiştir. Bu dönem boyunca liberal ekonomi ve özel kesim öncülüğünde kalkınmanın gerçekleşmesi için gereken kurumsal ve yasal çaba ve teşviklere karşın, batılı kapitalist tarzda yerli girişimci sınıfın oluşmaması devletin ekonomide önemli bir yere sahip olması ile sonuçlanmıştır. İçerde özel kesimin yeterli sermaye birikimini sağlayamaması, dışarıda ise 1929 Dünya Krizi'nin olumsuz etkileri sonunda, devlet ekonomik hayatın her alanında etkinliğini arttırmış ve 1930'lu yılların başından itibaren devletçi sanayileşme prensibi benimsenmiştir. Dışarıdan getirilen uzmanlarla birlikte sanayi planları hazırlanarak ülkenin kaynakları ve önceliklerine uygun sanayileşme hamlesi gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. İthal ikameci politikalar sonunda sanayileşme ve büyüme yolunda önemli mesafeler alınmış ancak yaklaşan savaş tehlikesi istenen hedeflere ulaşılmasını engellemiştir.

1950–1960 dönemi sonra bir yandan yeniden liberal politikalarla kalkınmanın hedeflendiği diğer yandan da soğuk savaşla birlikte kurumsal anlamda da pek çok uluslararası kuruluşu katılarak gelişmiş kapitalist ülkelerle iktisadi ve siyasi ilişkilerin yakınlaştığı bir dönem olmuştur. Bu

dönemde sanayileşmenin finansmanında yeterli olmayan iç kaynaklar dışarıdan kredi ve yardımlarla desteklenmeye çalışılmıştır. 1950–54 arasında tarım kesimi hem finansman hem de teknik olanaklar bakımından önemli oranda desteklenmiş, bunun sonucu artan tarımsal üretimin uluslararası pazarlara ulaşması sağlanmıştır. Bunun yanında ithalatın borçlanmayla sürdürülmeye çalışılması ve dış dengenin korunamaması 1950–60 dönemi ortalarından itibaren devletin yeniden ekonomik alanda korumacı ve müdahaleci uygulamaları sonunda liberal ekonomi ve özel kesim öncülüğünde kalkınma fikri sonuçsuz kalmıştır.

Ülke de sanayileşmeyi sağlayacak yeterli sermaye birikiminin oluşmaması dışarıda ise hem Sovyet Rusya'da hem de Latin Amerika uygulanan planlı ekonominin verdiği olumlu sonuçların etkisi ile 1960'lı yılların başında itibaren yeniden devlet eliyle fakat özel kesime de önem veren planlı bir kalkınma fikri egemen olmuştur. 1980 yılına kadar sürecek olan bu dönemde özellikle sanayi sektöründe önemli büyüme oranları elde edilmiştir. Ancak özellikle 1970'li yıllarla birlikte artan dış borçlarla birlikte uluslararası piyasalarda ortaya çıkan petrol krizi gibi etkenler 1980 yılına gelindiğinde ekonomide yeniden bir yapı değişikliği yapılmasını zorunlu kılmıştır.

24 Ocak 1980 İstikrar Tedbirleri ile Türkiye dışa açık-ihracata dayalı bir sanayileşme politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu anlamda dış ticaretin serbestleştirilmesi ve ihracatın teşvik edilmesi izlenen temel politikalar olmuştur. 1980'li yılların ortasından itibaren artan kredi olanakları ile yatırımlara hız verilmiş büyük çaplı inşaat ve ulaştırma faaliyetleri gerçekleşmiştir. Türkiye 1990 yıllarda uluslararası sermaye hareketlerinin etkisine açık hale gelmiş dış finansmana dayalı sanayileşme, ekonomide yaşanan krizlere rağmen devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden itibaren sanayileşme-kalkınma çabalarında kuşkusuz çok büyük mesafeler kaydedilmiştir. Ancak

hedeflenen ve gelinen düzey arasında fark olduğu da bir gerçektir. Diğer yandan 1990'lı yıllarla birlikte kalkınmanın tanımlanmasında önemli değişiklikler meydana gelmiş, kişi başına gelir düzeyinin yükseltilmesinin yanı sıra, gelir dağılımının düzeltilmesi, yoksulluğun azaltılması, bireylerin toplumsal yaşantısı ve temel gereksinimlerinde iyileştirmelerin sağlanması şeklinde daha insan merkezli bir kavram olarak ifade edilmeye ve uluslararası karşılaştırmalarda bu temelde yapılan yeni analiz ve endeksler kullanılmaya başlanmıştır. UNDP'nin 1990 yılından itibaren her bir ülke için hesapladığı İnsani Gelişme Endeksi ülkelerin kalkınmışlık düzeyini göstermesi açısından günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Diğer yandan hem kalkınmanın tanımını yaparken hem de kalkınmışlık seviyesini ölçerken daha geniş ve çok boyutlu bir bakış açısının da olabileceğini göz ardı etmemek gerekmektedir. Ekonomik ve parasal faktörlerle birlikte sosyal ve kültürel bir takım ölçütlerinde hesaplamalara katılabildiği bir ölçümde bize ülkeler arasındaki kalkınma yarışı hakkında sağlıklı bilgiler verebilmektedir. Örneğin Adelman ve Morris, içinde siyasal ve sosyal değişkenlerinde içinde bulunduğu 23 farklı değişkenden hareketle 74 ülkeyi analize tabi tutmuşlardır. Bunun yanında Wilber gibi bazı araştırmacılar ise analizlerini tamamen ekonomi dışı faktörlere yoğunlaştırmışlardır.

Bu tez çalışmasında hem Türkiye'nin ulaştığı kalkınma düzeyini hem de gerçekleşen bu kalkınma düzeyine Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri'nin ne oranda bir katkısının olduğu araştırılmaya çalışılmıştır.

Bu amaçla tezin birinci bölümünde kalkınma kavramı analiz edilmeye çalışılmış, ikinci bölümde kalkınma stratejisindeki yapı değişikliğinin gerçekleştiği dönemler ayrıştırılarak Türkiye ekonomisinin gelişme süreci hükümetlerin kalkınma politikaları ile birlikte verilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise hükümetlerin görev yaptıkları süreler içerisinde izledikleri ekonomi politikaları ile kalkınma parametresi olarak

seçilen değişkenler üzerinde ne oranda bir gelişme sağladıkları faktör analizi tekniği kullanılarak test edilmeye çalışılmıştır. Bazı hükümetlerin hem analize sokulamayacak kadar kısa süre görevde kalmış olmaları hem de izlenen ekonomi politikaları nedeniyle kendinden önceki veya kendisinden sonraki hükümetle bir arada değerlendirilmesi gerekmiştir.

Yapılan tez çalışması ile 1923–2002 yılları arasında görev yapan Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri kalkınma parametresi olarak seçilen 10 temel gösterge ve bu göstergeler altında gruplanan toplam 95 değişken üzerinde nasıl bir etki de buldukları tespit edilecek ve buradan hükümetler kalkınma açısından en başarılı, başarılı ya da başarısız olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA KAVRAMI VE TARİHSEL GELİŞİM

1.1. Kalkınma Kavramı

1.1.1 Kavramsal Anlamı

İnsanlık ne zaman ortaya çıkmışsa, kalkınma çabaları da o tarihten bu yana hep var olagelmıştır. Bu çabalar, kimi zaman evrim, kimi zaman değişim, kimi zaman uygarlık, kimi zaman emperyalizm, kimi zaman genişleme, kimi zaman ilerleme, kimi zaman sanayileşme, kimi zaman büyüme ve kimi zaman da kalkınma araştırmalarının konusu olmuştur (Kaynak,2005: 15)

Kalkınma kavramı son yarım yüzyılın en çok kullanılan kavramlarından biri olmasına rağmen içerdiği anlam her zaman herkes için aynı olmayabilmektedir, tıpkı buna benzer şekilde kullanılan “uygarlaşma”, “modernleşme” ve “çağdaşlaşma”, “batılılaşma” vb kavramlarda olduğu gibi (Başkaya,2004: 17).

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğünde (1998) kalkınma kavramı ile ilgili şu karşılıklar yer almaktadır; kalkınma: kalkma işi, iyilik, şifa bulma anlamında, kalkınmak: durumunu düzeltmek, aşamalı bir biçimde gelişmek, ilerlemek anlamında kullanılmıştır. Türkçe kullanımında kelimenin olumlu, arzulanılan ve istenen bir anlam içerdiği görülmektedir.

Sened-i İttifaktan 1982 Anayasası'na kadarki dönemin temel metinlerinde kalkınma kavramı sadece 1961 ve 1982 anayasalarında yer almaktadır (Başkaya,2004: 21).

Milletler Cemiyeti'nin ana sözleşmesinde hem kalkınma (development) hem de kalkınmanın karşıtı olan kalkınmamışlık (underdevelopment) kavramları kullanılarak "...halkların refahı ve kalkınması uygarlığın kutsal misyonunu oluşturur" denilmektedir (aktaran; Başkaya,2004: 22).

İktisadi açıdan kalkınma kavramının ortaya çıkışı klasik iktisada kadar uzanmaktadır. Adam Smith Ulusların Zenginliği adlı kitabında ulusların zenginliklerinin özellikleri ve nedenlerini araştırmakta, dolayısıyla kalkınma sorunları ile ilgilenmekteydi. Adam Smith'in yanı sıra, David Ricardo, Robert T. Malthus ve Karl Marx gibi yazarların da çalışmalarının ana konuları, insanların ve ulusların maddi refahları ve gelişmeleri üzerineydi. Bu yazarlar da ekonomik yönden gelişmenin nedenleri ve sonuçları üzerinde çalışarak büyüme ve kalkınma sürecinin nasıl ve hangi koşullar altında meydana geldiğini ve bunun nasıl sonuçlar doğurduğunu incelemeye çalışmışlardır (Kaynak,2005: 15).

J.A.Schumpeter 1911'de yayımlanan çalışmasına "İktisadi Kalkınma Kuramı" (Theory of Economic Development) adını vermesi önemlidir. Benzer şekilde Çin'de Sun Yat Sen'in 1922'de yayımlanan eserinin adı "Çin'in Uluslar arası Kalkınması" (The International Development of China) dır (Baskaya,2004:24).

1.1.2. Kalkınma Kavramının Tarihsel Gelişimi

Uzun yıllar önce başlayan kalkınma çalışmaları temelde gelişmiş ülkelerin sorunlarının analizlerine yönelik incelemelerdi. II. Dünya Savaşı'ndan yarım yüzyıl veya daha uzun bir süre önce ekonomiyle uğraşanların üzerinde durdukları başlıca konular, durağan dengenin koşulları; tam rekabetin bir ideal olup olmadığı veya tam rekabetin optimum sonuçlar doğurup doğurmadığı gibi sorunlardı. Bu şekilde ekonomik kalkınma dolaylı ya da dolaysız olarak ekonomik büyüme anlamında

kullanılmışken bu tarihten sonra hem kalkınma teorilerine olan ilginin canlanarak daha bir yoğunluk kazanmaya başlaması, hem de azgelişmiş ülkelerin sorunlarının ön plana çıkması, kalkınma iktisadının ayrı bir alan olarak incelenmeye başlanmasını ve literatürde kendine bir yer edinmesini sağlamıştır (Kaynak,2005: 14).

Adam Smith'in iktisadi hayatla ilgili analizi büyük ölçüde iktisadi büyüme sorunuyla ilgilidir. Bu amaçla yazmış olduğu "Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Sebeplerine Yönelik Bir Soruşturma" adlı eserinin başlığı bile Smith'in ilgi alanının büyüme olduğunu göstermektedir (Tezel,1997:118).

Smith'e göre gelişme-ilerleme açısından işbölümü önemli bir yere sahiptir. Emeğin verimliliğinin artması işbölümünün gelişmesine bağlıdır (Yılmaz,1992: 19). Smith, bunun üç temel nedeni olduğunu ileri sürer; bunlardan birincisi işbölümünün insan becerisini arttırması, ikincisi bir işin yapılması için gereken zamandan tasarruf etmesi ve üçüncüsü ise çalışanların emeğin etkililiğini arttıran makineleri ve aletleri geliştirmeleri ve işe uygulamalarıdır (Tezel,1997:120). Bu bakımdan ülkeler arasındaki farkı vurgulamak için işbölümü ile milletlerin gelişme düzeyleri arasında bağlantı kurar.

Toplumların zenginleşmesine yol açan işbölümünü harekete geçiren, bu zenginleşmenin en temelindeki hareket ettirici güç mübadele etme gücü ise bu gücün etkililiğini sınırlayan da piyasa büyüklüğüdür. Bu sınırlamaya karşılık Smith işbölümünden önce sermaye birikiminin gelmesi gerektiğini vurgular. Sermaye birikimi önceden ne kadar çok olursa işbölümü de o kadar artabilir (Savaş,1982: 26). Dolayısıyla serbest piyasa koşullarının geçerli olduğu bir yapıda iktisadi büyüme ve zenginlik kapitalist tasarruf miktarı ve sermaye birikimine bağlı olmaktadır (Kaynak,2005: 24).

Thomas Maltus göre ise insanın biyolojik üreme kapasitesi geometrik ya da üssel bir artışa, insan nüfusunu besleyen gıda maddelerinin üretimi ise

aritmetik bir artışa imkân veriyordu. Nüfusa eklenen ilave insanlar da ürerken, ilave gıda maddeleri yeni ilaveler doğuramıyordu (Savaş,2000: 348).

Tarımsal üretim nüfus artış hızını yakalayamayışındaki esas neden azalan getiriler yasasıydı. Üretime daha çok toprağın katılması zorunluluğu giderek daha verimsiz toprakların tarıma açılması anlamına gelmekte ve bu sayede gıda üretimi nüfus artışının gerisinde kalmaktaydı. Böyle bir durum ise Maltus'un bu nüfus kuramı nedeniyle tarihsel değişimin doğasında, insanın biyolojik üreme hızının, gıda üretiminin arttırılabileceği hızı aşma eğilimi, sonuç olarak da nüfus artışını sınırlayan eğilimler (kıtlıklar, savaşlar ve iradi olarak yapılan doğum kontrolleri) vardı (Tezel,1997:148).

Nüfus baskısının bir şekilde kontrol altına alınmasının gerekliliğini vurgulayan Maltus'a göre, ücretlerin geçimlik düzeyde olduğu bir durumda işçiler kazançlarının tümünü harcamakta dolayısıyla iktisadi büyümenin kaynağı olan sermaye birikimine katkı sağlayamamaktadırlar. Bu nedenle nüfusun en az geçim düzeyine ulaşmasına kadar engel olma, fakirlerin yaşam koşullarını düzeltmenin en etkin yolu olduğunu söylemektedir.

Maltus, toplumun daha iyi bir duruma geçmesi için özel mülkiyetin koruma altına alınmasını, düşük gelirli sınıfların kişiliğinin korunması için eşitlik sağlanmasını, temsili hükümetin yaygınlaştırılmasını ve eğitimin ıslah edilmesini önermektedir (Savaş,2000: 349).

Diğer bir klasik iktisatçı David Ricardo ise gelirin emek, doğal kaynak ve sermaye arasındaki nisbi dağılımın zaman içinde nasıl bir seyir izlediği ile ilgilenmiş ve bu ilişkiyi kar ve faizi elde eden kapitalistler, arazi kirasını (rant) alan toprak sahipleri ve ücret geliri elde eden emekçilerden oluşan üçlü bir sınıfsal yapıya dayalı toplum içinde ele almıştır. Ekonomik gelişmenin gelir dağılımı ile ilgili olduğunu düşünmesi onu, gelir dağılımındaki değişmelerin, sermaye birikimi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini de araştırmaya yöneltmiştir (Savaş,2000:312).

Tarım sektörünün genelde olarak azalan getirilerle çalışması ve toprağın sınırlı olması nedeniyle, bir ülkenin zenginliğinin artışı sanayileşmeye bağlayan Ricardo için, sanayi teknolojik gelişmelere bağlı olarak verimliliğin arttırılabileceği en önemli üretim dalıdır (Yılmaz,1992: 26).

Ricardo'nun analizinde dış ticaret önemini karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ile göstermektedir. Bu teoriye göre serbest dış ticaret ancak bir ülke kendi üretemediği ya da başka ülkelerden daha ucuza üretemediği malları ithal etmesi halinde yararlı olacaktır (Seyidoğlu,2001: 18).

Kalkınma ve büyüme konularıyla ilgilenen bir diğer düşünür de Karl Marx'tır. Marx'ın düşüncesinde kalkınmanın önemli bir yeri olmuştur. Fakat Marx'ın kalkınma kavramına verdiği anlam, kavramın II. Dünya Savaşından sonra kazandığı anlamdan farklıdır. Marx kalkınmayı pasif ve kendiliğinden olan bir süreç olarak almıştır. Marx'ın analizinde toplumların evrimi iç çelişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Toplumların bir aşamadan diğerine geçişi, insan iradesinden bağımsız tarihsel bir süreç içinde kendi içsel yapılarının ve çelişkilerinin bir sonucudur (Arndt'dan aktaran Başkaya,2004: 23).

Diyalektik ve maddeci tarih anlayışından hareket eden Marx, toplumların değişim dinamiğinin özünü teknolojik ilerleme ile üretim güçlerinin gelişmesinin oluşturduğunu öne sürer.

Marx'a göre, teknolojik ilerlemenin yarattığı dinamizm ve belli bir üretim tarzına bağlı olarak gerçekleşen mülkiyet ilişkileri ve üretim güçlerinin gelişimi aynı zamanda sosyal ve politik atmosferde yer alan toplumsal değişmelerin temel dokularını ve yönlerini belirlemektedir. Sınıfsal bir bakış açısının hâkim olduğu Marxist analizde, her yeni üretim biçimi yeni bir sınıf ve buna uygun ideolojik bir yapı yaratmaktadır. Eski toplumsal yapıyı yeni üretim biçimine uygun olarak değiştiren de bu yeni sınıf ve ideolojidir. Marx'a göre, insanlık kaçınılmaz bir şekilde mülkiyet ve üretim ilişkilerine bağlı olarak sınıf

çatışmalarının belirlediği belli devrelerden geçmek zorundadır. Bu bakımdan, köleci, feodal, kapitalist, sosyalist ve komünist toplumlar insanlık tarihinin kaçınılmaz aşamalarıdır (Kaynak,2005: 24).

1.1.3. Kalkınmanın Ayır Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı

1.1.3.1. Uluslararası Ticaretin Canlandırılması

II. Dünya Savaşı aynı anda iki farklı alanda; bir tarafta cephelerde, diğer tarafta ideolojik alanda sürdürülmüştür. Savaşan ülkeler, savaş sonrası düzen için çeşitli öneriler sunmakta ve kendi cephelerinde yer alacak ülke sayısını da o günden arttırmaya çalışmaktaydılar. “Almanya’da Hitler “Yeni Düzen” den söz ederken, Japonlar “Birlikte Refah Dünyası”ndan söz etmekteydiler. Batılı müttefikler ise, hem kendi ülkeleri açısından savaşı savaşıma değer hale getirmek, hem de uluslararası platformlarda destek sağlamak üzere bunalımsız, daha hakça ve daha demokratik bir dünya vaat etmek zorundaydılar” (Kaynak,2005: 17).

Savaşa girilmesiyle birlikte çeşitli çalışma grupları kurularak daha savaş sırasında savaş sonrası düzenin temellerinin atılmasıyla uğraşmıştır. 1944 yılında Bretton Woods Konferansı ile yeni bir para sistemine geçilmesi, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile uluslararası sermaye hareketlerinin düzenlenmesi, Uluslararası Kalkınma ve İmar Bankası’nın (IBRD) kurulması ile uluslar arası yatırımların düzenlenmesi hedeflenmiştir. 1947 yılında Ticaret ve Tarifeler Genel Anlaşması (GATT) imzalanarak Uluslararası Para Fonu ve Uluslararası Kalkınma ve İmar Bankası’nın yapacağı görevin bir tamamlayıcısı olarak yeni bir uluslar arası ticaret sistemi yürürlüğe konmuştur (Türkey,1995:114).

Diğer taraftan, Üçüncü Dünya Ülkelerinin ekonomik büyümelerinin ve modernleşmelerinin, geri kalmış ülkeler kadar gelişmiş Batı toplumlarına da

yararlı olacağı düşünölmüştür. Örneğın, dengeli kalkınma stratejisinin başta gelen savunucularından Ragnar Nurkse savaş sonrasında dünya ekonomisinin yeni bir bunalıma girebileceğini, bunun ancak azgelişmiş ölkeleri de içine alan gerek ulusal, gerekse uluslararası boyuttaki müdahalelerle önlenebileceğini belirtmekteydi (Kaynak,2005: 17).

II. Dünya Savaşının sona ermesi dünya konjonktüründe başını ABD ve SSCB'nin çektiğı soğuk savaşın başlamasına yol açmıştı. Yeni bağımsızlığını kazanmış ve ekonomik açıdan geri kalmış olan ölkelerin bu iki kutup arasında nerede yer alacakları büyük önem kazanmıştı. Bu bağlam da kalkınma çalışmalarının azgelişmiş ölkelerin sorunlarını ele alması ve kendi kalkınma stratejilerini teşvik etmesi kaçınılmazdı.

Soğuk savaşın ABD cephesinden yansıması Marshall Yardımı ile azgelişmiş ölkelerin kalkınma sorunlarının çözümü katkıda bulunarak kendi saflarına çekmek istemesiydi. ABD güçlü bir Avrupa ve Japonya ekonomisini kendisi için acil olarak gerçekleştirilmesi gereken bir hedef olarak gördü ve bu önemli tasarımı, Marshall Planı'nı 1947'de yürürlüğe koydu (Hobsbawm,1996:280; Sönmez,1998: 87).

Diğer cephede devlet merkezli kalkınma anlayışını benimseyen SSCB deneyiminin gösterdiği başarı söz konusudur. Hızlı sanayileşme hamlesinin ortaya koyduğu başarılı sonuçlar bağımsızlığını yeni kazanmış ve kalkınmak isteyen ölkeler için çekici hale gelmiştir (Başkaya,2004: 29).

1.1.3.2. Bağımsızlıklarına Kavuşan Ölkelerin Kalkınma Çabaları

İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllar, ulusal kurtuluş savaşlarının da yaygınlaştığı yıllardır. Bu yıllarda büyük sömürge imparatorlukları parçalanmış ve çok sayıda yeni ulusal devletler kurulmuştur. Bu devletler içinse ulusal kurtuluş ile ekonomik kalkınma adeta özdeşleşmiştir.

Ekonomik kalkınma, bu yeni devletler için yalnızca daha fazla yiyecek, içecek ve giyecek, kısaca açlıktan ve yoksulluktan kurtuluş değil; ama aynı zamanda uluslararası platformlarda itibara kavuşmayı simgelemektedir. İtibarlı olmak için, güçlü olmak; güçlü olmak için de güçlü bir ekonomiye sahip olmak yani kalkınmak gerekiyordu (Kaynak,2005: 18).

1.1.4. Kalkınma İktisadının Altın Çağı ve Gözden Düşmesi

1950'lerle 1970'ler arasındaki elverişli konjonktürde, dünya kapitalizminin yaşadığı genişleyici dalganın etkisi altındaki bu dönemde kalkınma iktisadı, bir anlamda "altın çağı"nı yaşarken, ekonomik kalkınmanın motoru olarak, hızlı sermaye birikimi alınmıştır. İthal ikameci sanayileşme, planlama ve dış yardım, sermaye birikimi yoluyla hızlı büyümenin temel bileşenleri olarak ortaya çıkmaktadır. (Kaynak,2005: 26).

Az gelişmiş ülke büyüme hızları da 1960-73'de ortalama yüzde 5,8 iken, 1973-80 arasında yüzde 4,6'ya ve 1980-83 arasında yüzde 3,4'e düşerken, gelişmekte olan ülkeler arasındaki ekonomik farklılaşma da giderek büyümüştür. Doğu Asya ülkelerinde kişi başına GSYİH, 1982-1990 döneminde yüzde 6,4 oranında artarken, bu oran Latin Amerika ve Karayipler'de yüzde 0,3 olarak gerçekleşmiştir. Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde ise, artmak bir yana yüzde 0,7 oranında düşmüştür. Bu sonuçlar, kalkınmanın ekonomik sonuçlarına ilişkin eleştirilerin gündeme taşınmasında önemli katkı sağlamıştır (Kaynak,2005: 28).

Diğer taraftan, 1970'li yıllarda başlayan dış şokların körüklediği kısa dönemli istikrarsızlık olayları karşısında kalkınma iktisadı hazırlıksız yakalanırken, IMF ve Dünya Bankası'nın önderliğindeki neo-klasik iktisat gittikçe güçlenmeye ve gündemin ön sıralarını almaya, kalkınma iktisadının

önemli gündem maddeleri olan büyüme ve sanayileşme gibi konular ise gözden düşmeye başlamıştır (Kaynak,2005: 28).

1973 ve 74 yıllarında petrol fiyatlarında meydana gelen yükselme, merkeze egemen olan durgunluk, pazardaki daralmaya ivme kazandırmış, sanayileşme sürecinin henüz başında bulunan ve sınaî ürün ihraç etmekte olan bir grup çevre ülkenin (Brezilya, Meksika ve Güney Kore) ödemeler dengesini ciddi boyutlarda bozmuştur. Bir taraftan temel maddelerin (tarım ürünleri, gıda maddeleri ve madenler) fiyatlarının düşmesi ve değişim hadlerinin aleyhe dönmesi, diğer taraftan da merkez ülkelerin, kendi sorunlarını hafifletmek için korumacı politikalar izlemeye başlaması, çevre 'de yer alan ülkeleri ciddi bir finansman darboğazına sürüklemiştir (Sönmez,1998: 136).

1961'de başlatılan Birleşmiş Milletlerin iki "kalkınma on yılı" sonucunda (1980) beklentilerle gerçekleşenler arasında ciddi bir uyumsuzluğun ortaya çıktığı görüldü. Örneğin, 1960–1978 döneminin başında İsviçre'de ve Brundi'de kişi başına GSMH artışı eşit düzeyde ve yüzde 2,2 olarak gerçekleşmişti. 1978'e gelindiğinde Brundi'de kişi başına gelir 140 dolar, İsviçre'de de 12000 dolar olmuştu. İsviçreli ortalama bir insanın geliri yılda 266,20 dolar artarken Brundi'de kişi başına artış yılda 3.08 dolardı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Üçüncü Dünya ülkeleri her bir dolarlık zenginleştiklerinde sanayileşmiş ülkeler 268 dolarlık zenginleşmişlerdi (Başkaya,2004: 36).

1950'ler ve 1960'larda hedeflerini az çok yakalayabilen Üçüncü Dünya Ülkelerinde ise büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesine rağmen bu ülkelerde yaşayan insanların bir çoğunun yaşam seviyesi değişmemiştir. Bu durum kalkınmanın dar tanımı ile bir şeylerin yanlış gittiğinin düşünülmesine neden olmuştur. GSMH'nin kalkınmakta olan ülkelerdeki insanların yaşam seviyesi için bir amaç olamayacağını savunan ve sayıları gün geçtikçe artan geniş bir

çevrenin odak noktaları mutlak yoksulluğun genişlemesi, artan gelir dağılımı eşitsizliği ve yükselen işsizliğe yönelmiştir (Todaro, 1997:14).

“Diğer yandan Weisskopf kalkınma iktisadının güç yitirini, liberal görüşlerin o yıllardan itibaren yeniden güçlenmeye başlamasına, Theofanides gibi iktisatçılar ise, az gelişmiş ülke ve bölgelerin iktisadi sorunlarının şimdi farklı disiplinler altında incelenmeye başladığını ileri sürerek, örneğin, o tarihler için iktisadi kalkınma kavramıyla ilgili 32 alt disiplin sayarak, kalkınma iktisadındaki ilgi değişimini buna bağlamıştır” (Kaynak,2005: 28).

1.1.5. Ekonomik Kalkınmanın Tanımlanması ve Büyümeden Farkı

Ekonomik kalkınmanın tatmin edici tek bir tanımı yapılamadığı gibi ekonomik büyüme yerine kullanılması yaygın bir eğilim olarak görülmektedir (Meier ve Baldwin,1957:2).

Büyüme ve kalkınma, ekonomi konularında birbirlerinin yerine eşanlamlı olarak kullanılmaları kabul edilebilir bir yaklaşımdır fakat bu iki kelimenin olduğu bir yerde aralarındaki farklılığı da vurgulamaya çalışan noktalar vardır. Genel anlamda kullanıldığında ekonomik büyüme daha fazla çıktıyı, ekonomik kalkınma ise hem daha fazla çıktıyı hem de teknik ve kurumsal değişimleri ifade etmektedir (Kindleberger,1965:3; Van den Berg,2001: 11). Bu tanıma ilave olarak nüfusun yaş ve büyüklüğünde, gelirin seviyesinde ve bölüşülmesinde ve diğer kurumsal ve organizasyonsal düzenlemelerdeki yapısal değişikliklerde kalkınma kavramı içinde tanımlanmaktadır (Meier ve Baldwin,1957:3).

Kalkınma, toplum için ekonomik, sosyal ve siyasal alanda ulaşılmak istenilen her türlü gelişme ve değişme olarak tanımlanabilir. Tarihsel açıdan ise kalkınma, az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan büyük beşeri acıların ortadan

kaldırılması ve maddi refahı arttırmaya yönelik potansiyelin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir (Gasper,1995:209).

Kalkınma ekonomik ve sosyo-kültürel yapının değiştirilmesi olarak kabul edilirken, büyüme üretim ve fert başına gelirin artırılması olarak görülmektedir (Savaş,1982:5).

Öte yandan, iktisadi kalkınma olgusunu, hızlı büyümenin bir uzantısı olarak, "uluslararası iş bölümünde daha yüksek bir konuma ulaşma ve yaşam kalitesinin yükselmesi" şeklinde de tanımlanabilmektedir (Yeldan,2003:427).

Kalkınma ve büyüme arasındaki en temel ayrım, kalkınmanın yapısal bir değişmeyi, büyümenin ise gövdeye ilişkin bir değişmeyi ifade etmesidir (Kaynak,2005: 49; Manisalı,1978:4). Yani ekonomik büyüme, ekonomik yapıda herhangi bir değişme olmadan toplam üretimde veya GSYİH'da belli bir zaman aralığında meydana gelen bir artışı kasteder ve bu haliyle niceliksel bir değişmeyi ifade eder. Buna karşın, üretim ve teknoloji boyutları açısından kalkınma, ekonomik yapıda meydana gelen, örneğin, teknolojide ve kurumlarda ortaya çıkan gelişmelerle birlikte veya bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan hâsıladaki artışları kasteder, dolayısıyla niteliksel bir değişmeyle birlikte veya bunun sonucunda ortaya çıkan gelişmeleri ifade eder (Kaynak,2005: 49).

Ayrıca ekonomik büyümeyi ifade eden rakamların toplumdaki gelir dağılımı, yoksulluk, yaşam kalitesi, istihdam vb. ölçütlerle ilgili sorulara bir yanıt verememektedir. Dolayısıyla toplumun kalkınmışlık-gelişmişlik seviyesi sadece büyüme oranı ve kişi başına gelir rakamlarına bakılarak değil başka bir takım ölçütlere de bakılmasını gerekli kılmaktadır.

Kalkınma iktisatçıları, iktisadi kalkınmayı büyüme eksenli ele alışları ve teorilerindeki kalkınmayı açıklamadaki yetersizlikleri nedeniyle bazı çevrelerce eleştirilmeye başlanmıştır. iktisadi kalkınmanın büyüme eksenli

ele alışı bir takım yetersizliklerinden söz dile getirilmeye başlanmış ve iktisadi kalkınmanın farklı bir bakış açısıyla yeniden tanımlanması gerekliliği üzerinde durulmuştur. 1960'ların sonlarında büyüme eksenli ele alışı temel bir eleştiri de Dudley Seers'dan gelmiştir. Seers'a göre öncelikle kalkınma kavramının ne anlama geldiğini iyice netleştirmek gerekmektedir. Kalkınma kavramının ulusal gelir gibi değer yüklü bir kavram olduğunu savunan Seers, insan potansiyelinin geliştirilebilmesi için gerekli olan değer yargılarının ne olması gerektiğini incelemiştir (Türkay, 1995:172–175).

Seers'a göre kalkınma için gerekli olan birtakım koşullar vardır. Bunlardan ilki yeterli besin maddesinin varlığıdır. Söz konusu düzeyin altında yaşamak zorunda kalan insanlar hem fiziki hem de düşünsel olarak zarar görecektir. Ayrıca gelir düzeyi de bu bağlamda önemli bir yere sahiptir. İnsanların beslenme ihtiyaçlarının yanında bazı fiziksel ihtiyaçlarını karşılamaları için gelir düzeyi zorunlu bir unsurdur. Yoksulluk da ihtiyaçların karşılanma kapasitesi tarafından belirlenir. Kalkınmışlık için gerekli olan diğer koşullar ise kişinin toplumda kabul gören bir mesleğe sahip olması, eşit gelir dağılımına sahip ve aynı zamanda yeterli bir eğitim düzeyi ve ekonomik siyasal olarak bağımsız bir ulusa ait olmak ve yönetime katılabilmektir. Dolayısıyla Seers iktisadi büyüme dışındaki diğer faktörlerin de kalkınma sürecinde önemli bir role sahip olduğunu ve büyüme merkezli yaklaşımlarının yetersiz kaldığını vurgulamaktadır (Türkay,1995:176–179).

1972 yılında Dünya Bankası Başkanı Robert Mc Namara, yönetim kurulu toplantısında yaptığı konuşmada iktisadi büyümenin kalkınma anlamına gelmediğini ve büyüme eksenli ele alışı az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında yetersiz kaldığını vurgulayarak gelir dağılımı konusunu ele almıştır. Dolayısıyla iktisadi büyümenin görece ve mutlak yoksulluğun sorunlarını çözdüğü "Bütün iyi şeyler birlikte gider." varsayımının artık geçersiz olduğu belirtilmiştir (Şenses, 1996:49; Türkay,1995:179).

Kalkınma iktisadına egemen olan büyüme eksenli yaklaşıma bir eleştiri de Hirschman'dan gelmiştir. Hirschman, 1950'lerdeki tek iktisat anlayışının terk edilmesinin kalkınma iktisadı için iyi olduğunu ancak, büyüme eksenli yaklaşımının dar sınırları içerisinde kalarak, kalkınmakta olan ülkelerin milli gelirlerindeki artışın sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda da bir artış sağlayacağı düşüncesinin bir yanığı olduğunu vurgulamıştır (Şenses, 1996:47).

1.2. İnsani Gelişme Kavramı

Kalkınma, insan eksenli ele alışlarda insanların seçeneklerinin bir genişleme süreci olarak tanımlanır. Bu seçeneklerin en önemlileri uzun ve sağlıklı bir yaşam sürdürmek, eğitilmiş olmak ve arzulanan bir yaşam standardına sahip olmaktır. Ayrıca bu seçeneklerin içerisine siyasal özgürlükler, garanti altına alınmış insan hakları ve kendine güven kaynakları da girmektedir (HDR,1990:10). Kalkınma insan eksenli olarak tanımlandığında, bu kavramın merkezine insanın kendisi konulmaktadır. Kalkınmanın temel amacı insanların daha uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam sürdürebilmeleri için gerekli olan çevreyi yaratmaktır (HDR,1990:9).

Amartya Sen kalkınmayı yetkilendirilme hakkına sahip olma (entitlement) ve yeteneklerin (capabilities) genişletilmesi şeklinde ifade etmiştir. Yetkilendirilme hakkına sahip olunması, gıda ve yiyecek-içecek gibi yaşamla ilgili ihtiyaçların karşılanması ve kendine saygı duyma ile bağımsız olmanın her ikisini de ifade ederken, yetenekler genişletilmesi özgür olmayı ve bununla ilgili süreci belirtmektedir (Kaynak,2005: 46).

Sen'in kalkınma kavramı, insanların yararlandığı gerçek özgürlükleri genişletme sürecidir. Gerçek özgürlükler açlık, beslenme yetersizliği, önlenemez hastalıklar ve erken ölümden kaçınabilmenin yanı sıra, okur/yazarlık ve hesap yapabilme, siyasal katılımdan ve serbestçe ifade

imkanından yararlanma gibi temel kapasiteleri kapsayan özgürlüklerdir (Sen, 2004:56).

Sen'e göre özgürlük, kalkınmayı başarmanın temel aracı olduğu kadar aynı zamanda kalkınmanın da asli bir hedefidir. Kalkınma, kişilerin, kendilerine çok az seçim yapma şansı veren çok çeşitli "mahkûmiyet" unsurlarından kurtarılmasıdır. Temel mahkûmiyet kategorileri ise, kıtlık, iyi beslenememe, kötü sağlık koşulları, temel ihtiyaç mallarından yoksunluk, siyasi özgürlüklerin bulunmaması, temel sivil hakların olmaması ve iktisadi güvensizliktir (Kaynak,2005: 47).

1.2.1. Kalkınmanın Ölçümünde İnsan Eksenli Değişme

Uzun bir süre kalkınma kavramı, ekonomik performans ile açıklanmaya çalışılmış, dolayısıyla da iktisatçıların odak noktası üretim üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iktisadi büyüme bir ülkenin kalkınmasının ölçülmesinde temel bir gösterge olarak düşünülmüştür. Ülkenin sahip olduğu sermaye stoğunda gerçekleşen büyüme, kalkınmanın gerçekleştirilebilmesinde bir araç olarak görülmüş ve kişi başına GSYİH'deki büyüme oranı kalkınmanın tek ölçümü haline gelmiştir (HDR, 1990:104).

Ülkelerin kalkınmışlık düzeyleri karşılaştırılırken kullanılan temel ölçüt genelde tek başına kişi başına gelir (KBG) düzeyleridir. Ancak, ülke karşılaştırmalarında tek ölçüt olarak kişi başına gelir düzeylerinin alınmasının yaratacağı çeşitli sakıncalar vardır. KBG rakamlarının gelir dağılımıyla ilgili herhangi bir bilgi vermiyor olması en önemlisidir. Yaşam kalitesinin iyileşmesiyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmadığı gibi, KBG rakamları ülkelerin kalkınma potansiyellerini de dikkate almaz (Kaynak,2005: 51).

1970'li yıllar, yoksulluk ve bölüşüm sorunlarının kalkınma iktisadı içinde ağırlık kazandığı ve içe dönük sanayileşme politikalarının eleştirildiği bu dönemde Dünya Bankası, ILO ile birlikte yoksulların beslenme, barınma, sağlık ve eğitim gibi temel gereksinimlerinin karşılanmasını hedefleyen temel ihtiyaçlar yaklaşımını ortaya atmıştır. (Şenses, 2001:38).

Dünya Bankası'nın yoksulluk konusuna bakış açısındaki temel değişiklik 1990 Dünya Kalkınma Raporu ile gerçekleşmiştir. Dünya Bankası bu Rapor'da 1980'lerde önerdiği ve desteklediği yapısal uyum politikalarının yoksulluk üzerindeki olumsuz etkilerinin uzun bir süre göz ardı edildiğini belirterek yoksulluğu "gelişme topluluğunun karşı karşıya olduğu en acil sorun" olarak tanımlamıştır. Dünya Bankası, yoksulluğun azaltılmasını iktisadi kalkınma ile özdeşleştirmiştir (Şenses, 2001:41).

İnsan eksenli kalkınma anlayışı çerçevesinde insanlara daha iyi bir yaşam kurabilmeleri için yol gösteren Birleşmiş Milletler'in küresel kalkınma kuruluşu olan UNDP, 1990 yılından itibaren her yıl düzenli olarak insan eksenli anlayış çerçevesinde İnsani Kalkınma Raporu (Human Development Report, HDR) yayımlamaktadır.

Her yıl yayımlanan bu raporlarda GSMH'daki büyümenin insanların temel ihtiyaçlarını karşıladığı, buna karşılık ülkelerin büyümeyi insani kalkınmaya dönüştürme konusunda farklı düzeylerde buldukları vurgulanmıştır.

1970'li yıllardan itibaren, Adelman, Morris, Hicks ve Streeten gibi iktisatçılar tarafından kalkınma düzeyinin ölçümünde parasal ölçütlerin yanında sosyo-ekonomik göstergeler de kullanılmaya başlanmıştır (Yilmazer ve Erdal,2005:89).

1.2.2. İnsani Gelişme Endeksinin Unsurları ve Hesaplanma Yöntemi

İGE, insani kalkınmanın üç temel boyutu çerçevesinde her bir ülkenin ortalama başarılarını ölçmeyi amaçlamaktadır. İnsani kalkınmanın hesaplanmasında kullanılan bu üç temel boyut, 2005 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) yayımlanmış olduğu İnsani Gelişme Raporu'nda şu şekilde tanımlanmaktadır (HDR, 2005:341);

-Doğumda yaşam beklentisi olarak ölçülen uzun ve sağlıklı bir yaşam.

-2/3 oranında ağırlıklandırılan yetişkin okur/yazar oranı ve 1/3 oranında ağırlıklandırılan gayri safi okula kayıt oranı olarak ölçülen bilgi (knowledge).

-Satın alma gücü paritesine göre hesaplanan kişi başına GSYİH olarak ölçülen arzulan bir yaşam standardı.

Tablo 1.1 : İGE Maksimum ve Minimum Değerler

Göstergeler	Maksimum Değer	Minimum Değer
Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)	85	25
Yetişkin Okur/yazarlık (%)	100	0
Birleşik Brüt Okullaşma Oranı (%)	100	0
Kişi Başına GSYİH (SGP US \$)	40,000	100

Kaynak: UNDP, Human Development Report,2005: 341
(Erişim) http://hdr.undp.org/reports/global/2005/pdf/HDR05_complete.pdf, 22.Ocak.2007

İnsani Gelişme Endeksi (İGE) 3 gösterge üzerinden hesaplanmaktadır. Doğumda yaşam beklentisi ile ölçülen ömür; yetişkinlerde okuma yazma oranı (ağırlığı üçte ikidir) ile ilköğrenim, lise ve yüksek okul okullaşma oranları ile ölçülen eğitim düzeyi ve kişi başına reel GSYİH ile

ölçülen yaşam standardı. 2001 yılı itibariyle İGE'lerinin hesaplanmasında dikkate alınan ilgili maksimum ve minimum veriler aşağıdaki gibidir (Kaynak,2005: 53; HDR, 2005:340).

İGE'nin herhangi bir bileşeni için, her bir endeks şu genel formüle göre hesaplanır; (HDR,2005:341)

$$\text{Endeksi} = \frac{\text{Gerçek Değer} - \text{Minimum Değer}}{\text{Maksimum Değer} - \text{Minimum Değer}}$$

İGE, 3 endeksin aritmetik ortalamasıdır: Yaşam beklentisi (YB), eğitim düzeyi (ED) ve Reel Gayrisafi Gelir (RGG). Yani,

$$\text{İGE} = \frac{(\text{YB} + \text{ED} + \text{RGG})}{3}$$

1.2.3. İnsani Gelişme Endeksinde Türkiye'nin Yeri

Türkiye'nin insani kalkınmasının İGE kullanılarak analiz edilebilmesi için bazı temel verilere gereksinim vardır. Bilindiği gibi, İGE'nin hesaplanmasında dört temel istatistiki veri kullanılmaktadır. Bunlar:

- Yetişkin okur / yazarlık oranı,
- İlk, orta ve yüksek öğretim kurumlarındaki brüt okullaşma oranları,
- Doğumda yaşam beklentisi,
- Satın alma gücü paritesine göre kişi başına reel GSYİH'dir.

UNDP, yayımlamış olduğu 2001 ve 2004 İnsani Gelişme Raporları'nda Türkiye'nin iller itibariyle İGE değerlerini hesaplanmıştır. 2001 yılı Raporu,

1965 ve 1997 arasındaki yıllar için iller bazında ayrıştırılarak İGE değerlerini hesaplanmıştır (HDR Türkiye,2001:1). Bu raporda, doğumda yaşam beklentisi dışındaki tüm istatistiki veriler 1990 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre hesaplanmıştır.

2004 yılındaki raporda ise 1997 yılı için 81 ilin İGE değerleri hesaplanmıştır. İGE'nin hesaplanmasında kullanılan diğer veriler ise 2000 yılı nüfus sayımı sonuçlarına aittir (HDR Türkiye, 2004:63).

Tablo 1.2. : Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi Trendi, 1975–1995

Yıllar	İGE	Sıralama	İGE Seviyesi
1975	0,591	56	Orta
1980	0,614	64	Orta
1985	0,650	58	Orta
1990	0,682	79	Orta
1995	0,713	75	Orta
2000	0,742	85	Orta
2004	0,757	92	Orta

Kaynak:UNDP,Human Development Report 2006, s.289.

(Erişim) <http://hdr.undp.org/hdr2006/pdfs/report/HDR06-complete.pdf>, 22 Ocak 2007.

1975'li yıllardan itibaren Türkiye'nin gösterdiği İGE performansına bakıldığında orta seviye insani gelişme grubunda yer aldığı görülmektedir.

Ancak İGE 2004 raporuna bakıldığında yüksek seviye insani gelişmenin alt sınırı 0,800 ve düşük seviye insani gelişme üst sınırı 0,497 olduğu düşünülürse Türkiye'nin 0,757 değeri ile orta seviye insani gelişme grubundaki ülkelerin üst grubunda yer aldığı söylenebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİNDE KALKINMA POLİTİKALARI

2.1 LİBERAL POLİTİKALARLA ULUSAL EKONOMİK KALKINMA (1923–1930)

2.1.1. Türkiye Cumhuriyeti'nin Devraldığı Ekonomik Miras

1923 sonrası Türkiye ekonomisinin gelişim sürecini inceleyebilmek için öncelikle Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı ekonomik mirasa değinmek gerekmektedir.

Osmanlı ekonomik yapısı, 15–16. yüzyıl dönüşümü sonrasında Batı'da merkantil para birikimiyle hızlanan ticaret kapitalizminin ve sanayi devriminin gerçekleşmesinin karşısında rekabet edemeyerek çağı yakalayamamıştır. Batı ülkeleri giderek sanayileşmeye ağırlık verirken Osmanlı tarıma dayalı ekonomik yapısını devam ettirmiştir.

Batı'nın bu ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti'nde ağırlıklı olarak askeri ve bürokratik alanda yapılan bir dizi yenileşme çabaları başarılı olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemine bakıldığında görülen ekonomik tablo, birbirini izleyen savaşlarda kaybedilen toprakların ardından yaşanan mali bunalımlar, tımar sisteminin bozulması, azalan nüfus ve giderek artan borçlar olarak sıralanabilir.

Ülkenin sahip olduğu insan gücü 1914 yılından 1927 ye gelindiğinde 16,3 milyondan 13,6 milyona düşmüştür. Nüfustaki bu azalış büyük ölçüde

kentlerden olmuştur. 1927 sayımına göre okur-yazar oranı yüzde 11 olarak hesaplanmıştır (Tezel,2002: 97–101).

Cumhuriyet'in devraldığı sanayi, Avrupa'daki sanayi devrimi göz önüne alındığında son derece geri durumdaydı. Devlet tarafından kurulmuş birkaç fabrika ve yabancı sermayenin gerçekleştirdiği az sayıdaki tesis dışında imalat sanayi oldukça yetersiz durumdaydı (Çavdar,2003:116). Zaten var olan Kapitülasyonların getirdiği ağır şartlar, 1838 Ticaret antlaşması ile yenilerinin eklenmesi sonucunda ekonomiyi daha da kötüleştirmiş, ülke sadece tarımsal ilkel madde ve maden ihraç eder olmuş, buna karşın imal mallar ithal eder duruma gelmiştir (Kuyucuklu,1993: 156). Bu anlaşma Osmanlı sanayisinin kurulması ve gelişmesi açısından büyük bir engel oluşturmuştur (Tezel,2002:73).

Diğer taraftan Osmanlı'da sanayinin gelişmesini sağlayacak nitelikli bir burjuva sınıfı yoktu, bunun yerine büyük ölçüde gayri Müslimlerden oluşan ve dış ticareti ellerinde bulunduran zayıf ve örgütsüz esnaf niteliğinde yerel bir kesim bulunmaktaydı (Boratav,2003:24).

Açık pazar haline gelen Osmanlı ekonomisinde dış ticaret dengesi bozulmuş ve sürekli açık vermeye başlamıştır. Ticaret dengesindeki bu açıklar, 1850'lere kadar daha çok altın ve gümüş ihracıyla, 1854'den sonra ise Avrupa metropollerinden yapılan borçlanmalarla karşılanmış ve böylece Osmanlı imparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisindeki merkezlere olan sanayi ve ticaret bağımlılığına bir de mali bağımlılığı eklenmiştir (Tezel,2002: 70).

Osmanlı Devleti'nden devralınan ekonomik yapının ana unsurunu tarım sektörü oluşturmaktaydı. Sanayi ve hizmetler alanında olduğu gibi burada da dünyadaki gelişmelere ayak uydurulamamıştı. Nüfusun yüzde 70-75'i tarımda istihdam edilmekteydi. Köylü büyük ölçüde aşar ile mültezime, köy ve kasaba Murahabacısına, büyük toprak sahibine ve ağaya bağılıydı

(DİE,1973: 147). Tarım sektörünü geliştirmek amacıyla kurulan Ziraat Bankası eliyle çiftçilere ucuz kredi sağlamak, kaliteli tohum dağıtmak, tarım araç ve gereçlerini teşvik etmek istenmişse de fazla etkisi olmamıştır (Tezel,2002:76).

Tarımda kullanılan teknikler oldukça ilkel bir durumda ve kırsal nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan bu kesimin yaşam koşulları oldukça kötü bir durumdaydı. İşletmeler küçük ve çok parçalı bir yapıdaydı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında tarımsal üretime katkıda bulunan insanlar askere alınırken büyükbaş hayvanlarda askeri birliklerde kullanılmış, bu sayede tarımsal üretim anılan yıllarda azalmasına yol açınca, devlet tarımda çalışma ve ekme yükümlülüğü getirmişti (Tokgöz,2004: 6).

Ekonomiye tarım sektörünün hâkim olmasına rağmen 1908–1913 yılları arasında 277 bin ton tahıl ithal edilmek zorunda kalınmıştır (Kuyucuklu,1993: 156).

1913–15 yıllarına göre sadece büyük kentleri kapsayan sanayi sayımları sonuçlarına göre bugünkü Türkiye sınırları içindeki tesislerin dağılımı şöyleydi: 20 un değirmeni, 1 buz imalathanesi, 1 bira fabrikası, 3 kireç ve 3 tuğla imalathanesi, 7 kutu imalathanesi, 2 yağ imalathanesi, 2 sabun imalathanesi, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yünlü dokuma fabrikası, 2 pamuk iplik ve dokuma fabrikası, 30 ham ipek atölyesi, 1 ipekli dokuma fabrikası, 5 çeşitli dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı fabrikası, 5 madeni eşya fabrikası ve 1 kimyasal ürün fabrikası (Tokgöz,2004: 10).

Tablo 2.1.: Ülkedeki Sanayi İşyerleri ve Bu İşyerlerinde Çalışan İşçi Sayısı (1922)

İktisadi Faaliyet Kolu	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	İşyeri Başına Ortalama İşçi Sayısı
Tekstil	20057	35316	1,76
Deri İşleme	5347	17964	3,35
Metalürji	3272	8021	2,45
Ağaç ve Marangoz İşleri	2067	6007	2,91
Gıda	1274	4491	3,52
Çömlek vb. (Toprak)	704	3612	1,93
Toplam	32721	75411	2,3

Kaynak: DİE, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişimin 50 Yılı, Ankara, DİE Matbaası, 1973: 41.

1922 yılında sanayi işyerlerindeki durumu gösteren tabloya göre 32721 işyerinde toplam 75411 kişinin çalışmaktadır. Başta tekstil içinde yer alan elbise dokuma olmak üzere bu işyerlerinin büyük çoğunluğu askeri ihtiyaçlarını karşılanması amacıyla kurulmuştu. Hereke ve Bakırköy dokuma fabrikaları ya da barut, küre, top yapan imalathaneler ve bunlara hammadde sağlayan madenler örnek olarak gösterilebilir (DİE, 1973:139).

1923 rakamlarına göre ise daha çok imalathane görünümünde olan 386 sanayi işyeri ve 20000 sanayi işçisi ile memlekette birkaç fabrika hariç olmak üzere, milli denebilecek ve milli ihtiyacı karşılayacak yeterli fabrika yoktur. “Buna karşılık yabancı ülkelere gelen mallara direnebilecek pek az el tezgâhı kalmıştır” (Cem, 1998: 260).

Hizmetler sektörü açısından ise söz konusu devralınan miras sanayiden farklı bir durum arz etmemektedir. Ulaştırma ve bankacılık gibi sektörler sanayi sektöründe olduğu gibi yine yabancıların elindeydi. Özellikle demiryollarındaki yabancı sermayenin payı 1890’da toplam yabancı sermaye içinde yüzde 41,1 iken, bu oran 1914’de yüzde 63,1’e ulaşmıştı (Kaynak, 1985: 32).

Demiryollarının inşası ve işletilmesinde yabancıların bu denli etkili olmasında bu hizmetlerin yabancılara kar garantisi verilerek yaptırılmasının da katkısı büyüktü. Bunun sonucu olarak yeni Türk Devleti yaklaşık 4000 kilometrelik bir demiryolunu Osmanlı'dan devralmıştır (Kepenek-Yentürk,1994: 18).

Bankacılık sektörüne bakıldığında ise bu faaliyetlerin özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde Galata bankerlerince yürütülmekte olduğu görülmektedir. 1856'da İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulan Osmanlı Bankası, 1847'de kurulan İstanbul Bankası bu çerçevede hizmet verenlerin başında gelmekteydi (Kepenek-Yentürk,1994: 18; Tezel,2002: 87).

Atatürk ve Cumhuriyetin kurucu kadrosu, 1919'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan altın ve yabancı paralar karşısında değeri 158 518 138,60 Türk Lirası kâğıt para devralmıştır. Atatürk, paranın değerinin istikrarlı kalmasına çok önem vermiş, bunu bir prestij göstergesi saymış ve İstiklal Savaşı içinde bile savaş ihtiyaçlarının para basmak suretiyle karşılanmasına izin vermemiştir. Oysa savaş dönemlerinde savaş finansmanı en kolay ve ucuz yolu, para arzını arttırarak oluşturulacak enflasyon ile savaşın finansmanı edilmesidir (Çolak,1998:223).

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması ile birlikte Cumhuriyet'in sahip olduğu kaynaklar yeni devletin var olan bu kaynaklarla ne tür bir kalkınma stratejisi izleyeceği açısından büyük önem taşımaktaydı.

2.1.2. İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Anlaşması

Milli mücadelenin zaferle sonuçlanmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti Devletinin, Osmanlı Devleti'nden devraldığı ekonomik miras yukarıda da özetlenmeye çalışıldığı gibi son derece geri kalmış ve bir yarı

sömürge görünümündeydi. Ülkenin bağımsızlıktan sonra takip edeceği ekonomik kalkınma ilkelerini ve alınması gereken önlemleri tespit etmek için Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un girişimleri ile 17 Şubat 1923'de İzmir İktisat Kongresi düzenlendi.

İl ve ilçelerden gelen sanayici, tüccar, çiftçi ve işçi gibi meslek gruplarından 1135 temsilci, bakan ve milletvekilleri, askeri ve sivil üst düzey görevlilerinin katılmıştı. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Gazi Mustafa Kemal Paşa kongrenin amacını şu sözlerle açıklıyordu;

“Uzun gafletler ve derin umursamazlıkla geçen yüzyılların, ekonomik yapımızda açtığı ağır yaraları, onarmak ve çarelerini aramak, memleketi topyekûn imara; milleti refah ve saadete eriştirme yollarını bulmak için yapacağımız çalışmanın, başarı ile sonuçlanmasını dilerim.” (aktaran, Ökçün,2003: 17).

Kongrenin amacı Mustafa Kemal Atatürk'ün vurguladığı gibi “refah ve saadete erişme yollarını bulmada” uygulanacak iktisat politikaları hakkında hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tacirler ve sanayiciler arasında bir uzlaşma sağlamaktı. Yönetici asker bürokrat-kadronun toplumun varlıklı sınıfları ile etkili bir siyasal sosyal iletişim kurma ve belirlenecek hedefler etrafında ortak görüşlerin oluşturulması açısından kongre önemli bir platform oluşturmaktaydı (Tezel,2002:149–150).

Atatürk, kongrenin açılış konuşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ülkeyi içine düşürdüğü ekonomik ve siyasal koşulları ifade ederek bunlardan çıkarılması gereken dersleri anlatmıştır. Konuşmasının devamında ülke nüfusunun azlığından bahsederek işgünün eksikliğini, yerli azınlıkların ticarete sahip olduğu hâkimiyetin azaltılmasının gerekliliğini, milli egemenliğin ekonomik egemenlikle bağlantılı olduğunu ve bağımsızlığa ters düşmeyecek şekilde yabancı sermaye olarak tanınacağını ve toprak reformunu vurgulayan bir konuşma yapmıştır (Ökçün,1971:262).

Kongrede alınan kararlar biri “Misak-ı İktisadi”, diğeri “Çiftçi, Tüccar, Sanayici ve İşçi Gruplarına Müteallik Esaslar” olmak üzere iki kısımda toplanmıştır (Ökçün,1971: 387; İnan,1989: 18).

Birinci kısımda alınan kararlar ülkede egemen olması istenen iş ahlakı kuralları şeklindedir (Çavdar,2003:157).

İkinci kısımda alınan meslek gruplarına ait kararlar özetlenecek olursa; (Ökçün,2003: 8–10).

Çiftçilerin istekleri;

- Uygulama okullarının açılması,
- Can ve mal güvenliğinin sağlanması,
- Aşar vergisinin kaldırılması,
- Ziraat Bankasının yeniden yapılandırılması,
- Ulaştırma ağının oluşturulması,
- Hayvan ıslahı ve veteriner hizmetlerinin sağlanması,
- Bataklıkların kurutulması,
- Yerli üretimin dışa karşı korunması,
- Tarımsal girdi ithalatının vergiden muaf olması.

Ticaret kesiminin istekleri;

- Ticaret Bankası kurulmasına öncelik verilmesi,
- Madencilğin millileştirilmesi,
- Kabotaj hakkının sağlanması,
- Himayeci gümrük duvarlarının yükseltilmesi,
- Reji (Tütün Tekeli) kaldırılacak, tütün ekim ve ticareti serbest bırakılması
- Ulaştırma ve haberleşme altyapısının kurulması.

Sanayicilerin istekleri;

- Himayeci gümrük yasasının çıkarılması,

- Sınaf girdilerin gümrüksüz ithalatına izin verilmesi,
- Teşvik-i Sanayi Kanununun güncelleştirilmesi ve uzatılması,
- Demiryolu yapımına geçilmesi,
- Sanayi Bankasının kurulması,
- Sanayi mekteplerinin açılması,

İşçilerin istekleri;

- Dernek ve sendika kurma hakkı verilmesi,
- İşgünün 8 saat olarak belirlenmesi,
- Bulaşıcı hastalıklarla mücadele için sağlık merkezlerinin kurulması
- Tütün rejisinin kaldırılması,
- Milletvekili ve Belediye seçimlerinde meslek temsilcilerine olanak verilmesi,
- Haftada bir gün, yılda otuz gün ücretli izin verilmesi, kongrede alınan başlıca kararlar olarak sayılabilir.

Kongre sürecinde her grup kendi menfaatleri doğrultusunda kararlar almaya çalışmıştır. Kongrenin oy birliği ile belirlediği ve kabul ettiği on iki maddelik Misak-ı İktisadi Esasları dışında diğer birçok madde görüşmeler sonucunda oy çokluğu ile kabul edilmiştir (Ökçün,2003:12).

Kongre, tüccar, sanayici ve büyük toprak sahipleri açısından nasıl bir ekonomik politika izlenmesi gerektiğini açık bir biçimde ifade edilmesi ve dış dünyaya yeni devletin ekonomi felsefesini göstermesi açısından özellikle kapitülasyonlar konusunda oldukça önemli mesajlar vermiştir. Kalkınmayı özel teşebbüs eliyle gerçekleştirmek esası hükümetçe de benimsenmiş ve sosyalist bir iktisadi modelin uygulanmayacağı dile getirilmiştir (Çavdar,2003: 164).

Uygulamada ise işçi talepleri hariç diğer grupların isteklerinin tümü yerine getirilmeye çalışılmıştır (Tezel,2002: 152).

“Kongre genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin milli unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığın öngören tezlerin ön plana çıktığı söylenebilir “(Boratav,2003:46).

Kongre kararları genel hatları incelendiğinde modern ulus devleti kurma düşüncesinin egemendir. Liberal, yabancı sermayeye açık ama bir yandan da himayeci ve azınlık tüccar ve sanayicilerin ayrıcalıklı durumlarına karşı devlet desteğini öngören bir politikanın hâkim olduğu görülmektedir (Ökçün,2003:15). Yeni Türkiye karma bir iktisadi sistem benimseyerek iktisadi teşebbüs kısmen özel teşebbüs kısmen de devlet tarafından üstlenilecektir (Ülken,1984:226).

İzmir İktisat Kongresinden kısa bir süre sonra imzalanan Lozan Antlaşması'nda (24 Temmuz 1923) en tartışılan konuların başında ekonomi ile ilgili olanlar gelmiştir. Bağımsızlık açısından en büyük sorunu oluşturan eden kapitülasyonlar sorunu, Lozan Antlaşması'nın 28. maddesiyle tümüyle ortadan kaldırılarak kesin olarak çözülmüş buna karşılık dönemin iktisadi gelişmesine önemli etkileri olacak Osmanlı borçları ve gümrük politikası ile ilgili sorunlar lehimize sonuçlanmamıştır (Boratav,1982: 10).

Ancak devletin iktisadi alanlarda resmi egemenliğini de içeren siyasal bağımsızlığı Lozan Antlaşması ile sağlanmış ve bu sayede kapitülasyonların kaldırılmasının yanı sıra Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin maliye üstündeki yetkileri de ortadan kaldırılmış, Türk limanları arasındaki taşımacılık yabancılara kapatılmış, gümrük egemenliği kabul edilmiştir (Tezel,2002:153).” Bu gelişmelere karşın gümrük tarifeleri 5 yıllık süre itibariyle dondurulmuş ve bazı istisnalar dışında 1916 Osmanlı gümrük tarifelerini esas alarak sabitlenmiştir” (Boratav,1982: 44).

Antlaşmanın bu hükmü yerli sanayiye korumadığından devletin vergi gelirlerinin düşük kalması yanında, kalkınma ve sanayileşme hedefleri için

gerekli olan girişimlere de büyük ölçülerde zarar vermiştir. Ekonomik açıdan bağımsızlık sağlanmış olsa da ülke ekonomisi 1929 yılına kadar dış etkilere açık olarak kalmıştır (Boratav,1982: 44).

Antlaşma ile 129 milyon altın lira olarak hesaplanan Osmanlı borçlarının yüzde 62,25'i oluşturan yaklaşık 80 milyon altın lira Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilmiştir. 1929 yılına kadar ertelenen borçlar 1928 yılında bir miktar azaltılarak 8 milyon altın lira indirimine gidilmiş, 1929 ödenmeye başlanan borçlar 1954 yılında bitmiştir (Kuyucuklu,1993:178).

2.1.3. Hükümet Programlarında İktisadi Politikalar

Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun iktisadi kalkınma ilgili genel hedefi ülkede insan yaşamının maddi koşullarını sürekli olarak iyileştirmek ve bu iyileşmelerden nüfusun daha geniş bölümlerinin yararlanmasını sağlamaktır (Tezel,2002:154).

Bununla birlikte 1923–30 dönemi iktisat politikalarının özgür bir tercihle kararlaştırılmış olduğunu söylemek doğru olmaz. Milli mücadele sonunda ülkenin karşı karşıya bulunduğu şartlar 1923'ten itibaren izlenecek iktisat politikalarının çerçevesini, sınırlarını çiziyor ve bu politikaları önemli ölçüde belirliyordu (Boratav,1982:8).

Bu dönemde izlenen iktisat politikaları 1930 yılına kadar bazı istisnalar dışında İzmir İktisat Kongresi'nin izlerini taşımaktadır (Boratav,1982:18). Kongre'de oluşan ve 1930'lara kadar süren bu politika liberalizm olarak tanımlanmaktadır (Gülalp,1987:23; Yerasimos,2005:109).

Ancak diğer yandan 1923–31 yılları özel teşebbüsün hareket serbestisini sınırlayan devlet müdahalelerinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulmaya çalışıldığı, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda olduğu gibi birçok

düzenleme ile özel teşebbüs lehine birçok müdahaleler yaptığı bir dönemdir. Müdahalelerin bir kısmı bazı tekellerin sözleşmelerle imtiyazlı özel ve yabancı şirketlere devredilmesi yoluyla veya demiryolu inşaatında olduğu gibi ihale mekanizması kullanılarak belli sermaye çevreleri lehine, eşit rekabet şartlarının ortadan kaldırılması anlamına gelmiş ve bu yüzden liberal olmayan nitelikler taşıdığı da görülmüştür (Boratav,1982:7).

2.1.3.1. I.ve II. İnönü Hükümetleri (30 Ekim 1923 – 22 Kasım 1924)

30 Ekim 1923'de Cumhuriyet'in ilk hükümeti olarak İsmet İnönü başkanlığında kurulan Birinci İnönü Hükümeti'nin programı çok kısa oluşturulmuştu. Programın içeriğinde Cumhuriyetin kuruluşunun önemi ve devamı için yapılacak işlerden genel olarak bahsedilmiş, ekonomik ve mali konulara yer verilmemiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D.2, C.3.103–104).

İkinci İnönü Hükümeti'nin ise izlenecek iktisat politikalarının açıklandığı herhangi bir hükümet programı yoktur. Ancak İsmet İnönü Başvekil seçilmesi sebebiyle hükümetin izleyeceği yol hakkında yaptığı konuşmasında, dışarıda yabancı devletlerle iyi ilişkilerin devam ettirilmesi, içeride ise memleketin durumunun düzeltilmesi için çalışılacağı, askeri alanda savunma hizmetlerine önem verileceği konularını vurgulamıştır (TBMM Tutanak Dergisi, D.2, C.7/1: 147).

2.1.3.2. Okyar Hükümeti (22 Kasım 1924 – 3 Mart 1925)

Fethi Okyar'ın başvekilliğinde kurulan bu hükümet ilk defa kendisinden önceki hükümetlerin aksine daha geniş ve detaylı, iktisadi konulara ağırlık veren bir hükümet programı getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ile kurulan yeni Türk Devleti'nin İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlara paralel bir şekilde kalkınma isteğini ve çabalarını göstermesi açısından önem taşıyan bir programdır.

İlk bütçe uygulamasının gerçekleştirildiği bu dönemde, dışarıdan yapılan borçlanmaların bir sonuca bağlanmasını ve bütçe uygulanmasıyla beraber iktisadi yayılma alanlarına, memleketin gelişmesi için ödenekler ayrılması sağlanmıştır. Aşar vergisi bu dönemde kaldırılmış, yeni bir maliye siyaseti oluşturulmaya çalışılmıştır. (TBMM Tutanak Dergisi, D.2, C.10: 400–401).

Bu gelişmelere ek olarak hükümetin iktisadi konulara ilişkin görüşler genel hatları ile şu şekildedir;

- Avrupa tarzında yeni zirai ve ticari okullar açılması yönünde tedbirler alınması,
- Ankara-Sivas, Sivas-Samsun demiryolunun inşası, yeni karayollarının yapılması, limanlar inşa edilmesi, Ergani madenlerinin işletilmesi için gereken girişimin yapılacağı gibi politikalar hükümetin öncelikleri arasında bulunduğu belirtilmiş ve bütçe imkânlarının elvermediği durumlarda finansmanın dış kaynaklarla yapılabileceği,

- Nüfusun büyük kısmının geçimini sağladığı tarım ve hayvancılık konusunda, ziraat mekteplerinin daha etkili bir duruma getirilmesi, tarımın teşvik edilmesi, bitki ve hayvan hastalıkları ile mücadele edilmesi, ormanların korunması ve işletilmesinin düzenlenmesi,

- Yerli üretimin dış pazarlara satımını sağlayacak ihracat pazarlarının kurulması, tüccarların dış pazarlarla ilişkilerinin sağlanması konuları hükümet programında açıkça belirtilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D.2, C.10: 402–408).

2.1.3.3. III. ve IV. İnönü Hükümetleri (3 Mart 1925 – 27 Eylül 1930)

Üçüncü İnönü Hükümeti, genel hatları ile bir önceki hükümet programının devamını seçmiş olduğu anlaşılan, kısa bir hükümet programı sunmuştu. Ancak Fethi Okyar Hükümeti gibi aktif bir iktisadi politikaya sahip olamamış, daha çok devletin teşkilatlanması ile ilgilenmiştir.

Dördüncü İnönü Hükümeti, kısa da olsa yeni bir hükümet programı getirmiştir. Kurulan hükümetin iktisadi programında yer alan başlıca özellikler şunlardır;

- Ali İktisat Meclisi oluşturularak iktisadi alanda izlenilecek politikaların bu kurulda görüşülmesi,
- Finansman sıkıntıları nedeniyle atılımcı bir iktisat politikası yerine tasarrufçu bir iktisat politikasına ağırlık verilmesi bu programda yer almıştır (TBMM Tutanak Dergisi, D.3, C.1: 22–24).

2.1.4. Sanayinin Gelişmesi

Sanayileşmenin gerektirdiği yatırımların finansman kaynağını ve bu kaynakları faaliyete geçirecek girişimci, idareci ve teknik personel bulmak karşılaşılan temel sorundu. Ülkenin yatırımları finanse edecek düzeyde bir sermaye piyasası ve öz kaynaklarını kullanacak özel işletmeler, şirketler mevcuttu değildi. Bu yapı karşısında devletin kendi eliyle sanayileşmeyi gerçekleştirmesi kaçınılmazdı (Kılıçbay,1991:64).

Dönem boyunca özel kesim, sanayileşme açısından, hem İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlar hem de kongre sonrasındaki iktisadi eğilimler neticesinde sürekli özendirilmişlerdir. Bu çabalar doğrultusunda özel kesimin finansman gereksinimini karşılamak için 1924'te İş Bankası kurulmuş,

1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılarak sanayi alanında özel kesime büyük kolaylıklar sağlanmıştır (Tekeli-İlkin,1977: 66).

2.1.4.1. Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927)

İzmir İktisat Kongresinde sanayi grubunun istekleri arasında yer alan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun günün şartlarına göre yeniden düzenlenmesi isteği 1927 yılında gerçekleştirilmiştir.

1913 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşların sayısı 239 iken 1923'te 342 ve 1927'de 470'e yükselmişti. Hükümet bu gelişmeyi hızlandırmak için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunla imalat, madencilik ve sanayi kuruluşlarına tanınan bazı kolaylıklar şunlardır; (Tezel,2002:289–290; Tekeli ve İlkin,1977: 64–66).

- Özel sektöre belediye hudutları dışında olmak kaydıyla 10 000 hektara kadar bedelsiz arsa tahsisi,
- Şirketlerin haberleşme altyapısını resim almadan yapma izinleri verilmesi ve enerji hatları yapımında devletin aynı yardımda bulunması,
- Sanayi kuruluşlarının başta ithalatta gümrük ve resimler olmak üzere çeşitli vergilerden muaf tutulması,
- Devlete demir ve deniz yolları taşımacılık faaliyetlerinde kuruluşlara özel indirimli tarifeler uygulaması,
- Çeşitli tekellerden yararlanan kuruluşlara özel indirim tarifelerinin uygulanması,
- Devlete bağlı kuruluşlar ve kanundan yararlanan özel şirketler ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapacakları satın almalarda yurt içinde ki fiyatlar yüzde 10 daha pahalı olsa bile tercihen yurt içinden yapmaları,

-Bakanlar Kurulu kararı ile sanayi şirketlerine 25 yıllık sürelerle kadar üretim tekeli ayrıcalıkları verilebilecekti.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra yararlanan şirketlerin sayıları 1928'de 1261'e, 1930'da 1857'ye yükselmiştir (Tezel,2002:291).

Tablo 2.2. : 1923–30 Döneminde Sanayi Sektörüne İlişkin Veriler

Yıllar	Sabit Üretici Fiyatlarıyla GSMH (000 000) (TL)	Sabit Üretici Fiyatlarıyla GSMH Büyüme Hızı (%)	Sabit Üretici Fiyatlarıyla GSMH İçinde Sanayi (%)	Sabit Üretici Fiyatlarıyla Sanayi Sektörü Büyüme Hızı (%)	İmalat Sanayi İstihdamı (000)	İmalat Sanayi İstihdamı (%)
1923	2928,5	-	-	-	159	-
1924	3363,8	14,8	8,5	-7,1	162	1,9
1925	3793,3	12,9	8,9	17,9	166	2,5
1926	4484,0	18,2	8,7	14,8	197	18,7
1927	3909,6	-12,8	11,9	19,4	207	5,1
1928	4341,3	11,0	10,6	-0,6	213	2,9
1929	5278,2	21,6	9,1	3,8	215	0,9
1930	5468,0	2,2	10,0	12,7	212	-1,4

Kaynak: DİE, İstatistikî Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, 2003: 585–618 verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Sanayi sektörü özellikle bazı teşvik muafiyetler sayesinde 1925–27 arasında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Sanayi sektöründeki bu büyümeye aynı dönemde imalat sanayi istihdamındaki artışlar eşlik etmiştir. 1929 Krizi ile birlikte daralma yaşayan sanayi sektörünün devletçi politikalara geçişle birlikte yeniden toparlanması tabloda da görüldüğü gibi dikkat çekicidir.

Ancak Lozan Antlaşması'nın gümrükler tarifeleri ile ilgili bağlayıcı hükümlerinin de etkisi ile özel kesim beklenen tüm teşvik ve özendirilmelerine karşın beklenen finansal birikim ve yatırımları gerçekleştirememiş, yerli sermaye oluşturma çabaları 1929 krizinin de etkisiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum karşısında Hükümet sanayiye finanse ve idare

etmek için 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankasını kurma yoluna gitmiştir (Tekeli ve İlkin,1982: 95).

2.1.5. Tarımın Gelişmesi

1920'lerin başında ülkede tarım sektöründe çalışanlar yaklaşık olarak nüfusun yüzde 80'ini ve GSMH'nın yüzde 50'sini oluşturmaktaydı. (Tezel,2002:334).

Dönem boyunca tarım sektörünün geliştirilmesi için çok sayıda tedbir alınmıştır. Buna karşılık tarımsal gelişme politikasındaki temel yaklaşım sanayinininkinden farklı olmuştur. Sanayi alanında devlet teşebbüsleri çoğunluğu oluşturmakta, tarımsal alanda tek devlet teşebbüsü devlet üretme çiftlikleridir. Özel tarımı geliştirme ve teşvik etme çabasında Ziraat Bankası ve Zirai Donatım Kurumu tarımsal kredilerle, tarım aletlerinin ithalini ve yapımını teşvik ederek çiftçilere alet ve makinelerden faydalanmasını sağlamaktaydı (Kazgan,1981: 135).

Hükümetin 1925 yılında o ana kadar bütçe gelirleri içinde yaklaşık yüzde 40 oranında paya sahip en büyük vergi kaynağı olan Aşar'ı lağvederek oldukça önemli ve cesur bir atımdı (Tezel,2002:373; Kuyucuklu,1993:179).

Tablo 2.3. : 1923–30 Döneminde Tarımsal Ürünlere Ait Üretim Miktarları

Yıllar	Buğday üretimi (ton)	Buğday Üretimi (%)	Pamuk Üretimi (ton)	Pamuk üretimi (%)	Ş.pancarı Üretimi (ton)	Ş.pancarı Üretimi (%)	Tütün Üretimi (ton)	Tütün Üretimi (%)
1923	446274	-	43178	-	4436	-	51327	-
1924	692728	55,2	57289	32,7	5363	20,9	53753	4,7
1925	1075287	55,2	76011	32,7	6484	20,9	56294	4,7
1926	2469367	129,6	27342	-64,0	7605	17,3	54319	-3,5
1927	1333151	-46,0	38905	42,3	23935	214,7	69604	28,1
1928	1641072	23,1	76110	95,6	67084	180,3	43035	-38,2
1929	2718143	65,6	63556	-16,5	55677	-17,0	36503	-15,2
1930	2586377	-4,8	51435	-19,1	91419	64,2	47211	29,3

Kaynak: DİE, İstatistiki Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, 2003: 177-240 verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Ülkenin tarımsal mal ihracında önemli paya sahip bazı tarımsal ürünlerin dönem boyunca üretim miktarlarına bakıldığında özellikle buğday ve şekerpancarı üretiminin düzenli bir artışın ardından 1925 yılında Aşar vergisinin kaldırılmasının akabinde önemli artışlar olduğu göze çarpmaktadır. Tarımda makineleşmenin getirdiği verimlilik artışları sanayi hammaddesi olarak kullanılan pamuk, Şekerpancarı ve tütün üretimini arttırdığı da dikkat çeken bir diğer önemli noktadır. Bunun yanı sıra 1929 krizi öncesinde iklim şartlarının oldukça iyi geçmesi tarımsal üretim artışını sağlayan bir başka neden olarak gösterilebilir.

Tarımın desteklenmesi amacıyla Ziraat Bankası'nın verdiği krediler yıldan yıla düzenli olarak artmış ve 1923 yılında 4 milyon liradan 1929 yılında 26 milyon liraya ulaşmıştır. Çiftçinin kullandığı kredilerin artması sonucunda tarımsal üretimin 1923 ile 1932 arasında yüzde 58 oranında artması sağlanmıştır (Yerasimos,2005:112).

“ Tarım sektöründe ortaya çıkan bu üretim artışına paralel bir şekilde tarımsal hâsılanın büyüme hızlarının dönem ortalaması yüzde 8,9'a ulaşarak dönemin milli gelir büyüme hızını (yüzde 8,6) aşmıştır” (Boratav,2003: 51).

Tarımda makinalaşma ile ilgili olarak 1923–29 arasında 2500-3000 civarında traktör ithal edilmiş ve 1927 yılında yapılan tarım sayımında ülkenin bütününde 15711 tarım makinesi bulunduğu saptanmıştır (Yerasimos,2005: 88).

Demiryollarının inşası ile üretilen tarımsal ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlara akmasını kolaylaştırmıştır (Yerasimos,2005:89).

Tablo 2.4. : Tarım ve İmalat Sanayi Katma Değeri (1923–24, 1930–31)

	1923–24	1930–31	Artış%	Yıllık Ortalama Artış %
Tarım	296,3	547,8	84,9	9,2
İmalat Sanayi	68,3	138	102	10,6
Diğer Sektörler	331,2	551,7	65,6	7,2
Toplam (GSMH)	695,8	1237,5	77,9	8,6
Kişi Başına GSMH (TL)	53	84	57	6,8

Kaynak: T. Bulutay vd., Türkiye'nin Milli Geliri 1923-1948, Tablo 8.2c, Ankara, Sevinç Matbaası, 1994.

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılından itibaren liberal politikalardan bu politikaların terk edildiği 1931 yılına kadar olan döneme bakıldığında hem aşar vergisinin kaldırılmasının hem de demiryolları yapılmasından tarım sektörünün büyük ölçüde faydalanmış olduğu ve imalat sanayinin katma değerindeki artışa paralel bir şekilde de GSMH'da büyük oranda artmıştır.

Tablo 2.5. : 1923–2003 Döneminde Dış Ticaretin Görünümü

Yıllar	İthalat (000) (\$)	İthalat (%)	İhracat (000) (\$)	İhracat (\$) (%)	Dış Ticaret Dengesi (000 000) (\$)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	İhracatın GSMH İçindeki Payı (%)	İthalatın GSMH İçindeki Payı (%)
1923	86872	-	50790	-	-36,1	58,5	8,9	15,2
1924	100462	15,6	82435	62,3	-18,0	82,1	11,4	13,9
1925	128953	28,4	102700	24,6	-26,3	79,6	11,2	14,1
1926	121411	-5,8	96437	-6,1	-25,0	79,4	9,8	12,3
1927	107752	-11,3	80749	-16,3	-27,0	74,9	9,2	12,3
1928	113710	5,5	88278	9,3	-25,4	77,6	10,7	13,8
1929	123558	8,7	74827	-15,2	-48,7	60,6	7,2	11,8
1930	69540	-43,7	71380	-4,6	1,8	102,6	9,0	8,7

Kaynak: DİE, İstatistikî Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, 2003: 401–410 verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Dönemin dış ticaret verileri incelendiğinde cumhuriyet dönemi boyunca dış açık verildiği gözlenmektedir. İzlenen liberal politikalar neticesinde İhracatın ve ithalatın GSMH içindeki payının dönem boyunca dengeli bir seyir izlediği söylenebilir. İhracat ve ithalattaki değişimde 1929 krizinin izleri açıkça görülmektedir. 1930 yılında ithalattaki azalma bir önceki yıla oranla yüzde -43,7 olarak gerçekleşirken ihracat arka arkaya yüzde -15,2 ve -4,6 olarak gerçekleşmiştir.

Kuruluş yıllarında gösterilen çabalara ve edilen bazı olumlu gelişmelere karşın dünya ekonomik bunalımı Cumhuriyet ekonomisini derinden etkilemiştir. Büyük ölçüde ithalata olan bağımlılığın etkisi dönemin sonlarına doğru ülkede fiyatlar genel düzeyi artmış, ithal ve ihraç malları arasındaki fiyat makası ithal mallar lehine önemli ölçüde açılmış ve tarım kesimi nüfusu bu gelişmelerden sonra daha yoksullaşmıştır (Çavdar,2003: 255).

2.1.6. Kurumsal gelişmeler

Hükümetin izleyeceği iktisat politikaları ile ilgili çalışmalar yapmak üzere 1927 yılında Âli İktisat Meclisi kurulmuştur. Meclis 24 üyeden oluşmakta ve yılda 2 defa toplanarak kararlar almaktadır. Kısaca meclisin görevleri şu şekildedir;

- Ülkenin ekonomisi ile ilgili hükümetçe çıkarılacak olan kanun ve genelgeler hakkında ve hükümetin ekonomi ile ilgili göndereceği diğer iktisadi konularda hükümete görüş bildirmek,
- Ekonomi ile ilgili mevzuatın oluşturulmasında, kanun ve genelgelerin birbirleri ile uyumlu olmasını sağlamak,
- Ekonominin ihtiyacı olan usul ve sistemler hakkında incelemeler yapmak,
- Dışarıda meydana gelen iktisadi olayları takip ederek, bunların ülke ekonomisine ne gibi etkilerinin olacağını araştırmak, incelemek ve hükümete sunmak şeklinde özetlenebilir (Kuruç,1988:61; Tekeli ve İkin,1977:59–62).

Kurtuluş savaşının kazanılmasından sonra İstanbul tüccarları örgütlenerek Refet Paşa'nın himayesinde **Milli Türk Ticaret Birliği**'ni kurmuşlardır. Birlik kendi temsilcileri ile İzmir İktisat kongresine katılmıştır. Birliğin kuruluş nizamnamesinde genel hatları şöyledir;

- Hükümetin kontrol ve himayesinde gerek ithalat ve ihracatta gerekse toptancılık ticaretinde Türk tüccarların egemen olmasını sağlamak,
- Türk tüccarlar arasında ihtisas esasına göre çeşitli birliklerin oluşmasını sağlamak,
- Ülke iktisadını ilgilendiren konuları takip ederek gerekirse hükümete yol göstermek,
- Türk ticaret âlemini dış dünyaya tanıtmak ve dışarıdaki gelişmelerden Türk tüccarlarının haberdar olmasını sağlamaktır (Avcioğlu,1982:342).

Krizin patlak verdiği 1929 yılında artan dış ticaret açığını azaltmak ve mevcut olan tüketim yapısını değiştirerek ithalat yerine yeli üretime öncelik vermek amacıyla halkın bu konuda özendirilmesini işlevini yerine getirecek **Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti** kuruldu. Cemiyetin temel görevleri şunlardı; (Tekeli ve İlkin,1977: 92–98).

- Halkı israfla mücadele etmeye ve tasarruf yapmaya alıştırmak,
- İthal mallar yerine yerli mallar kullanmaya teşvik etmek,
- Yerli malların arzını arttırmaya çalışmaktı.

Devlet sanayisini kurulması, finanse ve idare edilmesinin yanında özel sektöre kredi sağlamak ve ortaklık kurmak amacıyla 1925'te Sanayi ve **Maadin Bankası** kurulmuştur. Bu hizmetleri yerine getirmek için bankanın görevleri kısaca şu şekildedir;

- Osmanlı'dan devralınan sanayi kuruluşlarını yönetmek,
- İştirak etmek suretiyle yeni girişimlerde bulunmak,
- Yalnız kendisi tarafından kurulup yönetilecek sanayi kuruluşları kurmak,
- Bizzat veya iştirak yoluyla maden imtiyazı almak ve işletmek,

-Kuruluş amacına ters düşmeyecek şekilde banka işlemleri yapmaktır.

Banka 1932 yılında varlıklarını Devlet Sanayi Ofisine devrederek kapanmıştır (Ülken,1984: 88–89).

Diğer bir devlet bankası ise 1928’de kurulan ve sonradan Emlak Kredi Bankası adını alacak olan **Emlak ve Eytam Bankası** idi. Bankanın temel işlevi başta Ankara olmak üzere kentlerdeki konut yapımına finansman sağlamaktı (Tezel,2002:231).

İş Bankası özel sermayeyi finanse etmek ve canlandırmak, işadamlarını örgütlü bir yapıya kavuşturmak amacıyla 1924’te bir milyon lira sermaye ile kurulmuş özel bir bankaydı. 1927 yılında İtibari Milli Bankası ile birleşerek varlığını sürdürmüştür. Bankanın temel görevi ulusal kuruluşların kredi ihtiyacını karşılamak ve ülkede tasarruf ve mevduatın gelişmesine öncülük etmektir (Ülken,1984: 88).

2.1.7. Liberal Kalkınmanın Sonu: 1929 Dünya Ekonomik Krizi

Başta Amerikan borsaları olmak üzere ortaya çıkan kriz kısa sürede yayılarak uluslar arası hammadde piyasasını da etkisi altına aldı. Krizin yayılması ile birlikte uluslar arası ticarete mal talebi ve fiyatları hızla düştü (Yenal,2003:64).

1929 Krizi’nin Türkiye üzerinde yarattığı değişime ilişkin en önemli sonuçları yaratan dönüşüm, resmi politika olarak liberalizmin terk edilerek devletçiliğin benimsenmesidir (Gülalp,1987:29). Sanayileşme alanında önemli başarıların kaydedildiği dönem olan devletçilik dönemini 1929 Krizi’nin başlattığı söylenebilir (Okyar,1965:99).

Krizin etkileri temel olarak iki şekilde görülmüştür; birincisi, Türkiye'nin ihraç ürünlerine olan talep daralmasına ve fiyatların düşmesine yol açmış, tarımsal mal fiyatlarında ki düşüş ise ihraç gelirlerine bağlı olan kesimleri derinden etkilemiştir. İkincisi, bazı temel tüketim maddeleri de (örn: un ve şeker) dâhil olmak üzere ithalatın genelinde bir zayıflamaya yol açmıştır (Okyar,1965:99). Örneğin Krizin buğday fiyatı üzerinde ki etkisi 1932'de 1929 yılına oranla yüzde 68 düşmesi şeklinde kendini göstermiştir. İthalatın toplam değeri 1929'da 256 milyon liradan 1932'de 75 milyon liraya düşmüştür (Boratav,2003: 67 ve 74).

Döviz fiyatlarında meydana gelen yükselmelere bağlı olarak hükümet yerli paraya karşı da spekülasyon artışları olabileceği endişesiyle 1930 yılında Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarmıştır. Bu yasa ile hükümet dövizin denetlenmesi ve döviz piyasasının düzenlenmesi ile ilgili her türlü karar alma ve cezalandırma yetkisi elde etmiştir (Keyder,1995:136; Yenal,2003:65)

Krizin etkisi ile 1930 yılında kurulan Merkez Bankası ile devlet para ve döviz işlemlerini kontrol etmeye başlamıştır. Dolaşımdaki para miktarı istikrarlı bir düzeyde korunmaya ve para basma yoluna gidilmemeye çalışılmıştır (Kepenek-Yentürk,1994:469).

Merkez Bankasının kurulması ile kağıt para basımıyla bir altın stokunun meydana getirilmesi işini bu devlet bankası yüklenmiştir. Böylece 1939 yılında Merkez Bankası tedavüldeki kağıt paranın yüzde 21'ini karşılayacak altın stokuna sahip olur. Ancak tedavüldeki kağıt para miktarı 1929 yılından o güne kadar 159 milyon Türk lirasından 204 milyon 744 bin Türk lirasına çıkmıştır. Bu durum Türk parasının altına göre gerilemesi sonucunu doğurmuşsa da diğer yandan Avrupa ülkeleri paralarının değerlerinde görülen daha büyük orandaki düşüş, Türk lirasının bunlara oranla değer kazanmasına sebep olmuştur. Bir İngiliz lirası (sterling) 1929 yılında 1032 kuruşa kadar yükseldikten sonra 1935 yılında 616 kuruşa kadar

düşmüş, 1936 yılında ise 624 kuruş olmuştur (Yerasimos,2005: 124).

Para durumunu dengeye kavuşturulması sağlandıktan sonra, hükümet bu seferde dış ticaret dengesi sorununa eğilmeye çalışmış, ithalatın sınırlandırılmasına 1931 yılında başlanmıştır. Bu tarihten iki yıl sonra kaldırılan bu tedbirin yarattığı başluk, bir bakıma Türkiye ile ticari ilişkisi olan belli başlı ülkelerle yapılan clearing türünden antlaşmalarla doldurulmaya çalışılmıştır (Yerasimos,2005: 124).

Krizin yaşandığı 1929 yılı Türkiye Cumhuriyeti açısından başka olumsuzluklarında çakıştığı bir yıl olmuştur. Lozan Anlaşmasının gümrük tarifeleri ile ilgili kısıtlamalarının bu tarihte son bulacağı ve hükümetin gümrük tarifelerini yükselteceği beklentisi ile aşırı ithalata gidilmiş, tarımsal mal ihracatçısı olan ülkenin 1929 krizi ile birlikte ihracat gelirlerinin düşmesi buna karşılık ithalat giderlerinin artması, dış ticaret açığının rekor düzeye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ilk taksitinin vadesinin gelmesi gibi diğer gelişmeler de devletin 1929 Dünya Krizi'nin tüm yıkıcı etkilerine bütün boyutlarıyla katlanmak zorunda kalması sonucunu doğurmuştur (Tokgöz,2004: 63).

1923–30 dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınma çabaları bakımından ekonomik ve siyasi açıdan pek çok olumsuz gelişmelere sahne olmasına rağmen, aynı zamanda oldukça önemli atılımların başarılı bir şekilde yapıldığı bir dönem olarak ta görülmelidir.

En başta gelen başarı ise elbette ki Cumhuriyetin ilan edilmesi ve hilafetin kaldırılmasıdır. Lozan Anlaşması ile yarı-sömürge bir durumdan ekonomik açıdan bağımsız ve egemen bir duruma gelinmiştir. İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması, milli bankaların kurulması, demiryolu yatırımlarının hızla devam etmesi ve pek çok yeni hattın işletmeye açılması, limanlar inşa edilmesi, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulması, ticaret odaları gibi kuruluşların kurulması, batı tarzında

yeni okulların açılması, Medeni Kanun, Borçlar Kanunu gibi toplum hayatının her alanı ilgilendiren ve Atatürk Devrimleri olarak adlandırdığımız pek çok toplumsal dönüşüm projeleri bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

2.2. Korumacı-Devletçi Kalkınma Dönemi (1931–1939)

2.2.1. Devletçiliğe Geçişin Sebepleri

İnönü'nün, Atatürk için "Başından itibaren özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir" sözünden hareketle, Atatürk'ün özel girişimin kalkınmaya katkısını sağlamak istemiş olduğu ve devletin rolünü de özel girişime destek olarak gördüğü söylenebilir (aktaran, Kongar,1995:242).

Ancak 1923–30 döneminde ekonomide uygulanmak istenen liberal politikalara, verilen teşviklere sağlanan faydalara rağmen istenen düzeyde bir gelişme olmamıştır. Bunun nedeni sermaye birikiminin düşük düzeylerde kalması, girişimci, teknik bilgi ve iş tecrübesinin zayıflığıdır. Bu tabloya dönemin sonlarına doğru ortaya çıkan kriz ile birlikte liberal politikalara duyulan güvenin sarsılması da eklenildiğinde uygulanan politikalarda köklü bir değişikliğe gidilmesini zorunlu hale geldiği söylenebilir.

Lozan antlaşmasının getirdiği sınırlamaların kalkmasının yanında Osmanlı borçlarından Cumhuriyete kalan borç taksitlerinin ödenmeye başlanması ve büyük buhranın ortaya çıkışının aynı tarihlere denk gelmesi liberal politikalardan devletçi politikalara geçişi hızlandırmıştır (Boratav,1982: 97–99).

Ayrıca 1930'lu yıllarda dönemin işadamları, temel makroekonomik değişkenlerdeki istikrarın sağlanabilmesi için devlet müdahalesinin giderek artması gerektiğine inanıyorlardı. Devlet müdahalesi ve istikrarsızlık arasında

kesin bir seçim yapmanın kaçınılmaz olduğuna inanan işadamları genellikle devletçilik uygulamalarının yanında yer almışlardır (Buğra,1997:149).

1929 yılı ortalarında İktisat Vekili Şakir Kesebir başkanlığında Türkiye'nin İktisadi Programını hazırlamak üzere bir komisyon kurulmuş, programın hazırlanmasını takiben Ali İktisat Meclisi'nin ilk toplantısında görüşülmüştür. Bu plana göre; ülke içinde üretilen ve üretilebilecek olan mallara karşı gümrükleri kapatma yoluna gidilecek, ödemeler dengesinde dengeyi sağlamak için ithalata karşı ihracat olanakları arttırılmaya çalışılacaktı. Hazırlanan programın uygulamada pratik bir önemi olmamış ancak daha sonra hazırlanacak olan Birinci Sanayi Planı'nın oluşturulmasına öncülük etmiştir (Kuyucuklu,1993:183–184).

1930'lu yıllarda dünya ekonomisi büyük buhran içinde sürüklenirken Türkiye ekonomisinin dışa kapanarak ve devlet eliyle milli bir sanayileşme hamlesi içine girerek önemli başarılar sağlayacaktır (Boratav,2003: 59).

2.2.2. Devletçilik İlkesi

Atatürk devletçiliği şöyle tanımlamıştır, “Türkiye'nin uyguladığı devletçilik sistemi 19.yy'dan itibaren sosyalizm nazariyecilerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Türkiye'nin ihtiyacından doğmuş Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur; Fertlerin hususi teşebbüslerini ve esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeyin yapılmadığını göz önünde tutarak memleketin iktisadiyatını devletin eline almak” (İnan,1973: 15).

Devletçilik uygulamaları ile bütün toplumun tüm gereksinimlerinin karşılanması istenmiştir. Bu amaçla çeşitli alanlarda kurulan altyapı ve fabrikalarla ülke endüstrisini oluşturmak ve halkın gereksinimlerini karşılamak için kamu girişimleri oluşturulmuştur (Çeçen,1998:190).

Devletçilik politikaları bağlamında toplumun genel çıkarı adına beklenen, iktisadi kalkınma sürecinin ilerlemesi ile birlikte güçlenecek olan özel teşebbüsün yaratacağı bireysel zenginliklerin genel toplumsal çıkarlarla çatışmasının önlenmesi ve toplumsal kalkınmanın hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi için devletin yol gösterici ve yönlendirici rolünün kabul edilmesidir. Devletçilikte, devlet, ekonomik, toplumsal ve kültürel kalkınmanın temel faktörü ve itici gücü olmuştur (Köker,1990:101).

Devletçilik 1931 ve 1935 yıllarında yapılan Cumhuriyet Halk Fırkası programlarında açık ve kesin bir şekilde yer almıştır. Programlarda devletin milletin çıkarları gerektiği zaman aktif olarak rol oynayacağından, gerektiğinde müdahale etmek için hükümetin özel yasalar çıkarabileceğinden, müdahale edilecek faaliyet alanında özel teşebbüs varsa bile millileştirilebileceği dile getirilmiştir (Shaw,1994:462).

Nihai olarak devletçilik ilkesi 1937 yılında Anayasa'da yer alarak özel girişim ve kişisel faaliyetler esas kalacağı ancak memleketin yüksek çıkarları gerektiğinde devlet ekonomiyeye müdahale edebilecek ve üretici olarak da kendisi rol alabilecektir. Bu yaklaşım devletçiliği bir çeşit sosyalizm olarak öngörmemekteydi. Bu yapıyla doktriner olmaktan çok memleketin kendi koşullarına özgü bir pragmatist bir özellik göstermekteydi (İnan,1976: 33–39).

Hükümetler 1930'lardan sonra ithal ikamesine dayanan sanayileşmeyi hızlandırma kararı almışlardı. Bunu uygulamanın pratik yolu olarak da sanayide yaygın bir devlet kapitalizmine başvurmakta. Sanayileşmenin sağlanması amacıyla çıkarılan ve 15 yıl yürürlükte kalması öngörülen Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sanayi şirketlerine makine ve hammadde ithalatında tanınan gümrük bağıışıklıkları ile ilgili maddeleri 1932 yılında değişik kanunlara eklenen maddelerle yürürlükten kaldırılmıştır (Tezel,2002:291).

2.2.3. Devletçilik Döneminde Hükümetlerin İktisadi Politikaları

2.2.3.1. V. İnönü Hükümeti (27 Ekim 1930 – 4 Mayıs 1931)

Devletçiliğin başladığı 1930 yılında kurulan Dördüncü İsmet İnönü Hükümeti Programında ilk olarak Milli İktisat'tan bahsedilmektedir. Bu programın genel özelliği hükümetin eskiye göre her alanda girişimci bir rol üstlenerek milli bir ekonominin yaratılması, geçmiş yıllarda istenilen sonuçların alınmadığı tarım kesimine daha hassas yaklaşılması ve mali alanlarda vergi konularına yer verilmiştir. Hükümet programının ekonomiye ilişkin görüşleri şu şekilde yer almıştır.

“Milli iktisatta mesleğimiz malumdur. Bizim kanaatimizce hükümetin her sahada faaliyeti nihayet milli iktisat için ya bir faide temini, ya bir engelin bertaraf edilmesi gibi bir iktisâdi gayeye teveccüh ettirilmek lâzımdır. İktidarımız dâhilinde olan bütün gayretlerimizi bu uğurda sarf edeceğiz ” (TBMM Tutanak Dergisi,D3,C21:34) .

Temel politika hedefi olarak devletçi bir yol izleneceği hükümet programında açıkça dile getirilmiştir.

Programın devamında İnönü, tarım sektörünün 1929 Krizi sebebiyle içinde bulunduğu zor durumun düzeltilmesi için gerekli tedbirlerin alınacağını, maliye ile ilgili olarak tasarrufa dayanan bir siyaset izleneceğini, yüklenilen Osmanlı borçlarının adil bir sonuca bağlanması için hükümetin tüm gayretini göstereceğini ifade etmiştir. Başta İstanbul ve İzmir limanları olmak üzere limanların hizmetlerini bir kamu hizmeti olarak kabul ettiklerini ve bunların millileştirilinceye kadar çeşitli destekler vereceklerini söyleyerek devletçi uygulamaların gerektiğinde millileştirmelere başvuracağını işaretlerini vermektedir (TBMM Tutanak dergisi,D3,C21:35).

Programın sonunda borçlanma yolu ile kendilerine toprak verilmiş küçük çiftçilerin bu borçlanma ile oluşan borç yüklerini hafifleteceklerini, belediye resim ve harçlarında mükellefler lehine önemli oranlarda indirimler yapılacağını bildirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D3,C21:36).

2.2.3.2. VI. İnönü Hükümeti (4 Mayıs 1931 – 1 Mart 1935)

Bu Hükümetin programının iktisadi konularda bir önceki programdan pek farkı yoktur. Tüm dünya da hissedilen 1929 ekonomik krizi, Türkiye ekonomisini de sarsmıştır. Bundan dolayı hükümet krizin etkilerinin atlatılabilmesi için ilk olarak tasarruf konusunu ele almıştır, çünkü devlet finansman yönünden sıkıntı çekmektedir. Bunun yanında Merkez Bankası kuruluşu konusuna da değinilmiştir.

İnönü, fiyatların uluslararası piyasalarda hızla düşmesi karşısında memleketin ihtiyatlı davranması gerektiğini ve ürünlerin çeşitli olması sebebiyle buhranın etkilerine karşı koymada daha başarılı olduğunu söyleyerek, izleyen yılda devlet harcamalarında ihtiyatlı tedbirler alınacağını bildirmiştir. 1930 yılında çıkarılan Türk Parasını Koruma Kanunu'nu ile sürekli bir istikrarın sağlanmasının hükümetin gerçekleştirmek istediği hedeflerden olduğunu söylemiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D4,C1:22).

“Mali ve İktisadi tedbirlerimizin hepsinde çiftçilerimizin vaziyeti ve mahsullerimizin himayesi bizim esasımızdır. Bu hususta memleketin muhtaç olduğu iktisadi teşekküllerin kuvvetlenmesine ve çoğalmasına çalışıyoruz. Gerek kredi müesseselerinde, gerek iktisadi teşekküller de ziraatımızla hususi surette iştigalimize şahit olacaksınız.Yerli sanayi inkişafı için kanuni ve içtimai tedbirlerimize devam edeceğiz” (TBMM Tutanak Dergisi,D4,C1:23).

2.2.3.3. VII. İnönü Hükümeti (1 Mart 1935 – 1 Kasım 1937)

Altıncı İnönü Hükümet'inden sonra, yeniden hükümeti kurma görevi İsmet İnönü'ye verilmiştir. 1 Mart 1937'de İnönü Hükümeti'ni kurarak programını açıklamıştır. Bu hükümet programı diğer önceki programlarda olduğu gibi sade ve pek farkı yoktur.

Birinci Beş Yıllık Plan'ın Sovyetler Birliği'ne yaptırılması ve bir bölümünün finanse edilmesi ilişkileri daha sıcak bir konuma getirmiştir. Programda bu konuyla ilgili şöyle denilmiştir;

“Sovyetler Birliği ile münasebetlerimiz her zamandan ziyade sıcak bir dostluk içindedir. Sovyet sanayinin güzel eserleri sanayileşme hayatımızda ebedi dostluk hatıraları olarak yükselmektedir. Büyük Sovyet Birliği ile yakın ve samimi dostluğumuz, gerek siyaset alanında ve gerek diğer her alanda her gün daha ziyade kuvvetlenmekte ve genişlemektedir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C1:27).

Ekonomik alanda Sovyetler Birliği ile yapılacak işbirliğinden sonra dönemin hakim kalkınma stratejisine uygun yurt içi üretimin arttırılmasını gerekliliği vurgulanır;

“Ekonomi alanında zamanın şartları ve istekleri gittikçe zorlaşmakta olduğunu görüyoruz. Biz, ülkenin ödeme kabiliyetini kolaylaştıracak bir ticaret sistemini izlemeye mecburuz, diğer taraftan memleket dahilinde istihali (üretim) artıracak yeni ve geniş faaliyetleri teşvik etmeği lüzumlu görüyoruz. Sanayileşmeye verdiğimiz önem her zamandan ziyade artmıştır. Hükümet sanayi üretiminin dahilinde istihlakini artırmak için özel tedbirler almaya karar vermiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C1:28–29).

Diğer yandan başta ulaştırma olmak üzere devletin yapmayı planladığı miilileştirmelerin ilk işaretleri görülmeye başlanmıştır.

Demiryollarının, rıhtımların ve limanların devlet elinde bulunmasının faydaları her gün daha ziyade anlaşılmaktadır. Nakliyyede ucuz ve ekonomik işletmeyi iltizam ediyoruz.” denilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C1: 28–29).

2.2.3.4. I.ve II. Bayar Hükümeti (1 Kasım 1937 – 25 Ocak 1939)

Birinci Bayar Hükümet Programı'nın en büyük özelliği, ekonomik konuların ayrıntılı bir şekilde anlatılmasına rağmen kaynağını Cumhuriyet Halk Partisi Programından almasıdır. Başbakan Celal Bayar mecliste hükümet programını okuduğu konuşmasında bunu açık bir şekilde dile getirmiştir.

“Bizim gibi parti hükümetlerinin kendilerine mahsus bir programı yoktur. Takib edecekleri program, şahıslarınızda ve meclisin yüksek manevi şahsiyetinde kuvvetle, şerefle, temsil edilmekte olan ve büyük Türk milletinin arzu ve iradelerini toplayan Cumhuriyet Halk Partisinin realist ve dinamik programıdır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C20:19).

Hükümetin izleyeceği politikalarda Atatürk'ün ülke yönetimindeki siyasi ve ekonomik etkisinin sürdüğünü özellikle vurgulanır;

"Hükümet, şefin bu kürsüden verdiği ana direktiflerin ışığı altında, daima daha kuvvetli, daima daha refahlı, hür ve müstakil Türkiye halinde ifade edilmesi de mümkün olan bu programın başarılması işini, üzerine almış bulunuyor.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C20:19).

Celal Bayar, Atatürk'ün fikirlerine de yer verdiği konuşmasında, ekonomi ile ilgili şunları söylemiştir;

“... ekonomik hayat denince: Ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün nafia (bayındırlık) işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir bütün sayarım. Bir millete müstakil hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinasından, devlet, fikir ve ekonomi hayat mekanizmaları birbirlerine bağlı ve birbirlerine tabidirler. O kadar ki, bu cihazlar birbirine uyararak aynı ahenkte çalıştırılmazsa hükümet makinasının kuvveti israf edilmiş olur. Ondaki beklenen tam verim elde edilemez. Şefin ekonomik işlerde parolası en ileri teknik ile planlı ve en randımanlı şekilde, çalışmadır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C20: 21).

Programda ekonomiyle ilgili ilk konuyu tarım almıştır, özet olarak, toprak reformu ile küçük çiftçinin toprak sahibi olması, tarımsal üretimin artırılması, verimliliğin artırılmasından bahsedilmiştir;

Atatürk'ün “Milli ekonominin temeli ziraattir” sözüne vurgu yapılarak Atatürk'ün verdiği emir ve direktifler hükümetçe aşağıdaki gruplarda toplanmıştır;

- Topraksız çiftçi bırakmamak,
- İş vasıtalarını arttırmak, iyileştirmek ve korumak,
- Ziraat bölgelerine göre hususi tedbirler almak,
- Çok, iyi ve ucuz istihsal temin etmek.

-Memleketi, iklim, su ve toprak verimi bakımından ziraat bölgelerine ayırarak tarımsal gelişmenin hızlandırılmasını sağlamak temel politikalar olarak saptanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C20:22).

Programda tarım sektöründen sonra yer alan diğer ekonomik konulara şöyle değinilmiştir;

- İç ve dış konjonktüre uygun bir ticaret politikası,
- Planlı endüstrileşme,
- Radikal bir maden politikası,
- Toplu bir deniz programı oluşturulması,

şeklinde genel plan ve politikalarından bahsedildikten sonra Bayar hedefleri gerçekleştirme de güdümlü bir ekonomi politikası izleneceğini söyler.

“Politikamız zaman ve ihtiyacı mütemadiyen uyan güdümlü ekonomi politikasıdır. Kemalist rejim, mülkiyet, ferdi mesai ve çalışma kıymetini, ekonomik politikasının esası olarak almaktadır. Kemalist rejim, ekonomiyi bir teknik diye kabul etmektedir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C20:31).

Bu bilgiler ışığında Hükümet’in izleyeceği ekonomi politikasının, 1930’ların başlarından itibaren uygulanan devletçilik politikasının yanında, dünya konjonktürünün etkisiyle yerli burjuvazinin ekonominin gelişiminde daha etkili olması ve yerini almasını sağlayacak şekilde olduğu görülmektedir.

Yerli burjuvaziden (tüccar kesimi) istenen, Cumhuriyet’in kuruluşundan beri içe dönük spekülâtif kârlarını artırma yerine ülke ekonomisine katkıda bulunacak yatırımlarda bulunması ve milli menfaatlerin şahsi menfaatlerden daha önce gelmesi arzulanıyordu. Bu dilek ve arzular devletçilik politikası içerisinde, devlet öncülüğünde gerçekleşecekti. Ama bu istek ve dilekler programda yazılı bir biçimde kalmaktan ileriye gidemeyecektir. Yerli burjuvazi bu istek ve dileklere duyarsız kalacaktır, çünkü spekülâtif yatırımlarla kârlarına, kâr ekliyerek büyümektedirler, riskli ve büyük yatırımlara girmeye gerek yoktur. Zaten o yıllarda gerçek anlamda büyük yatırımlara girecek, makro düzeyde ekonomiyi etkileyecek girişimci ruhuna ve sermaye yapısına sahip yerli burjuva (kapitalist) ülkede bulunmamaktadır (Tezel,2002: 258).

Bundan dolayı devlet ekonomide en büyük girişimci rolüne devam ederek, yatırım harcamalarında bulunmak zorunda kalmıştır, çünkü yatırım yapıp milli ekonomiye katkı sağlayacak girişimci o günün şartları açısından ortada yoktur.

Bayar Hükümeti'nin programının diğer bölümlerinde madenciliğin devlet öncülüğünde geliştirilerek, kömür rezervlerini arama çalışmalarıyla ortaya çıkartarak üretim artışı sağlama ve madencilikle ilgili bakır, demir cevheri ve petrol konusunda ülke imkanlarından yararlanma konularına yer verilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C20:33-34).

I.Bayar'ın Hükümeti'nin ardından kurulan II.Bayar Hükümet'nin Melis'te okunan programında Atatürk'ün ölümü sebebiyle, Atatürk'le ilgili konuşmalar yer almış, ekonomik konulara yer verilmemiştir.

2.2.4. Devletçi Uygulamalar

1931-39 dönemin ilk iki yılı devletçi iktisat politikalarının hâkim olduğu bir yapıya geçişi temsil etmektedir. 1930 yılında çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ile Ticarete Tağışın Men'i ve İhracatın Murakabesi Kanunu gibi bazı müdahaleci kanunlar liberal olarak adlandırılan dönemin (1923–29) tam anlamıyla son bulduğunun açık bir göstergesidir (Boratav,1982:8).

V. ve VI. İsmet İnönü hükümetleri dönemine rastlayan ve 1930–33 yılları arasında çıkarılan çeşitli yasalarla devletçiliğe geçişi sağlayacak yasal zeminde hazırlamış oluyordu.

-Şubat 1930'da 1567 sayılı Türk Parasını Kıymetini Koruma Hakkında Kanun,

- Haziran 1930'da 1705 sayılı Ticarete Tağışın Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Kanunu,
- Haziran 1930'da 1715 sayılı TC Merkez Bankası Kanunu,
- Temmuz 1931'de 1873 sayılı Türkiye'ye Bazı Ülkelerden Yapılacak İthalata Tahdit ve Takyitler Tatbikine Dair Kanun,
- 1932 'de yürürlüğe konan Çay, Şeker ve Kahve İthalatının Bir Elden İdaresi Hakkında Kanun,
- Haziran 1933'de Sümerbank'ın Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun,
- 1933'de Ödünç Para Verme İşleri Kanunu, gibi devletçiliğin altyapısını oluşturan bu yasalar zaman içinde boşlukları doldurduğu gibi ihtiyaca cevap vermeyenlerde yürürlükten kaldırılmıştır (Tokgöz,2004: 71–72)

2.2.5. Millileştirmeler

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından itibaren yapılan millileştirmeler 1932 yılından itibaren hızlanarak devam etmiştir. Bu dönemde yapılan millileştirmelerden bazıları şunlardır;

- Mersin-Tarsus-Adana demiryolları, Mudanya-Bursa Demiryolu,
- İstanbul Türk Anonim Su Şirketi,
- İzmir ve Haydarpaşa Liman Şirketleri,
- İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma Hattı,
- Aydın Demiryolu Şirketi
- İstanbul Telefon A.Ş. ve İzmir Telefon A.Ş.
- Ereğli Şirketi (liman, demiryolu ve kömür madeni)
- Şark Demiryolları Ticaret A.Ş.
- İzmir ve Ankara Tramvay Şirketleri gibi pek çok şirket millileştirilmiştir (Avcıoğlu,1982:454).

Yabancılara ait imtiyazlı bu şirketler bedelleri genellikle taksitlere bağlanarak millileştirilmiştir. Böylece devletçilik her alanda kendini göstermeye başlamıştır (Sarc,1981: 15).

1930'larda sanayileşme sürecinin hızlandırılması konusunda Sovyetler Birliği'nin mali ve teknik desteğine başvurulmuş olması önemlidir. Ancak buradan sağlanan krediler 1930'lu yıllarda batı sermayesinden sağlanan kredilerin yanında oldukça sınırlı kalmıştır (Tezel,2002:463).

2.2.6. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934–1938)

Devletçi kalkınma döneminde gerçekleştirilmek istenen hedeflerden biride belli başlı sanayi ürünlerinde ithalata bağımlılıktan kurtulmaktır. Bunun için özel girişimin kuramadığı devletçe kurulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla yapılan birinci planı beş yıllık sanayi planı olarak kabul edilmiş ve 1934 yılında kabul edilerek uygulanmasına geçilmiştir.

Plan imalat sanayi bazı alt kollara ayırmıştır; mensucat sanayi (pamuk, kendir, yün), maden sanayi (demir, kömür, bakır, kükürt), selüloz sanayi (kağıt hamuru ve kağıt), kimya sanayi (klor, süperfosfat, zaçyağı, suni ipek).

Yatırımlarda önceliğin bu seçilen alanlara verildiği plan da, hammaddeleri memlekette üretilen ya da kısa zamanda üretmesi mümkün görülen sanayi tercih edilmek suretiyle ithal ikamesi amacına yönelik olduğu görülmektedir (Sarc,1981: 15; Kuyucuklu,2003: 188).

Planın ana çekirdeğini oluşturan bu politika 1932 yılında Türk ekonomisini incelemek üzere gelen Sovyet uzmanlarınca hazırlanan "Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir, Sanayi" adlı raporda dile getirilmiştir. Raporun özü, rapora adını veren maddelerde ithalatın engellenerek, bu

malların Türkiye’de üretim olanaklarını araştıran fizibilite raporları şeklindeydi (Tekeli ve İlkin,1982:165).

Raporun en ağırlıklı kısmını pamuk sanayi oluşturmaktaydı. 1930’lu yıllar da, pamuklu kumaş talebinin yüzde yetmişinden çoğu ithalat yoluyla karşılanıyordu. Sovyet uzmanlar, pamuklu kumaş tüketimeindeki bu dışa bağımlılığı ortadan kaldırmak için onar saatten iki vardiya çalışacak, toplam 170 bin içli ve 4 bin dokuma tezgahı iplik, dokuma ıslah şubelerinden oluşan 3 adet kombina kurulmasını öneriyorlardı (Tekeli-İlkin,1982: 165).

Planın içerdiği genel ilkeler şunlardır; (Tekeli ve İlkin,1982:189).

İthal ikamecilik ilkesi; kurulacak sanayinin tayininde memleket ihtiyaçları gözetilecek, sanayi ürünlerinin ihraç edilmesi (bakır ve kükürt dışında) düşünölmeyecekti,

Hammadde değerlendirme ilkesi; Ana hammaddeleri ölkede bulunan veya tedarik edilebilecek olan sanayinin kurulması,

İleri ve geri bağlantı etkisi; Kurulacak ana sanayilerin özel teşebbüs ve sermaye çevrelerinde faydalı sanayi olanakları tanıyacaktır.

Planın uygulamaya konulmasında Türkiye İş Bankası’na ve Sümerbank’a önemli görevler yüklenilmiş, yatırımlar bu iki banka kanalıyla gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde yirmi adet iktisadi kuruluş ve fabrika hizmete girmiştir (Kuyucuklu,1993:189).

-Kimya sanayisi alanında, Gemlik’te suni ipek, Isparta’da gülyağı, İzmit’te kibrit asidi fabrikası,

-Toprak sanayisi alanında, Zonguldak’ta seramik, Paşabahçe’de şişe ve cam,

-Demir sanayisi alanında Karabük’te demir-elik kombinası,

- Kağıt ve Selüloz alanında, İzmit'te kağıt ve selüloz tesisleri,
- Kükürt sanayi alanında, Keçiborlu'da kükürt tesisleri,
- Pamuklu sanayi dalında, İstanbul, Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya'da iplik ve dokuma, Iğdır'da iplik fabrikaları,
- Kendir sanayisi alanında, Kastamonu'da kendir sanayisi tesisleri sayılabilir.

Yatırımların gerçekleştirilmesi için ayrılan toplam 44 milyon liranın yüzde 49,9'u dokumacılığa, yüzde 26,9'u madencilığe, yüzde 12,1'i kâğıt ve selüloza, yüzde 5,3'ü kimya, yüzde 4,6'sı ise toprak ve seramik sanayisine tahsis edilmişti. Planda hedeflenen yatırımlardan sadece ikisi hariç diğerleri hayat geçmiştir (Tokgöz,2004: 80–81;Ülken,1984:104).

Bugünkü anlamda bir kalkınma planı olmamasına rağmen, ülke için önemli sonuçlar yaratan bu planla; Sümerbank (1933 yılında), Etibank (1935), Emlak Kredi Bankası (1936'da), Denizbank (1937), Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu (1938) gibi kuruluşlarla birlikte, planın uygulanması sonucunda 16 fabrika kurularak faaliyete geçirilmiştir (Ülken,1984:105).

2.2.7 İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1938–1943)

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulaması sürerken 1936'da İkinci Beş Yıllık Sanayi planı'nın hazırlıkları başlamıştır. Bu amaçla İktisat Vekili Celal Bayar başkanlığında sanayi kongresi toplanmış ve kongrenin benimsediği ilke ve önerileri kapsayan plan taslağı Başbakanlığa sunulmuştur.

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsadığı alanlar ve tesis sayısı bakımından birinci plana göre daha geniş kapsamlı tutulmuştur. Konut, madencilik, yakıt, toprak, kimya, gıda ve gemi yapımı gibi sanayi yatırımları

yanında elektrik santrallerinin kurulmasını da içeren geniş kapsamlı bir plan görünümündeydi (Tokgöz,2004: 83).

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın öngördüğü yatırımlar, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı döneminde kurulmuş olan sanayilerin üretimini ara malı olarak kullanacak büyük sanayilerin oluşturulması ve bunları çevirecek enerji üretim sanayisidir (Kuyucuklu,1993:189).

Bu amaçla gerçekleştirilecek olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın genel özellikleri şunlardır; (İlkin,1976: 289–290).

- II.Dünya Savaşı'nın yaklaşmakta olduğu düşünülerek ekonomik gücün hızlı bir şekilde artırılması gerektiği fikrinin hakim olduğu,
- Büyük sermaye ve teknik güce ihtiyaç duyan ve hammaddesi tamamen Türkiye'de bulunan ekonomik yapı ve şartlarımıza uygun sanayilerin ele alındığı,
- Ülke içinde tüketimi az, ancak dış pazarlarda talebi yüksek olan madenlerin gerek ham ve gerekse yarı mamul olarak ihracata hazır hale getirilmesinin kararlaştırıldığı,
- Enerji ihtiyacını karşılayacak santrallerin yapılması, makine sanayinin kurulması için de kurulmakta olan Karabük Demir ve Çelik fabrikalarının yarı mamullerini işleyecek fabrikaların kurulmasının gerekli olduğu konusunda kararların verildiği görülür.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile plan için ayrılan kaynaklar savunma ihtiyaçları için kullanma zorunluluğu planın uygulanma şansını ortadan kaldırmıştır.

1930-39 döneminde iktisat politikaları bakımından iki belirleyici özellik göze çarpmaktadır: Korumacılık ve devletçilik. İktisat politikalarının yöneldiği amaç ve elde edilen sonuçlar bakımından ise bu yılları bir ilk sanayileşme dönemi olarak nitelendirmek uygun olacaktır. Sanayileşmenin yanında,

tarımsal gelişme ihmal edilmemiştir. Bu sanayileşme atılımında tarım kesimi bir yana bırakılmış gibi gözüksede 1929 yılında 618 bin ton olan ihracat hacmi, 1938 yılında 1 milyon 447 bin tona yükselmiş, bu miktarın yüzde 91,2'sini tarım ürünleri oluşturmuştur. Bu iki tarih arasında tarım ürünlerinde bir artma ve hele tarım ürünlerinin ticaret alanına sokulmasında çok büyük bir ölçüde artma olmuştur (Yerasimos,2005: 696).

Tarım alanında sabit fiyatlarla katma değer 1929 ile 1939 arasında yüzde 20 artar. Bu artış, en başta ekilip biçilen toprakların çoğalmasının biraz da makineleşmenin sonucudur. Ancak aynı dönem içinde köy nüfusu da yüzde 20 oranında çoğaldığı için, üretimde gerçek bir artış olmamıştır. Ama ithalatı kısıp, tarım ürünlerinin ticaret ve ihracat alanındaki hacimin büyütülmesini hedef alan bir siyaset izlenince, bu dönem içinde tarım ekonomisi, özellikle belli başlı geçim kaynakları, yani besin maddeleri açısından, köy nüfusunun zararına bir gelişme göstermiştir (Yerasimos,2005: 697).

Tablo 2.6. : 1930-1939 Döneminde GSMH' nın Yıllık Büyüme Hızları (%)

Yıllar	GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmet
1930	2,2	-3,9	12,7	8,9
1931	8,7	14,3	14,2	5,5
1932	-10,7	-28,8	17,8	8,6
1933	15,8	22,1	19,0	13,1
1934	6,0	2,7	13,8	9,4
1935	-3,0	-6,1	-0,1	-0,8
1936	23,2	54,1	-3,4	2,1
1937	1,5	-3,5	10,3	7,1
1938	9,5	5,4	15,7	13,5
1939	6,9	3,8	16,7	10,9

Kaynak:T. Bulutay vd., Türkiye'nin Milli Geliri 1923-1948, Ankara,Sevinç Matbaası,1994, s.48,tablo 6c.

1930 yılında başlayan devletçi sanayileşme uygulamaları 1930–38 döneminde Türkiye'nin sanayileşmesi doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı ve yapısal değişikliklerin gözlemlendiği yıllar olduğu söylenebilir. Sanayi kesimi Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde 1930–39 yıllarının

ortalama büyüme hızına ulaşamamıştır. Bu dönemde sanayinin yıllık büyüme hızlarının ortalaması yüzde 10,3'tür. 1930 yılında cari, fiyatlarla GSMH'nin yüzde 9,9'unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1938 sonunda yüzde 18,3'e çıktı. Yatırım ve ara mal üreten modern sanayi kollarının ilk kuruluş yılları da bu devletçilik dönemi içinde olmuştur (Boratav,2003: 70).

Diğer yandan sanayileşme konusunda en büyük atılımlar yapılmasına rağmen bunlar yeterli olmamıştır. Bir önceki döneme göre sanayileşme gerçekleşmiş olmasına karşılık, 1940 yılında ülke hala az gelişmiş bir tarım ülkesi durumundadır (Kepenek-Yentürk,1994: 156).

Devletçilik döneminde dış ticaret politikaları da değişmiş, gümrük siyasetinde hareket özgürlüğü elde eden hükümet yasaklama ve kontenjanlarla ithalatı kısıtlamış, ithalat ve ihracat rejimini ikili anlaşmalara göre şekillendirmeye başlamıştır (Sarc,1981: 15). İthalatın hacminde 1929'dan sonra meydana gelen daralma özel sanayi işletmelerinin gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir (Tezel,2002:291).

Tablo 2.7. : II. Dünya Savaşı Yıllarında Fiyat Artışları (TEFE)

Yıllar	Yıllık Değişme(%)	Fiyat Endeksi	GSMH Deflatörü
1938	-	100	100
1939	3.0	103	100,4
1940	20.4	124	124,7
1941	33.1	165	170,7
1942	69.7	280	338,4
1943	63.4	457	555,4
1944	-8.1	420	420
1945	-4.3	400	397,6

Kaynak: H. Şahin, Türkiye Ekonomisi, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2002: 89.

Yukarıdaki tabloda II.Dünya Savaşının etkisi ile ülkedeki fiyat artışlarının bundan olumsuz etkilendiği görülmektedir. Buna rağmen para ve maliye politikasında denk bütçe sağlam para esaslarına bağlı kalmaya

devam edilmiş, tedavül az oranda arttırılmış, bütçe açıklarından kaçınılmaya çalışılarak bazı istisnalar dışında borçlanma yoluna gidilmemiştir (Sarc,1981: 15).

2.2.8. II. Dünya Savaşı ve Devletçiliğin Duraklaması (1939–45)

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nda yer almadığı halde savaşın yarattığı ekonomik konjonktürden büyük ölçüde etkilenerek büyük sarsıntılar geçirmiştir.

Savaş dönemi (1939–1945), tarımda üretim düştüğü için, toplum için kıtlıklar ve zorluklar dönemi olmuştur. Askeri malzeme ithalatı var olan sanayi üretimini de etkilemiştir. Bu dönemde Almanya ile yapılan takas anlaşmaları sonucunda dış ticaret anlaşmalarının yarısından fazlası bu ülkeyle gerçekleştirilmiştir. Almanya'ya yiyecek mallarından başka satacak başka bir şeyi olmayan Türkiye eşitsiz bir ticaret ilişkisine girmiş, böylece Türkiye'deki kıtlık daha da artmıştır (Ökçün,1983:1069).

1940-45 arasında savaşın etkisiyle sefeberlik ve askeri harcamaların ülke ekonomisini temelinden sarsması ve bunların sonucu üretimin durduğu, enflasyonun arttığı dönemdir. Ekonomik açıdan tam bir çıkmaza girilmiştir. Bu çıkmazdan çıkış yolları diye hükümetler tarafından alınan tedirler sorunları çözeceği yerde, tam tersine ülkede karaborsacılığın yaygınlaşmasına ve kolay yolla kâr etme imkanına kavuşan yerli burjuvazinin kuvvetlenmesine olanak tanımıştır.

“Bu dönem, milli hasılda, sanayi ve 1942 yılı hariç tarımsal üretimin sürekli olarak düştüğü yıllardır. Yıllık değişme oranlarından yapılan hesaplama göre, sanayi üretimi 1940 - 1945 döneminde ortalama yüzde 5.5, tarımsal hasıla yüzde 7.1, milli hasıla ise yüzde 6 gerilemiştir. Devlet sanayisindeki daralmanın özel sanayiye göre daha az olduğunun belirtileri

vardır. Tarımda ise, buğday üretimi dönem boyunca ortalama yüzde 9 dolayında düşerken, sanayi ürünleri durumunu korumuştur: Tütün üretimi ortalama yüzde 2 artmış, pamuk üretimi yüzde 1 azalmıştır” (Boratav,2003: 86).

1940 sonrasındaki durumu özetlemek gerekirse; 1940-45 savaş yılları ekonomik çalkantıların olduğu, 1946-50 yılları ise siyasi yapılanmaların gerçekleştiği dönem olarak adlandırılabilir.

2.2.8.1. I. ve II. Saydam Hükümetleri (25 Ocak 1939–9 Temmuz 1942)

Dr. Refik Saydam 25 Ocak 1939 tarihinde hükümet programını TBMM'de okuyarak, kabul edilmesini istedi. Bu hükümet programı ekonomik sistem açısından bir değişiklik getirmiyordu, geçmişteki programların devamı niteliğindedir. Ekonomide devletçilik ilkesi devam edecek ve Cumhuriyet Halk Fırkası Programı'nın belirlediği iktisat politikalarının hükümetçe izleneceği ifade edilmiştir.

“İktisâdi sahadaki çalışmalarımız istikametini her işimizde olduğu gibi parti programının ana hatlarından alacaktır. Devletçilik prensibine dayanan mevzurlarda faaliyetimiz ihtiyaçları ehemmiyetlerine ve bu bapta imkânlarla göre sıraya koyarak temin etmek ve devletin iktisâdi teşekküllerinin işlemelerini ve bunların üzerindeki kontrolleri kuruluşlarındaki maksada cevap verecek şekilde ve şartların müsâadesi nisbetinde devam ettirmek yönünü takip edecektir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C29:215).

Maliye konusunda özellikle uygulanan denk bütçe esasına vurgu yapılarak hükümet döneminde de özenle bu esasın korunacağı ifade edilmiştir.

“Maliyemizin ana prensibini, cumhuriyet devrinin ilk olarak memleketimizde temin ve itina ile muhafaza ettiği hakiki ve samimi manâsı ile denk bütçe esası teşkil edecektir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C29:215).

Çiftçi ve köylü üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi ve köylerin kalkınması için tedbirler alınacağı, para istikrarının korunması, demiryolu inşaatlarına devam edileceği hükümetin temel görevleri arasında olacağı ifade edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D5,C29:216).

Saydam Hükümeti'nin programına göre ağırlık verilen üç ana konu vardı; Demiryolu yapımı programının devam ettirilmesi, denk bütçe politikasının titizlikle uygulanması ve devletçilik ilkelerine bağlılığın sürdürülmesi (Tokgöz,2004: 115).

Kısa bir süre sonra 26 Mart 1939 tarihinde genel seçimler yapıldı ve Cumhurbaşkanı İnönü hükümet kurma görevini yeniden Dr. Refik Saydam'a verdi.

İkinci Saydam Hükümeti'nin programında ekonomi konusu pek işlenmemiş, Cumhuriyet Halk Partisi programı ile bundan önceki Hükümet programı paralelinde bir program izleneceği söylenmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D6,C1:20-21).

Saydam Hükümeti'nin savaş döneminde ekonominin yönetilmesi sorununa yaklaşımı başlangıçta geniş ve yoğun bir müdahaleci önlemler kümesi ortaya çıkarmıştır. Bu olağanüstü müdahale önlemlerinin çerçevesini 1940 yılında çıkarılan Milli Müdafa Kanunu oluşturmuştur. “Bu kanun hükümete sınırsız yetkiler veriyor ve ticarete millileştirme eylemlerinin yolunu açıyordu” (Tezel,2002:259).

Bu dönemde devletçi uygulamalar neticesinde kamu iktisadi

kuruluşlarının sayısı 31'den 111'e çıkmıştı (Tokgöz,2004: 115).

Denetleme mekanizması özellikle Refik Saydam gibi bazı politikacıların, dış ticaretin denetlenmesinin ötesinde, tamamen devletleştirilmesini önermelerine kadar uzanmaktadır. Bu düşünceler yönetici kadro ile varlıklı sınıflar arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur. Bundan sonra savaş yıllarında dış ticaret alanında yapılan müdahalelerden birisi de 1942'de çıkartılan Varlık Vergisi olmuştur.

“Hükümet bu vergiyi bilinçli olarak Rum, Ermeni ve Yahudi işadamlarını zayıflatmak, Türk-Müslüman tacirlerin ülkenin dış ticaretindeki ağırlığını arttırmak için kullanmıştır. Varlık vergisi uygulaması, Türkiye'nin dış ticaretinde yerli gayri müslimlerin gücünü önemli ölçüde azaltan sonuçlar doğurmuştur” (Tezel,2002: 183).

Saydam Hükümeti, tarım ürünleri ve özellikle gıda malları üretimini ve tüketimini dengeleyebilmek ve stok biriktirebilmek için piyasalardan büyük miktarlarda satınalmalarda bulunmuş, bu durum ise iç fiyatlarda büyük artışlar meydana gelmesine yol açmıştı (Tezel,2002: 260).

Artan enflasyon sayesinde özellikle tacirler ve dış ticaretle uğraşanlar büyük kazançlar elde etmişler. Hükümet Türk parasının döviz kurunu enflasyonun etkilerine göre yeniden ayarlama yoluna gitmediği ve etkili bir fiyat denetimi sağlayamadığı için, Türkiye'deki fiyat düzeyine göre çok ucuz kurlardan resmi döviz tahsisleri elde eden ithalatçılar büyük kazançlar elde etmişlerdir (Tezel,2002: 258).

Bu gelişmelere ek olarak artan savaş tehlikesi ile hükümet, çalışma yaşındaki yaklaşık bir milyon kişiyi silah altına alması ve askeri harcamaların artması ile ekonominin dengesi bozulmuştur.

Dönemin eğitim alanında değinilmesi gereken atılımı ise Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün girişimleriyle TBMM'de kabul edilen Köy Enstitüleri Kanunu'dur. Köy Enstitüleri, kırsal kesimin eğitimi ve öğretimi, tarımsal kesimin eğitilerek daha bilinçli ve verimli üretim yapabilmesini amaçlayan bir eğitim modeli öngörmekteydi.

Savaş yıllarında (1939 - 1945) Enstitü sayısı yirmiye çıktı, 1949 yılında ise ülkedeki Köy Enstitüsü sayısı yirmibir olmuştu. 1940'lı yılların sonunda yirmibeşbin civarında Enstitü mezunu öğretmen yetiştirildi. Köy Enstitüleri girişimi savaştan sonra tamamen durmuş ve bir durgunluk döneminden sonra da ortadan kalkmıştır.

2.2.8.2. I.ve II. Saraçoğlu Hükümetleri (9 Temmuz 1942 – 7 Ağustos 1946)

"Türkiye, ikinci Dünya Savaşına girmedi, ancak cephelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşamıştır. Bu yıllarda Türkiye'yi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu Hükümetleri ekonomik sıkıntılar aynı olmasına rağmen izledikleri ekonomi politikaları bakımından birbirine ters iki farklı yaklaşımı temsil etmiştir" (Boratav,2003: 83).

Bu bakımdan Saraçoğlu Hükümeti, piyasa üzerindeki sıkı denetim mekanizmalarını kaldırma ya da gevşetme yolunu izlemiştir (Tezel,2002: 262).

Bu durum Saraçoğlu Hükümet Programında şu şekilde ifade edilmiştir;

"Önceki hükümet, memlekette hayat pahalılığına ve iktisadi buhranlara mani olmak için verilen yetkililere istinaden bir çok sert kararlar aldı ve onları sıkı bir gayretle tatbika başladı. Fakat aradan

günler geçtikçe bu kararların istenen neticeyi vermiyeceği, yapılan şikayetlerden tesbit edilen fiyatlarla bir çok malların ve gıda maddelerinin bulunamamaya başlamasından ve yapılan tetkiklerden anlaşılmaya başladı. Onun için yeni Hükümet hemen işe başlıyarak bu sert tedbirleri yumuşatmaya, kısmen kaldırmaya ve değiştirmeye karar verdi ve tedbirlerin iktisadi olmasına daha çok bel bağladı. Tuttuğumuz bu yolda fiyatlar kendisiyle mal tedariki imkan haricinde çıkan resmi fiyatların tabiatıyla üstüne çıkacak, ve fakat herhalde kara pazar fiyatlarının üstünde kalacaktır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D6,C27:21).

Hükümet ilk olarak hububat alım fiyatlarını yükselmiş ve ürünün yüzde 25'inden (büyük çiftçiler için biraz daha yüksek bir oranından) fazlasının piyasa fiyatlarından satımı çiftçi için serbest bırakılmıştır. İaşe Müsteşarlığının lağvedilmesine paralel olarak diğer gıda maddelerinde de fiyat denetimleri kaldırıldı veya hafifletildi. “Bu politika değişikliği kentlerde fiyatları, çiftçi ve tüccar kazançlarını büyük ölçüde artıran sonuçlar yaratmıştır. Buğday fiyatlarının yüzde 200 ve yüzde 120 genel fiyat düzeyinin ise yüzde 90 ve yüzde 75 dolaylarında arttığı 1942 ve 1943 yılları savaş döneminin en yüksek enflasyonun yaşandığı zaman dilimini oluşturmaktadır” (Boratav,2003: 84).

Ekonominin savaş yıllarındaki dengesini piyasa hareketleri ile sağlamak çabası içindeki Saraçoğlu Hükümeti, fiyat artışları karşısında olağanüstü yöntemlere başvurmak zorunda kaldı. Bunların başında Varlık Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu geliyordu (Tezel,2002: 262).

2.2.8.2.1. Varlık Vergisi

Varlık Vergisi çıkarılma gerekçesi ile ilgili olarak Başbakan Saraçoğlu Meclis'teki bir konuşmasında;

Savaş sırasında olağanüstü kazançlar sağlayan vurguncuların ortaya çıkması sonucunda halkta bunlara yönelik büyük bir kızgınlık oluşmaya başlamış ve bu vergilendirme ile halktaki kızgınlığın giderilmesi hedeflenmişti (Tokgöz,2004: 120).

Varlık Vergisi'nin altında yatan esas neden, büyük şehirlerdeki yerli gayri müslim tüccar ve sanayicinin ülke ekonomisindeki hâkimiyetini kırmak ve özellikle dış ticaret sektöründe Müslüman-Türk işadamlarına yer vermektir. Bu politika Kurtuluş Savaşı'ndan beri süregelen yerel tüccarların azınlıkların yerini alması politikasına uygun düşmüştür. Vergi oranı bu yerli azınlıklar aleyhine farklı oranlarda uygulanmıştır. Varlık Vergisi Kanunu nedeniyle gayrimüslimlerin işletmelerini satmak zorunda olmaları müslüman kesim için bir birikim kaynağı olmuştur (Keyder,1995:192).

Varlık Vergisinin etkisiyle ortaya çıkan durgunluk, vergi ödeme güçlüğüne ve maddi sıkıntılara neden olmuş ve bütün sanayiciler olumsuz etkilenmiştir. Bazı durumlarda tüm malları icraya verildiği halde hala vergi borcunu ödeyemeyenler, Doğu Anadolu'ya zorla çalıştırılmaya gönderilmiştir. Söz konusu vergi, hükümet işadamları ilişkilerini olumsuz etkilediği ve hükümetçe umulan sonuçlar alınamadığı için on altı ay sonra 1943'de yürürlükten kaldırılmıştır (Buğra,1997:168–169).

Varlık Vergisi tahsilatı nedeniyle 1942 yılı bütçe gelirleri önemli ölçüde artmış, hükümet bu yılı cari açık vermeden geçirmiştir. İçten ve dıştan gelen baskılarla 1943 yılında kaldırılan Varlık Vergisi, CHP yönetimine karşı planlı bir mücadelenin başlangıcına yol açmış ve Demokrat Parti'nin doğuşunda önemli bir oynamıştır (Tokgöz,2004: 122).

İkinci Şükrü Saraçoğlu hükümet programının açıklandığı dönemde ülkede enflasyon ve darlık devam etmekteydi. Alınan tedbirler işe yaramamakta ve enflasyon ortamı üzerine binen ve sert tedbirler biçimini alan ekonomik kontroller bu kez de karaborsa, vurgun ve spekülasyon

ortamını yarattı. Hükümette bunu biliyor ve konuyu programda şöyle dile getiriyordu;

“Harbin dördüncü yılı başlarında memleketimiz iki büyük sıkıntı ile karşı karşıya bulunuyordu, lase sıkıntısı, para sıkıntısı. Bu iki sıkıntıyı yenmek için o zamana kadar bir çok tedbirler almış, sert kararlar ve bir çok mallara el koymuştuk. Bütün bunlar sıkıntıyı azaltmak şöyle dursun koskoca bir karapazarın memlekette yerleşmesine sebep oldu.” (TBMM Tutanak Dergisi,D7,C1:22).

1939–40 arasında fiyatlar 4–5 kat artarken, hükümet buğdayı sabit fiyatlarla satın almaya çalışmıştır. Bunun sonucunda çiftçiler ürünlerini saklayarak karaborsa fiyatından satmaya çalışmıştır. Bunun üzerine 1943 yılında vergiler artırılmış ve zorla satın alma programı uygulanmıştır (Birtek ve Keyder:1976:37).

Hükümet daha önce alınan kararların sorunlara çözüm getireceğine, yeni sorunların eklendiğini görünce yeni kararlar aldı, bu kararlar kısaca şu şekilde özetlenebilir;

Memur ve müstahdemlere vaadedilen ayni ve nakdi yardımların zamanında ödeneceği,kıtlıkların baş göstermesi ve ekmek fiyatlarının yükselmesi karşısında şehir nüfusunun yaşadığı zorluklara değinerek, hükümetin dar geliri 1,6 milyon olarak tesbit ettiği nüfusa piyasa fiyatının altında maliyetine ekmek verdiğini ve bu uygulamanın Ankara, İstanbul ve zonguldak'ta uygulanmaya devam edeceği, Toprak Ofisini tohumluk için Ziraat Bakanlığı emrine verdiği tohumluğun kışlık olarak ve yazlık olarak toplam 48.000 ton civarında gerçekleştiğini ve bu kadar çok bir miktar tohumluğun daha önce dağıtılmadığı, bir ara ekmeğin gramamajının 150 gram ve buğday fiyatının 100 kuruş olduğu düşünüldüğünde oluşan yaratılan havanın daha geniş oluşu ifade edilerek bunda hem hükümetin aldığı isabetli tedbirlere hem de İngiliz ve Amerikan yardımına bağlamaktadır (TBMM Tutanak Dergisi,D7,C1:23).

1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulmasıyla devlet daha fazla miktarda buğday almaya başlamıştır. 1936'dan sonra buğday fiyatlarının arttığı düşünüldüğünde devlet buğday alımları yolu ile çiftçilere büyük oranda kaynak aktarabilmiştir (Tezel,2002:406).

Artan emisyon miktarının hükümeti sıkı ve sert tedbirler almaya zorladığını açıklayarak bir önceki Başbakanlığı döneminde uygulamaya konulan Varlık Vergisi'nin gerekçelerini açıklamıştır.

“Bir taraftan ordunun her gün artan yüksek masraflarının ne vakit hitam bulacağına belli olmaması, diğer taraftan da Merkez Bankasının yükselen emisyon miktarı hep bir arada göz önüne getirilecek olursa Hükümetin ne kadar sert bir darlıkla karşı karşıya kaldığı anlaşılır. İşte bu darlık karşısında çalıştık, çabaladık ve tesirli bir tedbir bulduk.:Varlık Vergisi.” (TBMM Tutanak Dergisi,D7,C1:26)

Gerçekten de bütçe giderlerinin normal artışının yanında, artan askeri harcamaların bütçe rakamlarını ciddi ölçülerde sıkıntıya sokmaktadır,

“...istiklal ve hürriyetimiz için ayakta tuttuğumuz orduya her sene ait bütçe ile verdiğimiz 100 milyon liraya ilaveten 1939'da 84 milyon, 1940'da 220 milyon ve 1941'de 280 milyon liralık fevkalade tahsisat verdiğimiz gibi 1942 yılı için bugüne kadar verdiğimiz fevkalade tahsisat yekunu 313 milyonu aşmıştır. Görülüyor ki, bu senenin fevkalade tahsisat yekunu (toplam) 400 milyondan daha az olmayacaktır. Buna bütçedeki 100 milyon lira ilave edilecek olursa milli müdafaa masraflarının bu sene 500 milyon lirayı bulacağı anlaşılır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D7,C1:26).

Saraçoğlu Hükümetleri döneminde uygulanan ekonomi politikaları, varlıklı katmanları gözetip, kırsal ve kentsel emeği yasal mekanizmalarla ve baskıcı yöntemlerle denetlemeyi hedefleyen eğilimlerin serpilmesine yol açtı.

Kıtlık koşullarında piyasa mekanizmasına teslimiyet, büyük boyutlu savaş vurgunlarının meşrulaşması anlamına geldi. İş mükellefiyeti, ücretlerin sınırlandırılması, iş saatlerinin uzatılması, yol vergisi uygulamaları ise emekçi yığınları ile CHP iktidarı arasında kopuşa yol açtı. Türk toplumunun tüm sınıflar ve katmanları, savaş sonuna değişik özlem ve beklentiler içinde girmişlerdi (Boratav,2003: 91).

Saraçoğlu Hükümeti ile birlikte Türkiye'nin Amerika'nın etkisine girmesi, Amerikalıların devletçilik politikalarına yönelttikleri itirazla birleşerek, kalkınma sürecinde devletin birincil bir birikim rolü oynama yaklaşımını zayıflatırken, Türkiye ekonomisi dünya ekonomisinden en çok etkilenen ülkelerden biri haline gelmiştir. Uluslararası konjonktürdeki değişime paralel olarak, yöneticiler askeri ve ekonomik yardım ve ittifak aramaya başlamışlardır. Türkiye 1947'de IMF, Dünya Bankası'na üye olmuştur (Seyidoğlu,1996:508).

2.2.9. Savaş Sonrasında Devletçiliğin Gerilemesi (1946–50)

Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme yeni iktisat politikası arayışları içinde girdi. Bu arayış ülke içi gelişmeler ve dış gelişmelerin etkisi sonucu savaş döneminin devletçi iktisat politikalarının değiştirilmesi ile sonuçlandı.

Savaş sonrası döneme bakıldığında Türkiye'nin iktisat politikalarında değişiklikle gitmesinin nedeni; ülke içi gelişmelerden daha çok dış etkiler dolayısıyla meydana geldiği görülmektedir. Daha savaş yıllarında hükümet İvedili Kalkınma Planı'nı hazırlarken bir yandan da savaş sonrası izleyeceği ekonomi politikasıyla, kurulacak yani dünya düzenine bağlı kalacağını beyan ederek geleceğe dönük politikalara ilişkin işaretler veriyordu.

“Nitekim savaş sonrası kapitalist sistemin lideri ve savaşın galibi Amerika İvedili Planı kabul etmeyince Türkiye bu planı yürürlükten kaldırarak,

Uluslararası yeni iş bölümü içinde yer almak üzere yeni iktisat politikası arayışlarının bundan böyle Amerika'nın uyum politikası içinde sürdüreceğini ortaya koymuş bulunuyordu” (Boratav,1974:270).

Yeni iktisat politikası arayışları içine girmenin iç nedeni ise savaş yıllarında daha fazla güçlenen sanayici, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak ağalarının siyasette daha çok söz sahibi olma çabaları savaşın bitiminden sonraki dönemde siyasal oluşumun odak noktasını oluşturmuş kendini gösterdi. Daha savaş yıllarında, savaş sonrasında iktisat politikasında ağırlığın devletçi politikaya mı yoksa özel girişime mi verilmesi gerektiği konusunda hükümet içinde farklı görüşler belirmeye başladı (Tezel,2002:265).

CHP iktidarının aldığı kararlardan özellikle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi egemen sınıflar ile arasının bozulmasına neden oldu. Bu kararlara karşı çıkan egemen guruplardan bir kısmı CHP'den koparak DP'yi kurdu ve devletçi iktisadi politikalara ilk başkaldırıyı oluşturdu. Diğer gurup ise, CHP'yi ancak önemli bünye değişikliği sonucu destekleyeceklerini belli ettiler. Bu gurubu oluşturan Anadolu kökenli ticaret sermayesi ve küçük sanayici burjuva yüksek bürokrasi ve siyasi kadrolar ile içli dışlı oldukları için savaş durumu politikası işlerine geldiği halde endişelerini açıkça ortaya koyarak, CHP'nin 1947 kurultayı ile kendini yenilemesine yol açmışlardır (Boratav,1974:75)

1947 CHP kurultayı devletçi iktisat politikalarının reddedilerek devletçilik ilkesinin yeni koşullara uygun bir biçimde tanımlanmasına yol açtı. "Yeni devletçilik anlayışına göre hükümet özel girişimi açıkça desteklemeli, yönetim, güvenlik ve kamu hizmetlerinden başka ekonominin planlı kalkınması için önlemler almalı ve bu süreçte gelişmenin yerli ve yabancı özel ögelerine gerekli önem verilmeliydi. Devletçilik uygulamasında yeni devletçilik tanımına giren, ekonominin genel olarak planlı ve programlı gelişmesi görüşüydü. Bu durumda ekonomi politikası, hükümetin özel kesime

nasıl destek olacağı düzlemine indirgeniyordu (Kepenek ve Yentürk,1994:82).

II.Dünya Savaşı ile birlikte Türkiye'de 1930'dan beri uygulanmakta olan dışa kapalı korumacı, sanayileşmeye yönelik devletçi gelişme stratejisi terk edilmiş, iç pazara değil dış pazarlara dönük bir sanayileşme yaklaşımı benimsenmiştir. Tarıma, madencilğe, alt yapı yatırımlarına ve inşaaata öncelik verilmiş, ithalat serbestleştirilmiş, dış yardım ve kredilerle yabancı sermaye yatırımları önem kazanmıştır. Bu politikaların oluşmasında içsel sebep olarak ulusal bir burjuvazi yaratma yolunda girişimlerin başarıya ulaşamadığının anlaşılması, dışsal sebep olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikan yayılcılığının yaygınlaşması ve Türkiye'nin de bazı ekonomik çıkmazlardan Amerika sayesinde çıkma arzusu gösterilebilir.

“Türk burjuva sınıfının bürokratik bir aygıt aracılığıyla salt kendi halkını sömürerek ve hatta bu sömürüyü, İkinci Dünya Savaşı yıllarında görüldüğü gibi en üst sınırına vardırırsa bile, verimli bir kapitalist üretim aşamasına geçemeyeceği anlaşılır. Tam tersine üreticiler üzerinde arttırılan baskı üretim verimliliğın giderek artık değerin azalmasına yol açar. Durum böyle olunca kapitalizm yoluyla kalkınma için baş vurulacak tek bir çare kalır, yabancı sermaye ve krediler” (Yerasimos,2005: 713).

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile Türkiye kalkınmasını ABD ile SSCB arasındaki soğuk savaş gerilimini dış yardıma dönüştürerek finanse etmeye oturtmaya çalışmıştır. “Savaş sonrası Amerika'da sanayi üretimi yüzde 170 oranında artmıştı. Bu yeni döneme çalkantısız bir geçiş yapabilmek için Amerika Birleşik Devletleri, ihracatın 3 milyardan 8 milyara çıkarmak zorundaydı. Savaş sonrası oluşturulmaya çalışılan yeni ekonomik düzenin en önemli sebeplerinden biri buydu. Türkiye'de, yeni oluşturulan bu dünya iş bölümünde yer almak peşindeydi. Ama, yeni yerimizi pazarlık değil, uyum göstererek elde edecektik” (Altan,1990:54).

2.2.9.1. Amerikan Raporları: Hilts ve Thornburg Raporları

Türkiye'nin Amerikan yardımı ve kredilerine dayalı bir iktisat politikası izlemeye başlaması ile dış ticaretin liberalleştirilmesi yönündeki eğilim güçlenmiştir. Bu doğrultuda birçok ABD'li heyet Türkiye'ye gelerek hazırlanan raporlarla devletin iktisat politikaları üzerinde etkili olmaya başlamıştır.

Bu raporların en önemlilerinden biri Hilts Raporudur. Savaştan karlı çıkan otomotiv tekellerinden General Motors firmasının demiryolu şirketlerine görece etkinliğinin artmakta olduğu bir dönemde, iç pazarları belli bir ölçüde doyurduktan sonra hızla artan üretimlerine yeni dış pazarlar aramaya yöneldiği bir aşamada yazılmıştır. Bu raporda karayollarının, gerek yolcu, otomobil ve otobüs, gerekse kamyon nakliyatı, demiryolu nakliyatından daha süratli ve kapıdan kapıya servis temin eden bir nakliye sistemi olduğu ve daha ucuz bir taşımacılık türü olduğu için demiryollarına tercih edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Amerikan heyetinin başkanı Hilts, 1950'lerde ABD'nin Kolorado eyaletinde ne kadar karayolu varsa, aynı miktar karayolunun Türkiye'de de yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. Sonuçta Hilts Raporu 1948 yılında Bayındırlık Bakanlığı'na sunulmuş ve kısa bir zaman sonra heyet raporu onaylanarak girişimlere başlanmıştır. Türkiye'de karayollarının demiryolları ile birbirlerini tamamlayacak şekilde yapımı tutarlı sayılabilirdi. Ne var ki, karayolları demiryollarına paralel ve birbirlerini tamamlayıcı bir şekilde yapılmamış, demiryolu ulaşım ve nakliyatının gelişmesi ihmal edilmeye başlamıştır (Güven, 1998: 10–14, 16–17).

Türkiye, uyum politikası çerçevesinde ekonomisini Amerikan uzmanlarının hazırladığı bir diğer rapor Max Vestor Thonburg'un hazırladığı rapordur. Thonburg 1946 yılında Türkiye'ye gelerek "Türk Ekonomisinin Eleştirisi" adlı bir rapor hazırladı. Thonburg raporu, hükümet tarafından 1944 yılında başlatılan plan çalışma sonuçlarını eleştirdi. Söz konusu plan metni, Türkiye'nin ağır sanayiye yatırım yaparak kalkınmasını öngörüyordu.

Thonburg ise, bunun tam tersini tavsiye etti. Thonburg raporunun Türkiye'ye gösterdiği yol tarıma dayalı hafif sanayileşme ve iyi bir tarım ülkesi olarak kalmasıydı. Thonburg, Ankara hükümetinin üstünde çalışmakta olduğu savaş sonrası kalkınma planını "devlet sosyalizminin aşırı bir ifadesi" olarak değerlendiriyordu (Tezel,2002:54).

Hazırlanan bu raporlar yapılaş amaçlarına uygun olarak başarı elde ettiği söylenebilir. Devlet bütçesinden karayollarına ayrılan ödenekler hızla yükselmiştir. Genel bütçe ödenekleri içinde karayollarının aldığı pay 1950 yılında yüzde 4,1 iken, 1952'de yüzde 8,1'e ve 1957'de yüzde 10,8'e yükselmiştir. 1955 yılından başlayarak Amerikan menşeli taşıt araçlarının sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Yollar ağının sağladığı pazara ulaşma olanağı, ticari kesimi geliştirirken, ithal mallar yurdun en sapa köşelerine kadar ulaştırılmıştır (Güven,1998:124).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Soğuk Savaş'ın da etkisi ile ABD siyasi ve ideolojik etkenlerin önemli rol oynadığı bir kararla, Truman Doktrini ve Marshall yardımı programına Türkiye'yi dâhil etmekte, bundan sonra Türkiye'nin alacağı iktisadi kararların neler olacağını kendisinin belirleyeceğini ilan etmektedir. Amerika Truman Doktrini ve Marshall yardımı çerçevesinde Türkiye'ye 1946–1950 yılları arasında 496 milyon lira bağış ile 328 milyon lira tutarında kredi verdi. Verilen bu kredileri Türkiye'nin nerelerde kullanacağına ABD'nin kendisi karar veriyordu. Bu yardımların tarımsal üretimin artırılması için tarım makinelerinde kullanılması, serbest dış ticareti geliştirecek amaçlar doğrultusunda ve karayolları yapımında kullanılması istendi. Türkiye ulaşım ve haberleşme yatırımlarına ağırlık vererek Avrupa'nın gereksinimlerini karşılayacaktı (Altan,1990:59).

1948'de Marshall yardıman başladıktan sonra devlet sanayi politikasını değiştirerek kalkınmayı gerçekleştirmek için özel sektöre yönelmiştir. Ancak söz konusu yardım yoluyla Türkiye'ye giren 40.000 traktör, faktör girdilerini ve üretim gelirlerini büyük çiftçiler lehine dönüştürmüştür (Birtok ve Keyder,1976:39).

2.2.9.2. İvedili Sanayi Planı (2 Ağustos 1945)

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine yakın, Türkiye savaş sonrası dönemde uygulayacağı iktisat politikasına yön verebilmek amacıyla, daha savaş devam ettiği bir dönemde, plan çalışmalarına eğilmeye devam etmiştir. Çalışmaları yürütmek görevi bakanlıklar arası koordinasyon ile oluşturulan bir komisyona verildi (Tekeli ve İlkin,1977:2).

Komasyon başkanlığına İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Reisi olan Şevket Süreyya Aydemir getirildi. Komasyon üyesi olarak da Sümerbank Konjonktür Müşaviri İsmail Hüsrev Tokun alındı. Komasyonun ele aldığı konular ile ilgili bazı raporlar hazırlamıştır.

-Türk sanayinin, savaş zamanından barış zamanına intikal ve barış zamanının muhtemel yeni şartlarına intibak devresinde korunması ve gelişmesi ile ilgili genel problemler hakkında rapor.

-Bu raporun teknik kısımlarının hulasası ile, jeopolitik mahiyette umumi görüşleri ihtiva eden öz rapor.

Sümerbank ve Etibank ile ilgili konularda detaylı program ve planlar yapmışlardır (Aydemir,1996:399–402).

İktisat Vekâleti, geniş kapsamlı bu projeler arasında Sümerbank ve Etibank'ta öncelikle uygulanması istenilenleri seçerek bir daraltılmış plan hazırladı ve bunu Başbakanlığa sundu. Bakanlar Kurulu 2 Ağustos 1945'te Sümerbank ve Etibank tarafından beş yılda uygulanacak bu İvedili Planı kabul etti (Tezel,2002:318).

Ağustos 1946'da hükümet değişimi, eski politikaların değişimini de beraberinde getirdi. Recep Peker kurduğu yeni hükümetin programında, iktisadi kalkınmada özel sektöre çok daha büyük bir rol vermek istenmeyen yeni bir iktisadi politika arayışını yansıtmaktaydı. Bunun ilk göstergesi, 7 Eylül 1946'da devalüasyon, gümrük tarifesi değişiklikleri ve dış ticaretin

liberalleştirilmesi oldu. 7 Eylül kararlarından birkaç gün sonra ise, yeni hükümet, devalüasyon nedeniyle devlet yatırım projelerinin gerektirdiği harcamaların büyük ölçüde arttığını, İvedili Plan'ın yeni koşullara göre değiştirilmesi gerektiğini öne sürerek, Sümerbank ve Etibank'ça sürdürülen plan uygulamalarına yeni ödenek ayrılmasını durdurdu (Tezel,2002:322).

Türkiye'nin iç ve dış siyasi dengelerindeki değişiklikler, Cumhuriyet Halk Partisi yönetimini bürokratik - devletçi iktisat politikasından ayrılmaya zorluyordu. Türkiye'nin yeni soğuk savaş koşullarında batı yanlısı bir konumda kalabilmesi için Amerikan hükümetinden geniş ölçekli askeri ve iktisadi destek sağlanması gereksinimi Ankara'da giderek ağırlık kazanmaktaydı. Rapordaki belirtilen ekonomi ve devlet anlayışına dayanan bir sanayileşme politikasını Amerikalıların desteklemeyeceği açıktı. İsmet İnönü ve Halk Partisi yönetimi, hem siyasi hem de tekno-bürokrat çevrelerden, liberal bir ekonomi politikası ve özel sektörcü bir kalkınma anlayışından oluşturduğu yeni kadrolara görev vererek yenileşme yoluna gitti (Tezel,2002:323).

Türkiye üstündeki Sovyet baskısı karşısında Ankara, Amerikan hükümetinin askeri ve iktisadi yardımını sağlamak için 1945 yılından beri büyük bir gayret göstermekteydi. ABD'nin yeni başkanı Truman, Mart 1947'de yaptığı ve sonraları Truman Doktrini diye anılacak olan ünlü konuşmasında, Yunanistan ve Türkiye'ye askeri ve iktisadi yardım yapacaklarını açıkladı. Türkiye'nin Marshall planı gereğince Amerikanın Avrupa İmar Programı'na sağlayacağı kredilerden yararlanabilmesi için, gene Temmuz 1947'de Türkiye ile Amerika arasında "İktisadi İşbirliği İçin Anlaşma" imzalandı (Tezel,2002:324).

Türk hükümeti Avrupa Kalkınma Programına, İvedili Plan'ındaki devlet sanayi projelerini de içeren kalkınma planı ile başvurdu. Ancak Amerikalılar Türkiye'nin 5 yıllık plan taslağına dayanan bu talebini reddettiler (Boratav,1974:272).

2.2.9.3. Vaner Kalkınma Planı

İvedili Sanayi Planı'nın Amerika tarafından reddinden hemen sonra, Türk Hükümeti bu plandaki sanayileşme esprisiyle Amerikan Hükümeti'nden yardım alamayacağını anlayınca, daha liberal iktisatçılardan oluşan bir kadroya 1947 yılında, özel teşebbüsün rolünün ve tarım, ulaştırma, enerji sektörüne verilen önceliğin arttığı Türkiye Kalkınma Plan'ı hazırlattı. Resmen uygulanmaya konmamasına rağmen bu plan, devletçi-korunmacı bir sanayileşme anlayışının artık kesinlikle gündem dışı olduğunu kanıtlayan bir belge olarak görülebilir (Boratav,1974:274).

Vaner Planı,1948–1952 dönemini kapsayan kalkınma programı olup Amerika'nın istekleri doğrultusunda hazırlandı. İvedili Planın reddinde, Amerika planı reddediş gerekçesini belirtti. Vaner Planı bu gerekçeleri göz önüne alarak Türkiye'nin kalkınmasının dinamiği olarak zirai kalkınma ön planda tutulmaktaydı. Hazırlanan planın, ülke kalkınması için temel olarak seçtiği sektör, tarımdır. Diğer sektörler ise, tarımsal gelişmeye yardımcı olacak şekilde ele alınmaktadır. 1948–1952 yılları arasındaki beş yıllık devrede zirai kalkınmaya ön safta tutan Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'nın bu amacı saptanırken, Avrupa'nın kendine gelmesine yardımcı olarak Marshall Planından yardım almayı ummuş olmanın önemli rolü vardır (Tekeli ve İlkin,1977:17-19).

Tarımda gelişmenin ön koşulu olarak Amerika'nın isteklerinde olduğu gibi ulaştırma olanaklarının geliştirilmesi hedefler arasında bulunmaktadır. Plan, tarım sektöründe, 1948–1952 yılları arasında hububat ekili alanın yüzde 10, üretimin ise yüzde 15 arttırılmasını öngörülmekteydi. Tarım sektöründe gelişmesine öncelik verilen ürünler, endüstriyel bitkiler oldu. Pamuk üretiminde ekili arazinin yüzde 20 üretimin ise yüzde 50 arttırılması planlandı. Kenevir üretiminin ise yüzde 150, yağlı tohum üretiminin yüzde 70 arttırılması öngörüldü. Ürün artışlarının sağlanmasının yalnız ekili alanın arttırılması ile değil aynı zamanda verimliliğin arttırılması ile gerçekleştirilmesi

istenmektedir. Verimlilik artışı tarımda makineleşme ve araçların geliştirilmesi ile sağlanacaktı. Bu plan döneminde 3700 yeni traktör, 3350 biçerdöver alınması ve 250.000 pulluk yapılması öngörüldü. Bu makineleşme programında traktör ve biçerdöver gibi motorlu araçlar ithal yoluyla sağlanacaktı. Bu ithalata, fabrikaların ileri teknoloji ile üretim yapabilmesi için, makinelerinin değiştirilmesi eklendiğinde, Marshall yardımının asıl gayesi ABD'nin ihracatını arttırmak olduğu ortaya çıkmaktadır (Tekeli ve İlkin,1977:17–19).

Planda öngörülen 3,7 milyar liralık programın finansmanın yüzde 50'si dış ve yüzde 50'si iç kaynaklarca karşılanması öngörülmekteydi. Planın rasyoneli içinde, yatırım limitlerinin seçiminde iç kaynaklardan çok dış kaynaklar sınırlayıcı olmaktadır. Alınabilecek dış yardım, Planın öngördüğü iç yatırım miktarını da tayin etmektedir. Alınacak dış yardım belirince ne kadar projenin gerçekleştirilebileceği ortaya çıkmaktadır. Bu projeler için iç kaynak aranmaktadır. Böyle bir rasyonel içinde dış kredi ne kadar eksik alınırsa iç finansman da o kadar azalacaktır (Tekeli ve İlkin,1977:21)

1947 Türkiye Kalkınma Planı 1948–1952 dönemi için öngördüğü toplam harcamalar, cari fiyatlarla yaklaşık 3,7 milyar liraya ulaşıyordu. Bunun yüzde 44'ü ulaştırma ve haberleşme, yüzde 8'i sanayi, yüzde 16'sı enerji ve yüzde 16'sı kadar bir bölümü ise tarım kesimine yapılacaktı. 1947 Türkiye Kalkınma Planı'nda en büyük paya sahip olan ulaştırma yatırımları, o yıllarda sağlanan dış yardımlara da bağlı olarak, karayolu yapımına yönelikti. Bu noktada Cumhuriyet döneminin temel ulaşım politikası olan demiryolları bir yana bırakılıyor ve karayollarına öncelik verilmesi, demir ve deniz ulaşımı ile bağlantılı, düzenli bir ulaşım politikasına dayanıyordu. Amaç kırsal kesimin kısa sürede pazara açılmasıydı (Kepenek ve Yentürk,1994:83).

Vaner Planı'nın uygulanması için Amerikan Hükümeti Ocak 1948'de Türkiye'nin 615 milyon dolarlık kredi isteği ile bağlantılı başvuru planını reddetti. Türkiye, bunun üzerine daha çok mütevazı hedefleri olan yeni bir

plan ve programla başvurusunu tekrarladı. Bu defa Türkiye Marshall Planı kapsamına dâhil edilerek borç alabildi, Vaner Planı alınacak yardım üzerinde etkili olamadı (Tekeli ve İlkin,1977:24).

2.2.10 Savaş Sonrası Hükümetlerde İktisadi Politikalar

2.2.10.1 Peker Hükümeti (7 Ağustos 1946 – 10 Eylül 1947)

1946 yılı, Cumhuriyet Türkiye'sinin tarihinde hem siyasi hem iktisadi bakımdan yeni bir dönüm noktası oluşturur. Siyasi bakımdan 1946 yılı tek parti rejiminden çok partili parlamenter rejime geçişin başlangıç tarihidir. 5 Eylül 1945'te Milli kalkınma partisinin, 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kuruluşları ile başlayan ve 21 Temmuz 1946'de ilk kez tek dereceli seçimlerin yapılabilmesi ile sürdürülen ve 14 Mayıs 1950'de yine seçim yoluyla iktidarın el değiştirmesine yol açan bu siyasi dönüşümün önemi büyüktür.

“Siyasi iktidarlar bu tarihten sonra, en azından seçimden seçime işçi, köyü, esnaf gibi kalabalık halk kesimlerini ekonomik ve sosyal isteklerini dikkate almak bunlara şu veya bu biçimde yanıt vermek zorunda kalmışlardır. Bu zorunluluk iktisat politikalarında ve bölüşüm ilişkilerinde varlıklı sınıfların kısa dönemli çıkarları ile çelişebilen unsurların sürekli olarak yer alması sonucunda doğurmuştur” (Boratav,2003: 93).

Bu dönemde kurulan hükümetlerde bu geçişi hazırlayıcı bir rol oynamışlardır. Bu dönemin ilk hükümeti olan Recep Peker Hükümeti, programında iktisadi konular bölümünde özel girişimlerin destekleneceğini belirterek, savaş yıllarında oluşan ekonomik bozukluğun giderileceğini belirtir;

“İktisadi faaliyetlerimizde hususi teşebbüs ve sermayeden faydalanmak hususi teşebbüslere devlet işletmeleri arasında farklı bir muameleye meydan vermemek onların emniyetle çalışmalarına ve

gelişmelerine yardım etmek, devlet teşebbüsleriyle hususi sermaye arasında işbirliği sağlamak. devlet işletmelerinin hususi teşebbüslerle başarılılabilecek sahalara yayılmalarını önlemek ve buna aykırı durumları gidermek kararındayız. Yerlimallar pazarları devlet fabrikalarında imal olunan ve kütle ihtiyacını karşılamak için gerekli malların toptancı karı alınmaksızın toptancı ve pareken-tecilere mal veren depolar haline getirilecektir. Bu depolar mal miktarlarının azlığından doğacak dağıtma zaruretlerini karşılamak için gerekli zaman ve yerlerde dağıtma görevini de yapacaklardır. İşletmelerimizin verimini artırıcı kalitelerini düzeltici bütün tedbirlere başvurarak ve maliyete tesir eden faktörler üzerinde durarak, sınai mamullerimizin maliyetini düşürmek, dış piyasa rekabetlerini karşı himaye işini, müstehlike de koruyucu mutedil gümrük tarifeleriyle sağlamak hedefimizdir. Kâr hadlerini de revizyona tabi tutmak suretiyle mamullerimizin bilhassa giyim eşyasının satış fiyatlarında indirmeler yapacağız.” (TBMM Tutanak Dergisi,D8,C1:27-37)

Batı, Türkiye'deki siyasi yapının biçimsel olarak serbetleştirilmesiyle yetinmiyor, ekonomik olarak da liberal uygulamalar istiyordu. Batının isteği ve çıkarları doğrultusundaki liberalleşme eğilimlerinin belirginleşmesi Geniş Plan Taslağı çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Plan, sanayi, maden, tarım ve ulaşım sektörlerinde önemli gelişmeler öngörmekteydi. Planda vurgulanan bir diğer nokta, bölgeler arasındaki dengesizliğin yok edilmesinin gerekliliğiydi. Plan çalışmalarının bitimiyle, ülkedeki liberal politikaların başlangıcı birbiriyle çakışmış, yapılan çalışmalar, iktisat vekilliğine sunulmuş ancak bir daha gündeme gelmemiştir. Planın içeriği, Batı'yı özellikle de Amerika'yı hoşnut etmemiştir (Güven,1998,27).

Bu hoşnutsuzluk, o dönem kaleme alınan birçok Amerika'lı uzmanın raporlarında açıkça sergileniyordu. Ancak bunların en ünlüsü, Amerikalı uzman Thonburg tarafından kaleme alınan ve "Türk Ekonomisinin Eleştirisi" adını taşıyan rapordur. 1946'da yazılan bu rapor, Amerikalıların isteklerini ve

1946 sonrası uygulanan politikaların nasıl bu istekler doğrultusunda olduğunu açıkça ortaya koyuyordu (Güven,1998,28).

Hükümet 1946'da yüzde 54 oranında bir devalüasyon kararı almıştı. Bu yüksek oranlı devalüasyon, talep enflasyonundan kaçan ülkeyi, bu kez maliyet enflasyonunun baskısı altına sokmuştu. Gerek 1946 devalüasyonu gerekse büyük sermaye çevrelerine verilen tavizler Peker Hükümeti'nin aradığı desteği bulmasına yetmemişti. Dış ticaret açık vermeye başlamış ve ABD'den beklenen yardım sağlanamamıştı (Tokgöz,2004: 129-131).

2.2.10.2. Birinci ve İkinci Saka Hükümeti (10 Eylül 1947– 16 Ocak 1949)

Önceki hükümet programlarına nazaran 1946'dan sonraki hükümet programlarını incelendiğinde sanayileşmeye verilen ağırlık ya çok azalmış ya da bazılarında hiç yer almamıştır. Bu programlarda ağırlığın tarım kesimi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

Bu özellik Hasan Saka hükümet programlarında da görülür. Ekonominin düzeltilmesinin yolu olarak tarımsal üretimin artırılması ve bunun içinde iş makinelerinin geliştirilmesi olarak bahsedilmiştir. Tarımsal makineler ise dışardan Amerika'dan ithal edilecektir.

"Türkiye ekonomi hayatının temeli olan toprak istihallerini arttırmak için ilk iş ziraati iptidai vasıtalarından kurtarmaktır. Devletin elinde bulunan işletme çiftliklerini istihsal müesseseleri halinden çıkarıp buldukları ziraat bölgelerinde müstahsıla modern usulleri öğretecek bir mektep vazifesi gördürmek ve çiftçilerin muhtaç oldukları tohumları sağlayacak örnek müesseseler haline getirmek kararındayız. Ziraat meselesi ile ilgili olarak, başlamış olan çiftçiyi topraklandırma işine adalet dairesinde devam edilecek ve Devlete ait

arazinin ilk önce dağıtılması gözönünde tutulacaktır. Büyük su işlerinde şimdiye kadar başlanmış olan konuları biran evvel toparlamaya ve tamamlamaya gayret edeceğiz. Ufak masraf ve yardımlarla önemli faydalar sağlayan küçük su işlerini, daha geniş ölçüde devam ettireceğiz.” (TBMM Tutanak Dergisi,D8,C6:672).

Yukarda da bahsedildiği gibi sanayi konusuna pek değinilmemiştir. Buna karşılık dönemin ekonomik görüşüne uygun olarak da dışa açılma ve yabancı sermaye konularından önemle bahsedilir.

“Dış ticarete bilhassa zaruri halk ihtiyaçlarını karşılayan eşyanın ithalinde mümkün olan her kolaylığa devam etmek kararındayız. Hükümet her türlü ekonomik teşebbüslerde yerli olduğu kadar yabancı sermayeye geniş yer ayırmak ve bunları teşvik etmek kararındadır. Bundan başka Hükümetimiz büyük bilgi ve tekniğe ihtiyaç gösteren bütün iş ve ihtihsal sahalarında yabancı mütehassislardan en geniş ölçüde istifade etmek emelindedir (TBMM Tutanak Dergisi,D8,C6:673).

Bu yıllarda ülke finansman sıkıntısı yaşamaktaydı, bundan dolayı geçmiş yıllarda dış borç almama eğilimi bu dönemde değişerek dış kredilerle dış borçlanma dönemi başlamıştır. Bu durum ikinci Hasan Saka Hükümet Programın'da da yer almıştır.

“Tasarruf yolunda alacağımız tedbirlerin yaratacağı imkanlar ne olursa olsun ekonomik kalkınmamızı bir an önce gerçekleştirmek için dış krediye ihtiyacımızı aşıkardır. Bu yolda yapılan teşebbüsler müsbet neticelere ulaşmak üzeredir. Gerek dış kredilerin, gerek iç finansman imkanlarının müsaade edeceği nisbette başlıca ziraati ve diğer ekonomik sahaları kavrayan muhtelif yıllara ayrılmış kalkınma planımız yakın bir zamanda tesbit edilmiş bulunacaktır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D8,C6:673).

Saka Hükümetleri Marshall Programı'ndan yararlanarak ülkede karayolları ve tarımda makinalaşmayı içeren bir yol izlemiş ve Hükümet'in bu tutumu sayesinde Amerikalıların desteği sağlanmıştı (Tokgöz,2004: 131).

2.2.10.3 Günaltay Hükümeti (16 Ocak 1949 – 22 Mayıs 1950)

Ekonomide bu hızlı dönüşümün ve Amerikan hegemonyasına girilmesinin daha açık resmi ifadesinin ilk örnekleri 27 yıllık CHP yönetiminin son hükümeti olan Günaltay Hükümeti'nin programında görülebilir;

"Hususi sermayenin iktisadi sahalarda girişeceği teşebbüsleri teşvik etmek ve kolaylaştırmak hükümetin başlıca amacı olacaktır. Avrupa kalkınması için Amerika Birleşik Devletleri Hükümetinin girişmiş olduğu büyük ölçüde yardım hareketinden gereği gibi faydalanabilmeyi azami derecede dikkat göstermek kararındayız. Hükümetiniz, bu yardımı kalkınma ve istihsalı çoğaltma işlerinde başlıca destek saymaktadır. Birleşik Devletlerin gösterdiği bu dostane anlayış neticesi hem ekonomik kalkınmamızı sağlamaya, hem de bu sayede Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatında faydalı bir unsur olmaya çalışacağız. Bunun için lazım gelen teşkilatı kurmak yolundayız." (TBMM Tutanak Dergisi,D8,C15:162-164).

Devletçilik karşıtı akımlar toplumun her kesiminde ve ülkenin her yanında Demokrat Parti etrafında toplanmaya başlamış, hükümet iş yapamaz duruma gelmiş, sonunda baskılara dayanamayan Saka Hükümeti istifa etmiştir. Cumhurbaşkanı İnönü'nün girişimleriyle yeni seçim kanunu mecliste kabul edilerek, Mayıs 1950'de demokratik anlamda ilk çok partili genel seçim yapılmıştır (Tokgöz,2004: 132).

"Kapitalist sistemin yeni ve tartışmasız lideri ABD idi ve Türkiye'nin bu sistemin içinde, Amerikan nüfuz alanında yer alması savaş bitmeden kesinleşmişti. Uzun süreli bir genişleme dönemine giren kapitalist dünya

ekonomisinin merkezlerinde yeniden serbest ticaret doktrini egemen oluyor; sermaye hareketlerine konan engeller yıkılıyor ve Amerikan kaynaklı sermaye yatırımları, dış yardım ve krediler, bu genişleme sürecini kritik araçlarını oluşturuyordu. Arka arkaya ülkeye gelen Amerikan heyetlerine paralel olarak "Dış yardımsız kalkınmak imkansızdır" inancının yerleşmesi bu sayede gerçekleşiyordu" (Yerasimos,2005: 173).

1946-50 dönemi ise siyasi olarak çok partili yaşama geçişte demokratikleşme ve ekonomide dışa açılma, enflasyonlu, dış borçlu, kısacası dışa bağımlı liberal dönemin başlangıcıdır (Pakdemirli,1991 : 16).

Tablo 2.8. : 1924–1962 Dönemine İlişkin GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları

Dönem	BÜYÜME HIZLARI (%)				İhracat (Milyon \$)	İhracat (Milyon \$)	İhracat (Milyon \$)
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH			
1930-1939	6.0	11.7	7.8	6.0	80.4	73.0	7.4
1940-1945	-7.5	-6.7	-5.9	-6.6	140.2	99.5	40.7
1946-1953	14.2	9.6	10.6	10.1	277.4	338.1	-60.7

Kaynak: DİE,1923-2002 ve DPT,1950-2004 verilerinden oluşturulmuştur.

1946 - 53 döneminde büyümenin arttığı görülür. Fakat bu büyüme 1940-45 savaş yıllarında GSMH küçülerek negatif değer olarak gerilemenin telafisi niteliğindedir. Bu büyümeyi savaş yıllarındaki gerileme oranından çıkartırsak, geriye ülkenin 10 yılda sadece toplam olarak yüzde 7,7 bir büyümeye ulaştığı görülür. On yılda toplam olarak yüzde 15'lik bir nüfus artışını dikkate alırsak net büyümenin negatif olarak yüzde -7,3 olduğunu görüyoruz. Bunun anlamı ülke 1940-49 yıllarında gerilemiştir (Yerasimos,2005: 703).

1950 yılına gelindiğinde ülke hala az gelişmiş bir ekonomik yapı görünümündedir. Nüfusun yüzde 74.96'sı hala köyde yaşarken, üretimin yüzde 40'ı tarım kesiminden sağlanıyor, sanayinin payı yüzde 18.4, okur yazarlık oranı yüzde 32 dolayındadır.

2.3. Liberal Kalkınma Denemesi (1950–1960)

Türkiye 1930'lu yıllardan itibaren uyguladığı devletçi politikaları II. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle devam ettirememiş, savaş sonunda dünya konjonktürünün de etkisi ile dışa açılmaya başlamıştır. İçerde ise güçlenen muhalefet karşısında çok partili hayata geçilmiş ve serbest seçimler sonunda Demokrat Parti iktidara gelmiştir.

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesine yol açan en önemli sebeplerden birisi, Cumhuriyet Halk Partisi'ne duyulan muhalefetin çok yaygın ve köklü bir hale gelmiş olmasıydı. Bu muhalefet başlıca iki kaynaktan besleniyordu. “Bunlardan birincisi, egemen sınıfların artan iktidar arzusu; ikincisi ise, halkın yaygın bıkkınlığı idi. Savaş döneminde ithalatın kısılması ve karaborsanın alabildiğine yayılması sonucunda ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları içinde önemli kazançlar elde eden kesimler mevcuttu” (Eroğlu,1990: 40).

Demokrat Parti'nin uyguladığı politikaların eleştirisi bakış açısına göre değişen tartışmalı konular olarak görülebilir. Siyasal liberalizm terimleriyle, bunun tek parti yönetimine karşı yükselen bir halk hareketi olduğu ileri sürüldüğü gibi, memleketi kapitalist ve emperyalist bloğa teslim eden bir egemen sınıflar (büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi) koalisyonu olduğu da iddia edilmiştir (Tuncay,1995:178).

1950'de Türkiye'de çalışan kesimin yüzde 70'ini oluşturan köylü kesiminin toplam faktör gelirleri toplamı içindeki payının yüzde 40'ı aşmadığı ileri sürülebilir. 1963 yılında Türkiye'de gelir dağılımında, Türkiye'de ailelerin yüzde 80'nin kişisel gelirler toplamı içindeki payı yüzde 43 iken, ailelerin üst gelir dilimini oluşturan yüzde yirmisinin payı ise yüzde 57'dir (Tezel,2002:386).

Tarım kredileri, fiyat destekleme programları ve kamu yatırımlarının arttırılmasını içeren enflasyonist bir politika izlenmiştir. Birçok büyük

bayındırlık projesi Merkez Bankası'nca para basılması yoluyla finanse edilmiştir. Sonuçta fiyatlar 1955–59 arasında iki katına çıkmıştır (Keyder,1995:166–168).

Tarımda makineleşme sonucunda köyde işsiz kalan birçok köylü şehirlere göç etmek zorunda kalmış, şehirlerde konut ve bayındırlık gibi alanlarda gelişen ekonomik canlılık daha kazançlı istihdam olanağı yaratmaya başlamıştır. Şehrin varoşları ile merkezi arasındaki mesafe yakın olduğu için toplumsal yapı pazar içinde bütünleşmiştir. Gecekondulaşmayı yeni iktisadi etik ortaya çıkarmıştır. İstanbul'un taşının toprağının altın olduğuna inanılmış, merkezin az uzağında da olsa, şehir hayatı Anadolu köylerine tercih edilmiştir. Gerçekten de bu dönem ve 1960'lar boyunca söz konusu göçmenlerin ekonomik durumu sürekli iyileşmiştir (Keyder 1995:188–189).

1950'li yıllarda tarımsal artığın büyük ölçüde birikim sağladığı bölgelerle yurt dışından dayanıklı lüks tüketim malları ithalatının yapıldığı bölgelerin aynı yerler olması bir tesadüf değildir. Başta Çukurova-Adana olmak üzere buralara çok sayıda lüks otomobil ithal edilmiş, sağlanan birikim yurt dışına gitmiştir (Tezel,2002:496).

1950–60 Menderes döneminde, sanayi kesimi sanayi yerine tarımın desteklenmesi, yerel üretim yerine tarımsal-ihracatın ön plana alınması, popülist politikalar izlenmesi, plansızlık ve belirsizliğin egemen olması bu dönemin temel özellikleri olarak sayılabilir (Buğra,1997:204–205).

2.3.1. Demokrat Parti Hükümetleri

14 Mayıs 1950 seçimleri sonunda Demokrat Parti (DP) yüzde 54,91 oy oranı ile 408 milletvekili buna karşılık Cumhuriyet Halk Partisi yüzde 41,05 oy

oranı ile 69 milletvekili elde etmişlerdi. Bu sonuçlarla Adnan Menderes liderliğindeki DP iktidar olmuştur (Aydemir,1988:491).

1950 yılı Türkiye'de çok partili siyasal rejimin başlangıç yılıdır. 1950 yılı siyasal değişme ile beraber iktisat politikasında, iktisadi konulara yaklaşım yollarında da bazı değişmeler meydana getirmiştir.

1950 yılından sonra Demokrat Parti iktidarı liberal bir ekonomi politikası uygulamıştır. Özel sektöre önem verilmesi ve KİT'lerin özelleştirilmesi, yabancı sermayenin ülkeye girişinin kolaylaştırılması, genişleyici para ve bütçe politikaları gibi birçok uygulamalar, Demokrat Parti (DP) iktidarının uygulamaları olmuştur.

Ülkenin ekonomik yapısının temel özelliği olan tarıma dayalı yapıya sahip olmasına rağmen, sanayi yine ikinci planda kalmıştır. Gelişmenin en büyük unsuru olan sanayiye önem verilmesi gerekirken, Adnan Menderes hükümet programlarında tarım kesimi daha büyük bir ağırlık taşımış, hatta 1950 yılında kurulan Birinci Adnan Menderes hükümet programında sanayi konusuna hiç yer verilmemiştir.

DP muhalefette kaldığı yıllarda devlet etkinliklerinin özelleştirilmesinden devletçe yapılan denetimlerin sınırlandırılmasından yana olmasına rağmen, hem bu konuda bir girişimde bulunmamış hem de kamu sektörünün alanını genişletmiş ve kamu girişimlerinin sayısını artırmıştır (Gülalp,1987: 43).

DP, vaat ettiği özelleştirme uygulamalarını gerçekleştirememiş aksine, devlet sanayi kesimi hızla büyümüştür. Bu dönemde örgütlenen başlıca kamu girişimleri Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (1950), Et ve Balık Kurumu (1952), Türkiye Çimento ve Azot Fabrikası (1953), Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (1954), Devlet Malzeme Ofisi (1954), Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikaları (1955) ve Türkiye Kömür İşletmeleri (1957)'dir (Kepenek ve Yentürk,1994:101).

Demokrat Parti Hükümetleri dönemini ikiye ayırarak incelenecek olursa; Bunlardan birinci dönemi 1950-1954 yılları arasındaki birinci, ikinci ve üçüncü Menderes hükümetleri, ikinci dönemi ise 1954-1960 sonrasını kapsayan dördüncü ve beşinci Menderes hükümetleri dönemi olarak sınıflandırılabilir.

2.3.1.1. Menderes Hükümetleri (1950–55)

DP iktidarının hükümet programında, ilk önce iktisadi ve mali konularda takip edilecek yollar dört ana grupta toplanır ;(TBMM Tutanak Dergisi,D9,C1:24-25).

1. Devlet hizmetlerinin görülmesinde mümkün olduğu kadar tasarruf edilecek devlet bütçeleri ekonomiyle uygun ve orantılı olarak denk bütçe prensibi izlenecektir.

2. Üretimin artırılması için, bütçeden yatırımlar için gerekli kaynak arttırılacak, özel teşebbüsü güvence altına alacak hukuki alt yapının kurulacak ve yabancı sermaye girişinin hızlandırılmaya çalışılacaktır,

3. Yatırımların bir plan dahilinde yapılması sağlanacaktır,

Son ve beklendi de en önemli madde devletçiliğe yönelik olanıdır,

4. İstihsal hayatını devletin zararlı müdahalelerinden ve her çeşit bürokratik engellerden kurtarmak şeklinde ifade edilmiştir.

Menderes'in açıkladığı politikalardan özellikle devlet müdahalelerine ilişkin olanı hükümetin izleyeceği politika açısından dikkat çekicidir. 1930'lu yıllarda başlayan devletçilik düşüncesinin ikinci plana atıldığıнын resmi olarak ifade edilmesi şeklinde düşünülebilir.

Enflasyona sebep verecek politikaların uygulanmayacağından ve

denk bütçe politikalarından vazgeçilemeyeceğinden I.Menderes Hükümet Programı'nda bahsedilir. Yukarıda açıklanan dört esas politikaya ilişkin olarak şunlar söylenir;

"... memlekette hayat pahalılığını önlemek, maliyetleri dünya seviyelerine yaklaştırmak, istihsalî hayat pahalılığının ve yüksek maliyetlerin baskısından kurtarmak, iş ve üretim hacmini genişletmek ancak bu dört politikanın uygulanması işe gerçekleşebilir. İktisadî bünyemizi ferahlığa kavuşturmanın ve iktisadî cihazlanmamızı süratlendirmenin yolu da budur. Böyle müsbet bir politikanın neticesi olarak memlekette hayat standardının yükseldiği geniş çiftçi ve işçi kütlelerinin nisbi refaha kavuştuğu ve memlekette içtimai (toplumsal, sosyal) sefaletin derece derece azaldığı görülecektir." (TBMM Tutanak Dergisi,D9,C1:24-26)

Diğer yandan hükümetin izleyeceği maliye politikasında bazı sorunlar mevcuttur. Denk bütçe politikasının gerçekleşmemesiyle bütçe üzerinde halihazırdaki yük artmış ve gelecek yıllara ilişkin taahütlere bağlanmıştır. Denk bütçe uygulamasının gerçekleşmemesinin diğer nedeni olarak da hükümetin gelir kaynaklarının azalması gösterilmiştir. Bu sorunu aşmak için hükümetin vergi reformu yapacağını, özellikle dolaylı vergi oranlarını dolaysız vergiler aleyhinde indirerek vergi adaletini sağlamaya çalışacaklarını belirtmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi,D9,C1:27-28)

Geniş halk kesimlerini ilgilendiren ve üretimi baskı altına alan bazı vergilerde indirim yapılacağını, bu sayede dar gelirli vatandaşların ve üretim hayatının rahatlatılacağı söylenmiştir. Bu amaçla Muamele Vergisi, Yol Vergisi, Hayvan Vergisi konularının tekrar gözden geçirilecektir. Ayrıca tekel ürünlerinde de indirimler yapılacaktır (TBMM Tutanak Dergisi,D9,C1:30).

İlk hükümet programında denk bütçeden bahsedilmesine rağmen DP iktidarı süresince hükümetler genişleyici para ve bütçe politikaları

uygulamışlardır. DP tek parti döneminde büyük önem verilen denk bütçe-denkenk ödemeler bilançosu ilkesinden vazgeçmiş ve sık sık Merkez Bankası Banknot Matbaasına başvurularak ekonominin yönetilmeye çalışıldığı yeni bir dönem başlatmıştır (Tokgöz,2004: 140).

1950 yılına kadar bütçeler bazı yıllarda fazla bazılarında ise açık vermiş dolayısı ile önemli bir borçlanma gereği duyulmamıştır. Ancak 1950 yılından sonra bütçe sürekli açık vermiş, bütçe açıklarının kapatılması için iç borçlanmaya yönelinmiş ve borçlar giderek büyüyüp bütçe esnekliğine tesir eder hale gelmiştir (Pakdemirli,1991: 29). Bütçe açıkları ve buna bağlı politikalar enflasyona yolaçmış böylece Menderes iktidarı döneminde, hükümet programlarında belirttikleri ilk hedeflerinden büyük sapmalar meydana gelmiştir.

Demokrat Parti 1950-1954 yılları arasında Ziraat Bankası aracılığı ile çiftçiye bol ve ucuz kredi kullandırma yoluyla tarım kesiminin desteğini alma yolunu seçerken diğer yandan ABD liderliği altındaki kapitalist sistemle bütünleşme çabaları içinde yeralma politikası izlemiştir (Tokgöz,2004: 141).

1950-60 döneminde tarımsal gelişmeye bu kadar önem verilmesinin bir başka nedeni ise politik kaygılar olduğu iddia edilmektedir. Çünkü 1950'de nüfusun yüzde 75 kadarlık büyük bölümü köylerde yaşamaktadır. Hükümet'in iktidar olarak devam edebilmesi için kırsal kesimin uygulanan iktisat politikalarından memnun olması ve yapılacak seçimlerde de bu politikalara karşılık olarak hükümete destek vermesinin beklenildiği görülmektedir (Kazgan,2004: 86).

Özellikle Doğu ve Güneydoğu ve İç Anadolu'da meraların sürülmesine ve tahıl ekimine engel olunmamış, yeni toprakların tarıma açılması sağlanmıştır. Gelir vergisi kanununun tarım kesimini vergilendiren hükümlerinin uygulanması ertelenmiş ve dış yardımlarla tarımda makineleşme hızlandırılmıştır. Bu hızlı makineleşme sayesinde tarımda

işgücü fazlasına yolaçmış ve büyük kentlere göçe neden olmuştur. Bu politikalar yanında üç yıl süre ile (1951-1953) uygun iklim koşullarının yaşanması ve Kore Savaşı nedeniyle tarım ürünlerinin ihraç fiyatlarının yükselmesi gibi sebeplerle Türk çiftçisi 1953 yılının sonuna kadar refahını arttırmayı başarmıştır (Tokgöz,2004: 141).

Diğer yandan hükümetin giriştiği büyük yatırım politikası, en başta para arzını arttırmış, enflasyonist unsurlar böylece yavaş yavaş harekete geçmiştir. 1950'lerin ortalarında, ticaret açığı ile ödemeler bilançosu dengesizlikleri de önemli sorunlar haline gelmeye başlamıştır (Kuruç,1963:110).

“1954 yılına gelindiğinde, ithalatın temel mallar ve hammaddelerle sınırlandırmasına karar verilmiş ve ithalatçılardan tediyelerini beş ay içinde Merkez Bankasına arttırmaları istenerek spekülasyon engellenmeye çalışılmıştır. Hükümet, kar marjlarını sabitleyen bir kararname çıkarmış ve fiyatları kontrol etmek için bir daire oluşturmuştur. Dış seyahatlere ve dövizle sınırlamalar konulmuştur” (Ahmad,1994: 16).

30 Haziran 1956 tarihinde Milli Korunma Kanunu yeniden yürürlüğe konulmuştur. Kanun, hükümete mal ve hizmetlerin dağıtımını ve fiyatlandırılmasını düzenletmede artan bir yetkiyle birlikte ekonomiyi düzenleme yetkisi de vermekteydi (Ekzen,1980:159).

1954 yılında Adnan Menderes üçüncü hükümetini kurup, 24 Mayıs 1954'de hükümet programını açıklamıştır. Bu programda da diğer programlarda açıklanan tarımsal gelişmeye dayalı bir ekonomi politikası ile liberalizmin devam edeceğinin tekrarı yapılmıştır; (TBMM Tutanak Dergisi,D10,C1:21-34)

" 1. Nüfusumuzun yüzde 80'nin işteğal mevzuunu ve geçim vasıtasını milli ekonomimizin temelini sanayi ve ticaretimizin ana

kaynağını teşkil eden ziraatimiz büyük bir dikkat ve ehemmiyetle ve ön planda ele alınacaktır.

2. Memleketin iktisadi cihazlandırılması sūratlendirilecek bütün mali ve iktisadi imkanlarımız azami nispette iktisadi kalkınmanın emrine tahsis olunacaktır.

3. Hususi teşebbüsün çalışması ve gelişmesi için lüzumlu hukuki ve fiili emniyet havasının yerleşmesini temine matuf bütün tedbirler alınacaktır. Memlekette mevcut sermaye ve tasarrufların istihsale aksaması teşvik ve temin olunacaktır.

4. Yabancı teşebbüs sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde faydalanmanın şartları tahakkuk ettirilecek ve icapları yerine getirilecektir.

5. Devlet bütçelerinin cari hizmetler ve sarfiyatında azami tasarrufla hareket edilecek memleketin iktisadi takatiyle uyumlu denk bütçeler getirilecek buna mukabil iktisadi kalkınmaya ve bir kül halinde bütün vatandaşların istihsal gayretleri ve faaliyetlerini desteklemeye, sermaye yatırımlarına mümkün olan en geniş hissenin ayrılması temin edilecektir.”

Bu dönemde batıda askeri, siyasi ve iktisadi alanda kurulmuş olan örgütlerin çoğuna katılmış bulunan Türkiye, yabancı devletlerden oldukça büyük yardım fonları almayada başlamıştır. 1951-1957 arasında bu fonlar 695 milyonu kredi, 754 milyonu hibe olmak üzere yaklaşık 1,450 milyon dolara ulaşmıştır. Hükümet ayrıca özel yabancı sermaye yatırımların teşvik etmek istemiş, bu hususta mevcut kanunu değiştirmiş, Türk teşebbüslerine tanınan bütün hak ve muafiyetleri aynı alanda çalışan yabancı sermayeli kuruluşlara da veren 18.1.1954 tarih ve 6224 No'lu yeni bir kanun çıkarmıştır. Bu kanun söz konusu yatırımları az miktarda artırmıştır. Yine 1954'de kabul edilen 6326 sayılı Petrol Kanunu'yla da o zamana kadar devletin tekeline olan petrol arama ve petrol kuyularını işletme işlerinin yabancılara da yapılmasına izin vermiştir (Yaşa,1980: 94).

Menderes döneminde uygulanan ekonomik politikaların meydana getirdiği en önemli çelişki, uygulanması istenen serbest piyasa ekonomisine de ters düşen fiyat istikrarsızlığı yani enflasyon olmuştur (Pakdemirli,1991: 32).

Ekonomideki çelişkilerin bir diğeri ise 1954 yılından sonra politika değişikliğine yönelmesi olmuştur. “1954 yılına kadar yaşanan dış ticaret açkuları, enflasyon gibi etkiler hükümeti bir yandan kontrollü bir dış ticaret rejimine öte yandan da tüketim malı ithalatındaki daralmaları telafi etmeyi amaçlayan ve önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilen bir ithal ikamesi politikasına yönelmesi zorunda bırakmıştır” (Kazgan,2004: 92).

2.3.1.2. Menderes Hükümetleri (1955–1960)

Adnan Menderes dördüncü hükümetini oluşturarak 14 Aralık 1955'de hükümet programını sunmuştur. Menderes bu hükümet programında uygulanacak politikaların diğere programlarındakinden farklı olmayacağı ve mevcut politikaların devam ettirileceğini belirtir.

Tarım sektörüne verilen önem Menderes tarafından bu programda da önemle vurgulanır;

"Zirâat, milli ekonomimizin temelidir. Bir taraftan milletimizin beslenme ve giyinme ihtiyacını ve sanayimizin hammadesini temin ve diğere taraftan ihracatımızın da ana kaynağını teşkil eder. Aynı zamanda zirai kalkınmamız nüfusumuzun en büyük kısmının yaşayış seviyesini yükseltecek ve onları nispi bir refaha kavuşturmak suretiyle memleketimizde içtimai adaleti tahakkuk ettirecek ve milli bünyemizi takviye edecektir." (TBMM Tutanak Dergisi,D10,C8:252).

Karayollarının en kısa zamanda yapılmasının gerekliliğini vurgulanarak,

silolar, limanlar ve iskeleler inşası ve değişik bayındırlık işlerinin de tarımsal kalkınmaya vereceği dolaylı etkileri ifade edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D10,C8:253-254)

Birinci hükümet programında olduğu gibi bütçe içinde yatırımın payının genişletilmeye çalışılacağı, denk bütçe uygulanacağı, devlet müdahalelerinin kaldırılması gerektiğini ve özellikle yabancı sermaye teşvik edilmesi için tüm gayreti göstereceklerini, Petrol Kanunu'nun uygulanması ve neticeler elde edilmesi için çalışılacağını belirtmiştir.

Programın devamında önceki altı yıllık hükümet icraatlarına değinen Menderes, iktidarları döneminde yapılan yatırımların kısa sürede sonuçlarının alınacağı üzerinde durur,

“Milletçe kalkınmamız hususunda yıllardır sarfede gelmekte olduğumuz bunca gayretler memleketin her köşesinde sayısız eserler vermiş ve asıl mühim olarak yapılmış investisyonların (yatırımları) tamamlanması pek kısa bir zaman meselesi haline gelmiştir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D10,C8:251)

Menderes'in hükümet programında bahsettiği olumlu tabloya rağmen dış ticaret açığı, enflasyon gibi olumsuzluklar başgöstermektedir. Bunlara ek olarak ABD 300 milyon dolarlık kredi anlaşma isteğini geri çevirmiş, buna gerekçe olarak da artan dış borçları gösterilmiştir.

İthalata getirilen kısıtlayıcı önlemler dış ticaret dengesi açığının kapanmasına çözüm getirmemiş, 1950-59 yıllarında dış ticaret devamlı açık vermesi dış ödeme güçlükleri yaratmıştır. Dış ödeme güçlüklerini gidermek için ihtiyaç duyulan kredilerin bir kısmı seçimlerin bir yıl önce yapılmasından da yararlanılarak 1958'de 1 dolar 9 liraya devalüe edilmiştir (Ekzen,1980: 57).

Menderes Hükümeti, bu yüksek devalüasyondan önce yapılan seçimlerde yeniden iktidar olarak son hükümet programını 4 Aralık 1957

yılında T.B.M.M'ne sunmuştur.

Menderes 1950'de belirttiği liberal iktisat politikalarına ters düşen, Milli Korunma Kanunu'nu tekrar yürürlüğe koymakla beraber buna ilave olarak İthal Malları Fiyat Kontrol Dairesi'nin kurulmasının anlamı ise tekrardan müdahaleci bir politikaya dönüşü göstermektedir.

Bu uygulama 1957 programında, ekonomik yapı zararlı etkilerden arındırmak ve fiyat kontrollerini tam anlamıyla sağlamak için Milli Koruma Kanunu'nu üzerinde öneme durulacağı şeklinde yer almıştır. Üretimi, imalatı ve ithalatı zamanında ve yerinde ele almanın üreticinin, imalatçının ve ithalatçının meşru kazançlarının korumakla beraber spekülatif fiyat artışlarına da engel olacağı ifade edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D11,C1:62-63).

Sanayileşme olgusunun çok az yer aldığı Menderes hükümetlerinde, sanayileşme ilgili olarak şunlar söylenir;

"Sanayileşmenin, memleket çapında devamlı imarın, büyük vatandaş kütleleri ihtiyaçlarının arızasız karşılanmasının ilk şartı olan çimento, demir ve çelik, inşaat malzemesi, şeker mensucat, kağıt, kimya, gıda, deri gibi esaslı sanayiye ait bir çok fabrikalar ve tesisler kurulmuştur. Bir fikir vermiş olmak için arz edeyim ki yedi sene zarfındaki sanayimizin ilerlemesi dört misilden fazla olarak ifade edilebilecek bir hacme ulaşmıştır. Başka her hangi bir memlekette ve devirde bu derece süratle ilerleme kaydedilmiş bulunduğunu sanmıyoruz." (TBMM Tutanak Dergisi,D11,C1:64).

Gerçekten de 1950 ile 1960 yıllarında, çimente, sıvı çelik, kağıt, şeker, gübre, linyit, taş kömürü ve elektrik enerjisinde önemli artışlar olmuştur. Bunun yanında hükümet programında belirtildiği gibi sanayinin gelişimi dört mislinden fazla değil, 1960'da ancak yaklaşık 2 katı artmıştır. (Pakdemirli,1991: 36).

1958 yılına gelindiğinde ise, ekonominin krizden kurtulması için, IMF, Dünya Bankası ve OECD uzmanlarının önerdikleri istikrar önlemlerini uygulamaya koymak için Menderes Hükümeti'nin önünde başka seçenek kalmamıştır (Tokgöz,2004: 153).

2.3.1.3. 4 Ağustos 1958 İstikrar Tedbirleri

Dış ödemelerin 1953'ten başlayarak sorun haline gelmesi üzerine alınan önlemlere giderek yenileri eklendi. Hükümet, 1956'da TL'nin bir dolar karşısındaki fiyatını 2,80 yerine 5,25 –5,5 TL olarak saptadı. Milli Korunma Yasası yeniden yürürlüğe konarak fiyat denetimleri arttırıldı; ticari banka kredileri sınırlandırıldı ve faiz oranları artırıldı. Bu önlemlerin iki yıl uygulanması sonucu, dış ticaret açığı bir ölçüde azaldıysa da, daha önce görüldüğü gibi fiyat artış oranı yükseldi, mal darlıkları ve karaborsa işlemleri yaygınlaştı. Bu durum dış ödemeleri daha da ağır bir sorun durumuna getirdi. Bu sırada, ülkeye dış yardım sağlayan çevrelerin özellikle ABD'nin yardımlarının azalması ilginçtir. Dış yardım çevreleri, başta IMF olmak üzere, 1945'ten sonra sürekli olarak, devalüasyon yapılması yönünde hükümete baskı yapmaya başlamışlardır (Ekzen,1980: 60-61).

4 Ağustos 1958'de alınan istikrar tedbirleri, başlıca şu noktaları içeriyordu;

- TL'nin devalüasyonu,
- İthalata yeniden serbesti getirilmesi,
- Para sunumu ve bütçe harcamalarının kısılması,
- KİT üretimi ve hizmetlerinin fiyatının yükseltilmesi gibi önlemlerin karşılığı olarak, Türkiye'nin dış borçlarını ödemesine kolaylıklar getirilecek ve dış kredi sağlanacaktı (Ekzen,1980: 82-83).

Yürürlüğe konan bu istikrar tedbirleri karşılığında vadesi gelmiş 400 milyon dolarlık borcun ödenmesi ertelenirken, OECD'den 359 milyon dolarlık

yeni bir kredi sağlanmıştı. Böylece Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk borç konsolidasyonu bu kararlardan sonra Mayıs 1959'da yürürlüğe girmiştir (Tokgöz,2004: 154).

4 Ağustos 1958 tarihinde alınmış olan kararlar, dış dengenin ve iç dengenin sağlanması olarak özetlenebilir. İç dengenin daha yüksek bir fiyat düzeyinde tutulması yönünde alınan önlemler genel bir düzenleme şeklinde olmuştur. Bu yolla, satın alma gücü para operasyonundan önceki seviyesinde tutulmakla, bunun yanı sıra üretim hacminin artırılması ile aşamada önemli bir mevcut iş gücü ve örelim hacminde fiyat dengesinin belli düzeyde tutulmasını sağlayacak yönde tasarruf seviyesinin artırılması gerekmektedir. Oysaki para ve kredi genişlemesine bağlı olarak yaratılmış bulunan fiyat artışları kendiliğinden tasarruf eğilimini yok etmiş olduğu için, bu aşamada ortaya tasarruf açığının dış kaynaklar ile giderilmesine çalışılmaktadır (Ekzen,1980: 81–82).

İç dengenin kurulmasına yönelik olarak, para arzını düşürmek için banka kredileri 30 Haziran 1958'deki seviyesinde dondurulmuştur. Ayrıca devletin ürettiği malların fiyatları arttırılarak piyasadan bir miktar para çekilme yoluna gidildi. Dış ticaret açığını kapatmak için ise, Türk Lirası devalüe edildi. Enflasyonu durdurmak bakımından bu kararlar etkili olması beklenmiş fakat bunların sonucu halkın sıkıntısını daha da arttırmak şeklinde sonuç vermiştir. Kredilerin kısılması yatırımları seviyesini düşürmüştü, iş hacminin kısılması ise sonuç olarak işsizliği arttırmıştır. Para hacmini daraltmak amacıyla iktisadi devlet teşekküllerinin fiyatlarını yükseltmeleri bu politikalara eklenince, dolaylı vergilerin esas yükünü taşıyan düşük gelirli kesim daha zor durumda kalmıştır (Ekzen,1980: 81–82).

Sonuç olarak, 1958 önlemleri bütünü ile değerlendirildiğinde, sistemli bir korumacılık politikası getiren ithalat rejimi yanı sıra devalüasyon ve stabilizasyon uygulaması, iç pazara dönük sermaye birikimi önlemler dizisi olarak düşünülmelidir. Nitekim bu, en belirgin biçimi ile 1958 önlemlerini diğer

bir temel unsurunda ifade bulunmaktadır. Bu önlemler paketi içinde yer alan bir karar göre, bir kalkınma planı çerçevesinde yatırımların düzenlenmesini sağlamak amacıyla, bir Koordinasyon Bakanlığı kurulacaktır. DP iktidarı zamanında Koordinasyon Bakanlığı kurulmuş, 1960 yılında DP iktidarına son veren askeri yönetimin ekonomik düzlemdeki ilk girişimlerinden birisi ise, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması olmuştur.

2.3.2. Liberal Kalkınma Denemesi Sonunda Ekonomi

1950 - 60 döneminde aralıksız iktidar olan DP iktidarı uyguladığı iktisat politikaları sonucunda Türk ekonomisinde büyük izler bırakmıştır. Bu politikalar liberal iktisat politikaları ile başlamış, devamında dış ödeme açığı gibi sebepleriyle müdahaleci politikalara dönmüştür.

On yıllık DP iktidarı ülkedeki geri kalmışlığı altedecek bir sanayi kurmaktan, ileri hamlelerin temelini atmaktan çok uzak kalmıştır. “Bütün yapılanların özeti, borçlanmayla ve enflasyonla (1950-60 arasında tedavüldeki para beş kat artmıştır) meydana getirilen bir ekonomik canlılıktan kitlelere küçük (fakat geçmiştekinden büyük) pay vermek, gerisini eşrafla tüccar arasında bölüşmekten ibarettir. Bu yıllarda her mahallede değilse bile, her alanda milyonerler yaratılmıştır” (Cem,1982: 364).

Bu dönemde GSMH yıllık artış oranı yüzde 6,6 civarında seyretmiştir. Bu oran ülkenin az gelişmişlik sürecinden gelişmiş ekonomik seviyeye çıkılması için çok yetersiz kalmıştır. Sanayinin GSMH'daki payı 1950 yılında yüzde 12 iken 1960 yılında ancak yüzde 15.9'a ulaşmıştır (Hiç,1980:14).

1954–1959 arasında fiyat artışları hızla devam etmiştir. Bu yıllarda, fiyat seviyesi yılda ortalama yüzde 16,9 yükselerek 6 yılda yaklaşık 2,2 katına çıkmıştır. Ortaya çıkan enflasyonun, memleketi en kısa zamanda

kalkındırmak amacıyla yatırımların kısmen Merkez Bankası'nca finanse edilmek suretiyle hızla arttırılmasından doğmuştur (Yaşa,1980:112).

1950'den sonra yatırımların GSMH'ya oranı yüzde 10'dan yüzde 15 dolayına yükselmiş ve hızlanan yatırım hareketine özel sektörde katılmıştır. Yatırımlar için gereken fonlar hazine ile KİT'lerin Merkez Bankasına giderek daha fazla borçlanmalar suretiyle sağlanmıştır. Banka sisteminin muameleleri hakkında istatistiklere göre 1953–1959 arasında özel sektöre verilen krediler 3,044 milyon TL.'den 6,925 milyon TL.'ye yükselmiş, kamu sektörünün Merkez Bankası'na net borçlan ise 1.19 milyon TL.'den 3.38 milyar TL.'ye çıkmıştır (Yaşa,1980:113).

Yatırımlar, kalkınmanın temeli olacak güçte ve nitelikte değildir, özellikle ticarete ve konut yapımına, arsa spekülasyonlarına yönelmiştir. 1954-57 arasında özel sektörün sanayiye yatırımı 635 milyon, gayri menkule yatırımı ise 1,5 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 1957-61 döneminde ise özel sektör yatırımlarının yüzde 57'si konut yapımına ayrılmıştır. Kredilerin önemli bölümü ticarete verilmiş ve 1956'da yapılan bir sayıma göre memleketteki anonim şirketlerin yüzde 90'ı ticaret alanında yer almıştır (Cem,1982: 364).

Özel teşebbüsün teşviki özellikle imalat sanayi alanında kendini göstermiştir. Özel teşebbüsün öncülüğüyle ithal ikame malları sanayi geliştirilmiştir (Hiç,1980: 11).

2.3.2.1. Tarımda Makineleşme

1950'li yılların tarımsal yapı açısından bir dönüm noktası olduğu kabul edilmektedir. Pazar için üretim yaygınlaşması, para ekonomisinin yayılışı, kırsal alanlardan kentler göçlerin getirdiği hareketlilikle birlikte, tarımsal üreticiler köylülükten küçük meta üreticiliğe geçmiştir. 1950'lerdeki bu iktisadi

ve toplumsal dönüşümler daha sonraki siyasal ve İdeolojik dönüşümler zeminini yaratmaktadır (Pamuk ve Toprak, 1988:16).

Marshall Yardım fonlarının kullanılması, 1948–1954 döneminde her yıl artırmaya devam eden tarım makineleri ithalatını kolaylaştırmıştır. Tarım makineleri içinde özellikle, traktör sayısında önemli artışlar olmuştur. Bununla birlikte traktör sayısının hızlı artışı ilk yıllardaki düzeyini, dönemin ikinci yansın da koruyamamıştır. Bunun nedeni, ithalat güçlüklerinin belirmesi ve traktörle ilgili diğer girdilerin sağlanamamasıydı (Kepenek-Yentürk, 1994:96).

Tablo 2.9. : 1945–60 Arasında Tarım Sektörüne İlişkin Bazı Veriler

Yıllar	Tahıl Ekim Alanı (buğday, arpa, mısır) (%)	Buğday Verimi (kg / hektar)	Endüstriyel Bitki Ekim Alanı (pamuk, Şekerpancarı, Tütün) (%)	GSMH İçinde Tarım %
1945	-1,2	585	-1,2	39
1946	4,3	952	4,9	45,5
1947	6,1	777	-1,5	38,6
1948	5,8	1086	9,6	44,3
1949	-6,8	628	1,0	40,4
1950	9,6	864	6,3	40,9
1951	6,8	1169	25,5	43,4
1952	12,1	1194	5,4	42,5
1953	12,3	1248	-5,5	41,5
1954	1,8	765	-0,5	36,8
1955	7,2	977	10,4	37,5
1956	2,4	872	3,7	38,2
1957	-1,3	1159	0,5	37,7
1958	2,8	1147	-0,8	39,3
1959	1,1	1042	3,9	37,9
1960	2,0	1097	4,6	37,5

Kaynak: DİE, İstatistikî Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, 2003: 181-187 verilerinden derlenerek oluşturulmuştur.

Tarımda görülen bu makineleşme politikası, sürülen alanların da hızla genişlemesine bağlı olarak topraktan alınan verimliliğinde artmasını sağlamıştır. Tablodan da görülebileceği üzere 1950'den sonraki yıllarda özellikle endüstriyel bitki ekim alanlarında ki artış dikkat çekicidir. 1951 yılında endüstriyel bitki ekim alanındaki artış bir önceki yıla göre yüzde 25,5

oranında artmıştır. Benzer şekilde tahıl ürünleri ekim alanları da 1950–60 döneminin ilk yıllarında belirgin bir artış düzeyi yakaladığı görülmektedir. Tarımda ki bu gelişme sektörün GSMH içindeki payının anılan yıllarda artışını beraberinde getirmiştir.

Tarımda ekilen alanın genişlemesine ve üretimin artması neticesinde, bu alımları gerçekleştirme ve yapılacak silo ve ambarlarda muhafaza etme görevi bu amaç için kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi'ne verildi.

Tablo 2.10. : 1950–60 Döneminde Bazı Göstergeler İtibariyle Tarım Sektörünün Desteklenmesinin Gelişimi

Yıllar	Tarım Kredi Koop. Sayısı	Tarım Kredi Koop. Üye Sayısı	Tarım Kredi Kooperatifler ince Verilen Kredi (milyon TL)	Ziraat Bankası Tarım Kredileri (milyon TL)	Toprak Mahsulleri Ofisinin Destekleme Alımları İçin Yaptığı Ödemeler (milyon TL)	GSMH Deflâtörü
1950	900	438.410	225.8	412	196	25,2
1951	984	490.216	290.2	646	332	26,8
1952	1.187	617.353	414.6	1067	519	27,5
1953	1.300	720.804	544.6	1213	756	28,9
1954	1.356	773.739	549.7	1497	692	30,3
1955	1.425	820.469	675.6	1558	464	33,8
1956	1.488	881.639	694.2	1888	473	37,7
1957	1.521	891.112	766.3	2108	819	46,5
1958	1.546	904.127	870.8	2161	1137	53,2
1959	1.560	919.914	881.2	2313	1022	63,7
1960	1.572	937.896	1.000.7	2392	1050	65,9

Kaynak: Tarım Bakanlığı, Progress in Turkish Agriculture,1968:10; TCMB Aylık Bülten,1978:32; TC Maliye Bakanlığı Aylık Ekonomik Göstergeler, Nisan-Mayıs-Haziran 1979, aktaran Serdar Turgut, Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ankara, Adalet Matbaacılık,1991:160–161.

Not: GSMH Deflâtörü, DİE, İstatistikî Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, 2003: 613'den alınmıştır.

Menderes hükümetleri tarım nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan küçük üreticilerinde, izlenen makineleşme politikasından faydalanabilmesi ve piyasaya açılma süreçlerinde yer almaları için uyguladığı bir diğer politika da küçük üreticilerin kooperatifler içinde bir araya gelmeleri ve bu kooperatifler

aracılığı ile tarım sektörüne ayrılan kredilerden faydalanabilmelerini sağlamaktı (Turgut,1991:159).

İşlenen alan, makineleşme ve kredi miktarında görülen bu genişlemeler tarım ürünleri fiyatlarının belli bir düzeyde tutulmasını, küçük üreticilerin piyasa için üretime geçebilmelerini kolaylaştırma yolunda iktidarın elinde bulunan diğer bir etkin araç da, 1932 yılında başlatılan destekleme alımları programının nicel olarak hızla genişletilmesi ile tamamlandı (Kepenek ve Yentürk,1994:98).

Menderes döneminde tarım kesimi, kendi üretim araçlarına sahip olma imkanını bulmuş, piyasaya açılmış ve fiyat göstergelerine göre üretim yapan küçük meta üreticisi aile işletmeleri durumuna gelmiştir (Kazgan,1983:175).

Kore savaşının ortaya çıkmasıyla tarımsal malların fiyatlarında önemli gelişmeler meydana gelmiş, iç talepte bunlarla birleşince tarımsal üretimde önemli artışlar olmuştur. Bu üretim artışlarında, doğal koşulların uygun olmasının da büyük katkıları olmuştur. Bu gelişmeler sonucu Türkiye buğday ihracatçısı bir ülke durumuna gelmiştir (Kuyucuklu,1993:197).

Ancak, Kore Savaşının son bulması, Türkiye'nin toplumsal gelişmesinde yeni bir dönemin başlaması anlamına gelmiştir. Savaşın son bulması Türkiye'nin geleneksel ihraç (tarım) ürünlerine olan talep artışına son verirken, savaş boyunca tarımsal ürünler stok eden A.B.D. ve diğer ülkelerin bu stoklarını eritmeye başlamaları, ilk elde Türkiye'nin ihracat gelirlerinin düşmesine neden olmuştur. Bu arada ekilebilir alanların sınırına varılmış olması da 1950'lerin ilk yıllarında yaşanan hızlı büyüme döneminin sona ermesi anlamına gelmiştir (Gülalp,1987:47).

1953'ten sonra iklim şartlarının kötü gitmesi ve mevcut düzen içinde tarımdaki gelişme hamlesinin sınırına varılmış olması, Menderes hükümeti için sorun olmaya başlamıştır. 1954 yılında tarımsal üretim, 1953'ün yaklaşık

yüzde 80'i seviyesinde kalmıştır. Bunun üzerine hükümet 1954 Kasım sonlarında ABD'den 300.000 ton buğday ithal etmek zorunda kalmıştır (Eroğlu,1990:130).

1954 yılında tarımsal üretimin çok düşük olması tarımsal geliri bir yıl öncesine oranla yüzde 10 düşürmüştür. Buğday ihracatçısı bir ülke olan Türkiye bundan sonraki yıllarda buğday ve diğer gıda maddelerini ithal eder duruma gelmiştir. 1954'ten sonra tarım yerine sanayiye önem verilmeye başlanmıştır. Ancak tarım sektörü ile sanayi arasındaki karşılıklı etki ve tepki ilişkilerinin göz önünde bulundurulamayışı her iki sektörün dengeli bir şekilde geliştirilmesine engel olmuştur (Kazgan,1993:114).

2.3.2.2 Sanayileşme

1950–1960 döneminde, özel sanayi üretiminin özendirilmesine ilişkin yasal düzenleme yoktur. Teşviki Sanayi Yasası'nın 1942'de süresini tamamlamasıyla, 1963'e kadar yasal teşvik yoluna gidilmemiştir. Ancak biçimsel olarak özendirme olmamasına karşın genişleyen iç pazara bağlı olarak sanayi ürünleri üretiminin artışı, özel sanayi yatırımlarını uyarıcı bir etkide bulunmuştur. Yabancı sermayenin katkısıyla, sanayi de tüketim malları üretimine yönelen yatırımlar artmıştır. Teşviklerin olmadığı bu dönem bir bakıma, tüketimin artması sayesinde kendisi bir özendirme dönemi olmuştur (Kepenek ve Yentürk,1994:100).

Yine bu dönemde özel kesimin kredi ihtiyacının iç ve dış kaynaklardan karşılamak için Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kurulmuştur. Bankanın sermayesi yüzde 75 özel ticari bankalarca, yüzde 15'i çeşitli meslek odalarınca, kalan yüzde 10'u ise özel sanayi kuruluşu ve kişilerin koyduğu sermayeden oluşmuştur. Hükümet banka ortaklarına yıllık yüzde 6 kar garantisi vermeyi taahhüt etmişti. Buna ek olarak banka İthalat kotalarından belli bir payı kullanabilecekti (Kepenek ve Yentürk,1994:100).

Petrol kaynaklarının devlet eliyle geliştirilip değerlendirileceğinin öngörüldüğü ve 1926'dan beri yürürlükte bulunan 792 sayılı Petrol Kanunu 1954'te yürürlükten kaldırılmış ve petrol ve petrol ürünlerinin dağıtımında özel Türk ve yabancı teşebbüslerin de faal olmalarına imkan veren 6326 sayılı kanun getirilmiştir. Aynı zamanda etkinliklerini arttırmak üzere petrol alanında çalışan kamu kuruluşları yeniden örgütlendirilip düzenlenmiştir. 1954'te 6327 sayılı başka bir kanunla, Petrol Kanunu hükümleri dahilinde Türkiye'de petrol arama, sondaj, üretim ve rafineri, petrol alım ve satımı yapmak üzere Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) kurulmuştur. Petrol ve petrol ürünleri dağıtımıyla da Türk Petrol Ofisi A.Ş. görevlendirilmiştir (İlkin,1976:242)

Bu dönemde sanayi sektörü içinde özel bir öncelik verilen kesim, enerji olmuştur. Enerji sektöründe atılan adımların başında, özellikle hidrolik ve termik enerji üretimi alanındaki kamu yatırımları belirleyici olmuştur. Elektrik enerjisi üretimi, 1950'ye göre yüzde 350 oranında artmış ve 3.560.000 KW saate yükselmiştir. Toplam elektrik üretim içinde hidrolik elektrik üretiminin payı 1950'de yüzde 3,8 iken 1962'de yüzde 31,6'ya yükselmiştir. Ulusal enerji ulaşımı iç bağlantı düzeni oluşturulmuş, üretim ve dağıtım işlerinde etkinlik sağlanmıştır. Sanayinin kendi kaynaklarında elektrik üretimi, toplam kullanımının 1950'de yüzde 60'ı dolayındayken bu oran 1960'ta yüzde 20'nin altına düşmüştür (Kepenek ve Yentürk,1994:105).

2.3.2.3. Ulaştırma

Menderes dönemi ile birlikte önemli gelişme kaydedilen sektörlerden biri de ulaştırma sektörü olmuştur. Bu dönemde ithalatta yaşanan gelişmelerle birlikte motorlu taşıt sayısında büyük artışlar gerçekleşmiştir. Bunun yanında Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren büyük önem verilen demiryolu yapımı ikinci planda kalmaya başlamış, demiryolu hatlarının uzunluğunda önemli bir artış olmamıştır.

Tablo 2.11. : 1951–60 Döneminde Karayolu, Demiryolu ve Kara Taşıt Sayıları

Yıllar	Karayolu (km)	Demiryolları (km)	Otomobil Sayısı	Otobüs Sayısı	Kamyon Sayısı
1951	49284	7667	4676	1615	8251
1952	49801	7667	5798	2198	10596
1953	50264	7696	8001	2622	11470
1954	51121	7696	10071	3185	13201
1955	55008	7802	13405	3755	15404
1956	56786	7803	16427	4569	18356
1957	57498	7805	23938	5510	24722
1958	58512	7804	27692	5933	27549
1959	60623	7804	28599	6671	30250
1960	61542	7895	29970	6848	34429

Kaynak: DİE; İstatistik Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, Yayın No:2790, 2003: 349-351'den oluşturulmuştur.

Tablo 2.11'de görüldüğü gibi toplam karayolları uzunluğu 1951 yılında 49284 km iken 1960 yılına gelindiğinde 61542 km'ye ulaşmıştır. Buna karşılık 10 yıllık dönem boyunca toplam 228 km'lik yeni hat yapılabilmıştır. Karayolları yapımında ulaşılan bu büyük gelişmeye paralel bir şekilde motorlu kara taşıtları sayısında da çarpıcı gelişmeler olmuştur.

İzlenen ulaştırma politikaları sonucunda karayollarının yolcu ve yük taşınmasındaki payı hızla arttı. Karayolları, toplam yolcu taşımacılığında, 1950'de yüzde 46 dolayında, yük taşımacılığında ise yüzde 17 dolayında bir paya sahipti. Karayollarının gelişmesi, yük nakliye ücretlerinde çok büyük bir ucuzlamaya neden olmuştur. 1949 yılında 1 ton yük taşımacılığa 29 kuruş iken bu miktar 1952 yılında 13 kuruşa inmiştir (Kepenek ve Yentürk,1994:107).

2.3.2.4. Dış Ticaret

Dış ticaretin 1950–1954 dönemindeki gelişimi, uygulanan ekonomi politikasının doğrudan bir uzantısı şeklindedir. İthalat ve İhracat konusundaki beklentiler gerçekleşmemiş, bunun yerine ekonomik gelişmenin niteliği dış ilişkilerdeki gelişmeyi belirlemiştir. Uygulama devalüasyon ya da miktar ve

fiyat sınırlamalarıyla ithalatın sınırlı tutulamayacağını göstermiştir. Üretim ve hizmetlerin giderek ithalat girdisi kullanır duruma gelmesi, ithalata, ekonomik gelişmede olmazsa olmaz bir konum kazandırmıştır. Diğer yönden ihracat konusundaki beklentiler belli bir noktadan sonra gerçekleşmemiştir. Esasen hızlı kentleşme ve artan gelir, iç pazarı genişlettiğinden ihracat konusu malların yerli tüketimi de artmıştır. Ama satımı asıl sınırlayan etmen, dış talep koşullarının giderek olumsuz yönde gelişmesi olmuştur. İhracat, bilindiği gibi, geleneksel tarım ürünlerine dayanmaktadır. Bunların dış talep esnekliğinin, sanayi ürünlere göre daha düşük olduğu kabul edilmektedir. Sonuçta ekonomi, ithalat talebinin hızla artması ve ihracatın aynı ölçüde arttırılamaması sürecine girmiştir (Kepenek ve Yentürk,1994:110)

Tablo 2.12. :1950–1958 Döneminde Türkiye'nin Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Açığı %
1950	263,4	285,7	-22,3
1951	314,1	402,1	-88,0
1952	362,9	555,9	-193,0
1953	396,1	532,5	-136,4
1954	334,9	478,4	-143,5
1955	313,3	497,6	-184,3
1956	305,0	407,3	-102,3
1957	345,2	397,1	-52,9
1958	247,3	315,1	-67,8

Kaynak: DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara, DİE Matbaası, 1973: 327.

1952 ve 1953'te 550 milyon doların üstünde olan ithalat, 1958'e kadar sürekli olarak düşme eğilimi göstermiş ve 1958 yılında 315 milyon dolara inmiştir.

Dönemin ekonomik gelişmesine damgasını vuran başlıca etmenlerden biri, bu dönemin yabancı özel sermayeye yeniden açılışı simgelemesidir. Sanayi üretimine yönelen yabancı sermaye, ilkel teknoloji ve düşük ölçekle üretimde bulunmakta, ithalat girdi kullanmaktadır. Bu durum, uzun dönemde yerli sanayi üretimin gelişmesinde olumsuzluklar yaratmıştır. Ayrıca dikkat çeken bir diğer nokta da gelen yabancı sermayenin, dönem boyunca yüzde

30,8 oranında bir bölümünün kar olarak yurtdışına aktarılmasıdır (Kepenek ve Yentürk,1994:94).

1954–1960 dönemi, genişleme konjonktürünün ve liberal dış ticaret politikasının son bulduğu, ekonominin görece bir durgunluk içinde dalgalanmalara başladığı, ihracat mallarına yönelik talepteki düşme ve dış kaynakların belli bir düzeyi aşması yüzünden doğan dış tıkanmaya tepki olarak ithalat sınırlamalarına gidildiği bir dönem olarak nitelendirilebilir.

“Ekonominin 1946 sonrasında sürüklendiği bağımlı gelişme çizgisi ortadan kalmış değildir. Ancak, sözü edilen dışsal etkenler nedeni ile bu bağımlı gelişme, liberal dış ticaret politikaları ile değil geleneksel ithalat ve kambiyo denetimleri içinde sürdürülmektedir. Demokrat Parti, ekonomik zorlamalar sonunda bir yandan kontrollü bir dış ticaret rejimine, öte yandan da tüketim malı ithalatındaki daralmaları telafi etmeyi amaçlayan ve önemli ölçüde devlet yatırımlarıyla gerçekleştirilen bir ithal ikamesi politikasına bu dönemde bağlanmıştır” (Boratav,2003:107).

İthalatın yeniden kısıtlandığı 1953 yılından istikrar tedbirlerinin alındığı 1958 yılına kadar ithalat devamlı olarak azalmıştır. 1950–1958 döneminde dış ticaretin özellikleri şöyle özetlenebilir;”Kronik açık, geniş çapta hava şartlarına bağlı kalan bir ihracat ve dış yardım ve kredi imkânları ile sınırlanan ithalat hacmi” (Yaşa,1980:342).

1950–1960 döneminin ilk yıllarındaki dış ticaret politikası iki ayrı uygulama ile de desteklenmiştir. Bunlardan biri, Ziraat Bankası aracılığıyla çiftçilere o zaman kadar görülmemiş seviyede büyük krediler açılması; diğeri, başta traktör olmak üzere tarım alet ve makine ithalatının ve kullanım imkânlarının büyük oranda artması.

1950–1960 döneminin mali politikası sadece tarımın geliştirilmesine yönelmemiştir. İktidara KİT'lerin bir kısmını tasfiye ve imalat sanayinde

doğrudan devlet yatırımlarını sınırlama kararıyla gelen DP hükümetleri, KİT'ler de herhangi bir tasfiyeye gitmedikleri gibi, KİT'lerin sayısını ve faaliyet alanlarını da genişletmişlerdir (Yaşa,1980:646).

1954 yılında Cumhurbaşkanı Celal Bayar 300 milyon dolarlık yeni bir kredi anlaşması yapmak için Amerika'ya gitmiş, fakat ABD bu isteği geri çevirmiştir. ABD, yardımı vermeyişinin gerekçesi olarak devamlı ortan dış borçlan göstermiş ve buna ilave olacakta bazı önlemlerin bir an önce alınmasını tavsiye etmiştir;

- Enflasyon it politikanın tamamen terk edilerek yüzde 100 civarında seyreden enflasyon oranının geriletilmesi;
- Tarım sektörüne dönek kredi ve sübvansiyonların durdurulması;
- Acil olarak bir vergi reformu yapılamış
- Türk parasının devalüe edilmesiydi (Altan,1986: 60).

Dış ödemeler zorlukları, dış yardımın azalışı, reel milli gelir artış hızının düşmesiyle beraber bu enflasyon Ağustos 1958'de fiilen devalüasyon yapılmasına, 1959'da devalüasyon hukuken tekamül ettirilmesini ve bir istikrar, programı uygulanmasını zorlu kılmıştır. Gerek devalüasyonun gerek İDT açıklarını kapatmak üzere yapılan zamların maliyet artışı etkileri bu kere 1959 fiyat yükselmelerini %19,7 ile o dönem için rekor bir seviyeye ulaştırmıştır (Hiç,1980: 16).

Ancak, 1953 yılından itibaren uygulamanın, resmi görüşün tam tersi yönde olduğu ve salt kamu hizmeti gören kuruluşların ötesinde, sanayileşme sürecinde önemli görevler üstlenen devlet girişimlerinin kurulmaya başladığı görülmektedir. İç pazar önem kazandıkça özel sermaye sanayiye kayarken, devlet kesimi de özel kesime girdi sağlayan ara mallar üretiminde yoğunlaşmaya başlamıştır. İçeride düşük sermaye birim sürecinin bir gereği olarak düşünülebilecek bu işbölümü, 1960'lı yıllar boyunca gelişmesini sürdürecektir (Gülalp,1987:51).

2.4. Planlı Kalkınma Dönemi (1960–1980)

1950–60 dönemi boyunca uygulana liberal politikalar istenen sonuçları vermemiş, dış dengenin bozulmasına bağlı olarak ekonomik yapı gittikçe kötüleşmiştir. Ekonomik istikrarsızlığa siyasi çalkantılarda eklenince Türkiye yeni bir dönüm noktasına gelmiştir.

1960'lara doğru dünya kapitalist sistemi gelişmekte olan ülkelerin içe dönük büyüme modelini benimsemesini istiyordu. Bu sayede iç pazarlar daha fazla gelişecek, geliştikçe de ülkenin ithalatı daha çok artacaktı. Dünya kapitalist sistemi de ithalat ve yabancı sermaye yoluyla gelişmekte olan ülkelerin hızla büyüyen pazarlarında rahatça girebilecek daha fazla kâr edecekti (Altan,1986: 103).

1960 sonrasında karma ekonominin geleneksel sayılan prensiplerine uyularak kamu iktisadi teşebbüslerine gerekli önem ve ağırlığın verildiği görülmüştür. Bu bir bakıma 1950-60 dönemi serbestleştirme, özel kesime ağırlık verme politikasına karşı bir dengeleme politikası ve geleneksel karma modele dönüşün bir anlamda zorunlu olduğunun göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde yeni bir anayasa hazırlanıp kabul edilmiş, devlete bazı sosyal ve iktisadi yükümlülükler getirilmiştir. Ekonomide kamu kesimine ayrı bir yer verilmiş, KİT'lere belirli ödevler yüklenmiştir. Başta daha yönetim çevrelerinde iktisadi ve sosyal yaşamda planlama düşüncesi egemen olmuş, bu alanda çalışmalar yapmak üzere Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur (Tokgöz,2004: 166).

Türkiye ekonomisinin 1960 sonrası uygulamalarında, yabancı sermaye konusunda olduğu gibi, dış ticarete de ciddi bir bağımlılık söz konusu olmamıştır. 1950 yılı temel yıl (100) olarak alınırsa, ticaret hadleri 1951'de 122 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle, 1950'li yılların başlarında ticaret hadleri Türkiye'nin lehinde gelişmiştir. Bundan sonra bir düşüş eğilimine girilmişse de, 1950'li yıllarda Türkiye'nin aleyhine bir durum ortaya çıkmamıştır.

1950'lerin başlarında olumlu dış konjonktür Türkiye ekonomisine kazanç sağlamıştır. 1960'larda da dalgalanmalara rağmen, ticaret haddi endeksi 90-91 civarında seyretmiş, 1974 petrol fiyatlarının artmasından sonra hızlı bir düşüş görülmüş ve endeks 77'ye, 1975'te de 68'e düşmüş ve bundan sonra endeks 70 civarında dengeye gelmiştir (Akat,1983:58-60)

Türkiye'de de ithal ikameci politikaların başarısını engelleyen çeşitli nedenler ortaya çıkmıştır. İlk olarak ithalat yasakları ve miktar kısıtlamalarına dayalı bir korumacılık politikası, iç pazarın sağladığı yüksek karların cazibesi nedeniyle üretimi iç pazara yönlendirmiştir. Sanayi üretimi hızla artmasına rağmen, sanayi ürünleri ihracatı fazla gelişmemiştir. Birçok sanayi dallarında oluşan tekel ve oligopoller fiyatları dünya koşullarından uzaklaştırmış ve sonuçta ülkenin daha fazla dışa kapanmasına yol açmıştır (Akat,1983: 44–53).

Türkiye'de ithalatın devam ettiği koşullarda, ihracat istenen ölçüde arttırılamamıştır. Türkiye'de 1950–80 döneminde ithalat sürekli olarak ihracatın üzerinde gerçekleşmiş, Türkiye kazandığından daha fazla döviz harcamak durumunda kalmıştır. Dış yardım ve borçlanmalara olanak sağlayan bir konjonktürün varlığı bu durumu sürdürülebilir kılmıştır. Buna 1961'den itibaren yurtdışına gönderilen ve 1970'li yıllarda önemli bir döviz kaynağı olan işçiler tarafından gönderilen dövizlerin de önemli bir etkisinin olduğu vurgulanmalıdır (Akat,1983: 63).

Planlı döneme geçilmesiyle borçlanma daha da standart bir duruma gelmiştir. Örneğin BBKP'da (1963–67) hedeflenen yüzde 7'lik büyüme hızı için gerekli yüzde 18'lik yatırım oranının gerçekleştirilmesi GSMH'nin yüzde 4'ü oranında dış yardım beklentisine dayandırılmıştır. 1973–77 döneminde dış borçlanma oranındaki 9,1 puanlık artışın 6,9 puanlık kısmının yatırımlardaki artıştan, buna karşılık, 2,2 puanlık kısmının tüketimden kaynaklandığı hesaplanmıştır. 1980 öncesinde genel olarak dış borçlanmanın mantığında ve uygulamasında yerel düzeyde tasarruf açığını

karşılmak ve ekonomiye reel kazanç sağlamak amaçlanmıştır (Şenses,1998:32)

2.4.1. DPT'nin Kurulması ve Planlama

1960 Anayasası'nda Beş Yıllık Kalkınma Planları'nın hazırlanması yer alıyordu. Bu planlar kamu sektörü için emredici, özel sektör için de yol gösterici olacaklardı (Kuyucuklu,1993: 203).

Türkiye'de kalkınma planlarının hazırlanmasında makro büyüklükler, sektörlerarası tutarlılık ve etkenlik araştırması olmak üzere üç aşama söz konusu olmuştur. Makro büyüklüklerde tanımlama, tasarruf-yatırım, dış ödemeler gibi denge denklemleri, üretim fonksiyonu, girdi-çıktı tablosu gibi teknik ilişkileri gösteren denklemler, vergi, kamu harcamaları gibi müesseselere ait denklemler, tasarruf, yatırım, tüketim gibi davranışlarla ilgili denklemler üzerinde durulmuştur. Sektörler arası tutarlılık aşaması envanteri çalışmaları, talep tahminleri ve sektörler arası tutarlılık olmak üzere üç alt-aşamayı içermekte, etkinlik araştırma aşamasında, çeşitli kamu kuruluşları tarafından hazırlanmış yatırım projeleri ekonomik ve teknik yönen değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır (Kuyucuklu,1993: 203).

Türk planlama modelinin temel özellikleri hükümetçe şu şekilde tasarlanmıştır; (Tokgöz,2004: 166).

- Demokrasi düzeni içinde kalkınma planı yapılacak,
- Onbeş yıllık perspektif içinde beş yıllık planlar hazırlanacak,
- Karma ekonomi düzeni içinde kalınacak,
- Yıllık büyüme hızı hedefi plan döneminde yüzde 7 olacaktır.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) döneminde: Tam olarak ifade edilmese de çoğunlukla ithal ikamesi politikası benimsenerek, sanayi üretim yapısının değiştirilmesi gerektiği belirtilmesine rağmen, ara malları ve

yatırım mallarına yönelik bir sanayileşme politikası gerçekleştirilememiştir. Karma ekonomi açısından, sınıf konularında hem kamu ve hem de özel sektörün faaliyette bulunacağı ve ayrıca devletin altyapı yatırımlarını üstlenmesi gerektiği ifade edilecektir (Manisalı,1978:236).

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP) döneminde: Karşılaştırmalı üstünlükler ilkesi kısmen kabul edilmekle birlikte ithal ikamesi politikasının devam ettirilmesi fikri kabul görmüştür. Bu konuda özellikle temel sınıf malların Türkiye'de üretilmesi amaçlanmıştır. Karma ekonomik yapı görüşü sürdürülerek ve piyasa ekonomisinin önemi vurgulanarak, planın kamu sektörü için emredici, özel sektör için yol gösterici ve teşvik edici özellikte olduğu tekrar edilecektir (Manisalı,1978:237).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP) döneminde: İthal ikamesi politikası tamamen benimsenerek, yatırım projeleri bu yönde gerçekleştirilmek istenmiştir. Toplam yatırımlar içinde sınıf yatırımların payının artırılması, ara-malı ve yatırım malı endüstrilerine ağırlık verilmesi ve karma ekonomi anlayışı artık tamamen benimsenerek(155) sanayi ürünlerinin ihraç edilebilir bir seviyeye, maliyet ve kalitenin ise dış talebe uygun şekilde ulaşmasının hedeflendiği ÜBYKP'da belirtilmiştir (Manisalı,1978:238).

2.4.2. Planlı Dönemde Hükümetlerin İktisadi Politikaları

2.4.2.1. I.ve II. Gürsel Hükümetleri (30 Mayıs 1960– 20 Kasım 1961)

27 Mayıs 1960 ihtilalinden sonra Cemal Gürsel Başbakanlığında kurulan Milli Birlik Hükümeti 11 Temmuz 1960 tarihinde programını açıkladı. Ekonomi konularına değinilen bölümün başında, bütçenin emisyon yolu ile karşılanmayacağını, hazinenin sağlam kaynaklara dayandırılarak ödemelerin

zamanında yapılacağı söyleniyordu.

1950-60 döneminin sonlarına doğru döviz darboğazının yaşanmasından dolayı, askeri hükümet dış ticaret konusuna ayrıntılı biçimde değinerek ihracatı arttırıcı, ithalatta da Avrupa İktisadi İş Birliği Teşkilatının (OECE) liberasyon kotuna uyulacağı ifade edilmiştir.

"Hükümetimiz ihracatımızın arttırılması için kısa ve uzun vadeli çalışmalara bağlanmış bulunmaktadır. İhracatın teşviki için kredi dağılışı gözden geçirilmiş ve ihracatçı tüccara, dolayısıyla müstahsile, ihracatın aksamadan gelişmesi için gerekli kredilerin temini imkanı hazırlanmıştır. İthalatımızda hedef liberasyon nisbetini mümkün olduğu kadar yükseltmektedir. Bugünkü tatbikatımız Avrupa İktisadi İş Birliği Teşkilatının (OECE'nin) liberasyon kotuna intibak ettirilecektir." (Milli Birlik Komitesi Tutanak Dergisi,Cilt 1, Birleşim 2:2).

Programın bundan sonraki bölümlerinde kısaca şu konulara yer verilmiştir;

- Yabancı sermaye yatırımları için gerekli teşvik ve kolaylıkların sağlanarak ülkeye girişlerini kolaylaştırılması,
- KİT'lerin Merkez Bankasına olan borçlarının konsolide edilerek bir ödeme planı içinde ödenmesi ve yatırım ihtiyaçları için Merkez Bankası kaynaklarına baş vurularak enflasyona sebebiyetin önlenmesi,
- Bütçe denkliğinin sağlanması ile enflasyona sebebiyetin önlenmesi,
- Ekonominin ihtiyacı olan sermaye ve para piyasalarının oluşturulması, tasarrufların arttırılması için faiz hadlerinin günün ekonomik koşullarına göre ayarlanması, yatırımlar için kredilerin ve teşviklerin ayarlanması,
- Ekonominin düzenli ve planlı bir şekilde gelişmesi için

yatırımların arttırılması ve bunun için DPT'nin (Devlet Planlama Teşkilatı) kurulma çalışmalarının yapılması,

- Özel teşebbüse önem verilerek teşvik edilmesi,
- Kalkınma için ekonominin tüm sektörlerinin bir arada ele alınarak planlar hazırlanması (Milli Birlik Komitesi Tutanak Dergisi,Cilt 1, Birleşim 2:3-8).

1960 - 63 yılları ülkede geçiş yılları olarak görülür. Müdahaleden sonra 15 Ekim 1961 yılında genel seçimler yapılır. Seçim sonunda hiçbir parti tek başına çoğunluğu sağlayamış, ancak Adalet Partisi oyların yüzde 34,8'ni almayı başarmıştır. CHP ise oyların ancak yüzde 36,7'sini kazanmıştır. Ancak, AP ile CHP'nin birbirine yakın oranda oy almaları neticesinde, dönemin özel konumu da göze alınarak hükümeti kurma görevi CHP'ye verilmiştir (Kongar,2003: 162).

2.4.2.2. İnönü Koalisyon Hükümetleri (20 Kasım 1961–20 Şubat 1965)

İsmet İnönü Başbakanlığında kurulan hükümet, Adalet Partisi ile bir koalisyon protokolü üzerinde anlaşmış, buna istinaden hazırlanan hükümet programı Meclis'te okunarak güvenoyu almıştır. Program daha önce Gürsel Hükümet'lerince hazırlanan programın bir görüntüsü şeklinde olup, hemen hemen aynı görüşleri taşımaktadır.

Hükümet'in izleyeceği ekonomi politikaları ile ilgili olarak şu görüşler yer almıştır;

- Karma ekonomik modelin, devlet ve özel sektörün birarada bulunarak uygulanması, yatırımların yapılmasıdır. Devlet sektörünün yatırımlarının verimli olabilmesi için iktidarların planlama fikrini benimsemeleri ve uygulamaları,

- DPT'nin çalışmalarından faydalanılması,
- 1962 bütçesi ile geniş yatırımlara girişileceğinin belirtilmesi ve bu yatırımların tarım, sanayi ve eğitim alanında ağırlık kazanacağı,
- Özel sektör yatırımları için, Devletçe Teşvik ve Desteklerle artırılması,
- Kalkınma için her yıl büyüme oranlarının nüfus artışından yüksek olması ve bu oranların yüksekliği ile gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmasının hedeflenmesi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D1,C1:118-125).

Hükümet programında anlaşıldığı gibi ekonomide planlı dönemin başlayacağına mesajları verilmektedir. Ekonomik sistem olarak “Karma Ekonomik Sistem” benimsenmiştir.

İnönü programını tam anlamıyla uygulamaya koyamadan, ülkedeki siyasi gelişmeler neticesinde 1962 yılında İkinci Koalisyon Hükümetini kurmuştur.

Yeni hükümet CHP'den İnönü başkanlığında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CMKP), Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Bağımsızların desteği ile kurulmuştur. Hükümetin programı izlenecek ekonomi politikaları konusunda Birinci Koalisyon Hükümeti programıyla aynı paralelliktedir.

Ekonominin kalkınma hedeflerine ulaşmasında, devletle özel kesimin birarada hareket etmesi,özel kesimi teşvik edici politikaların uygulanması, planlı kalkınma, devletin yatırım programlarında özel kesimi engelleyici değil özel kesimi yatırım yapmaya özendirici olması ve bürokratik işlemlerin azaltılması, gelişmiş ülkelerle olan mesafeyi kapatıcı kalkınma hızlarına ulaşılması, kalkınma politikasında sosyal adalet ilkesini benimseme, yılda ortalama yüzde 7 civarında büyüme hızına ulaşılması, 1963 - 67 yılları arasında uygulanacak ilk beş yıllık planın uygulamaya geçirilmesi,Kalkınma

stratejisinin istikarlı bir maliye politikası ile yapılması, vergi reformu, Menkul Kıymetler Borsası kanun tasarısının kanunlaşması, tarım sektörünün verimliliğinin artırılması gibi konulara yer verilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D1, C6:150-161).

2.4.2.2.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

Planlı döneme geçişle birlikte yapılan ilk plan 1963-1967 yıllarını kapsamıştır. Birinci BYKP'ndan önceki beş yıl içinde, Türkiye GSMH'sinin ortalama yüzde 14.8'ini yatırımlara ayırmış, bunun da yüzde 2'si dış kaynaklardan yüzde 12.8'i de iç birikimlerden (tasarruflardan) sağlanmıştır. Sözü edilen Birinci BYKP döneminde ise, yıllık yüzde 7'lik bir kalkınma hızı için GSMH'nin yüzde 18.3'ü yatırımlara ayrılacak, bunun yüzde 3.5'i dış kaynaklarla, yüzde 14.8'i de iç birikimle (tasarrufla) karşılanacaktır (Kuyucuklu, 2003: 207).

Fakat Birinci BYKP döneminde gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payı yüzde 16 (planın öngördüğü yüzde 18.3) olmuş, bunun yüzde 14,2'si iç kaynaklarla (planın öngördüğü yüzde 14.8), yüzde 1.8'i de (planın öngördüğü yüzde 3,5) dış kaynaklara dayalı olmuştur. Bu plan döneminde toplam 52.1 milyar TL'lik yatırım yapılması öngörülmüş, bunun 47.9 milyarını yani öngörülenin yüzde 91.9'u gerçekleştirebilmiştir (Kuyucuklu, 2003: 124).

III. İnönü Koalisyon Hükümeti, bağımsızların dışarıdan destek vermesi ile tek parti iktidarı olarak kurulmuş ve görev yapmıştır.

Bu hükümet döneminde izlenecek iktisadi politikaların belirlendiği hükümet programının en belirgin özelliği, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planından (BBYKP) bahsedilerek, planın hedeflerinin anlatılmasıdır.

- Yatırımların finansmanı için iç ve dış kaynakların yaratılması vergi gelirlerini artırılması ve bölgeler, fertler arasındaki büyük gelir farklarını kapatılması,
- Özel sektör yatırımlarının teşviki ile artırılması, bunun yanında konut yapımında yoğunlaşan özel sektör yatırımlarını tarım, sanayi ve turizm gibi alanlara yöneltilmesi
- Bütçe denkliğinin sağlanması,
- İstikrarlı bir fiyat politikasının oluşturulması,
- Dış ticaret alanında, kısa vadede kalkınmanın zorunlu kıldığı yatırım malları ithalatının ve sanayimizin hammadde ihtiyaçlarının karşılanması, uzun vadede dış ödemeler dengesi açığının kapatılması,
- Yabancı sermaye yatırımlarının teşviki,
- Tarımsal reform yapılarak, topraksız köylüye toprak sağlanması, fakir köylüye destek ile tarımsal verimin artırılması çalışmalarının yapılması,
- Nüfusun büyük kesimini içine alan köylü nüfusunun kalkınması için çalışmaların yapılması, köy yollarının süratle yapılması gibi konular programda açıkça yer almıştır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D1,C24:35-46).

Üçüncü İnönü Koalisyon Hükümeti 1965 mali bütçenin reddilmesi sonucu hükümet istifa etmiş ve Suat Hayri Ürgüplü Başkanlığında seçimlere kadar yeni hükümet kurulmuştur.

2.4.2.3. Ürgüplü Hükümeti (20 Şubat 1965 – 27 Ekim 1965)

Suat Hayri Ürgüplü, hükümet programında da belirtildiği gibi hükümeti 1965 yılının sonlarına doğru yapılacak seçimlere kadar geçici hükümet görevini üstlenmişti.

Ekonomik kalkınma konusunda önceki hükümetlerin programlarından sapma olmadan devam edileceği belirtilir, fakat koalisyon hükümetleri dönemlerinde kalkınma hızında belirtilen yüzde 7'lik hedefin altında kaldığından bu hükümetin daha azimli çalışması gerekliliği vurgulanır.

Daha sonra ekonomi ile ilgili konular şöyle belirtilir;

-Hükümetin iktisadi politikası; karma ekonomi düzenine ve planlı kalkınma esasına dayanacaktır.Hükümetin, özel teşebbüs ve devlet teşebbüsleri münasebetlerinde eşit tatbikata önem verecektir,

-Para ve kredi politikası, ekonomimizin istikrar içinde gelişmesi esasına dayanacak. Bu politika enflasyona yol açacak tarzda olmayacaktır. Diğer taraftan, iktisadi hayat açısından enflasyon kadar tehlikeli olan deflasyon belirtileriyle de aynı hassasiyetle mücadele edileceği söylenmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D1,C36:495-504).

Ürgüplü Hükümeti programında dikkati çeken özellik sanayimizin gerçek anlamda gelişmesi yerine yabancı sermayenin katı gümrük duvarlarını aşmalarında büyük kolaylık sağlayan, dış piyasalarla rekabet şansı olmayan montaj sanayinin benimsenmesidir.

"Montaj Sanayiini, en kısa zamanda imalatçılığa geçişin bir intikal devresi olmak şartıyla uygun görmekteyiz." (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D1,C36:497).

Bu politika ile yerli sanayinin güçlenerek dünya piyasalarıyla rekabet edeceği bir seviyeye gelmesini sağlayacağı yerde, dış rekabete kapalı iç pazarda tekellerin hakim olduğu ve Türk halkının oluşturduğu tüketicilerin hak etmedikleri bir biçimde hem pahalı hem de kalitesiz mallara mahkum edilmelerine sebep olmuştur. Ayrıca yerli sanayinin istenen gelişmesi yerine,

montaj sanayi ÷lkede gelişme kaydetmiştir (Yerasimos,2005: 756).

2.4.2.4. I. Demirel Hükümeti (27 Ekim 1965 – 3 Kasım 1969)

10 Ekim 1965 genel seçimleriyle çoğunluğu sağlayan Süleyman Demirel başkanlığında Adalet Partisi yeniden iktidara gelmiş ve aralıksız dört yıl görev yapmıştır.

Ekonomi politikasına hakim olacak ilkeler ve yapılması planlanan çalışmalar özetle şu şekilde anlatılmıştır;

- Maliye politikaları ile hızlı kalkınmaya yardım edecek tasarrufların artırılması, ekonominin enflasyon ve deflasyon gibi dengesizlikler yaşamamasının önlenmesi,
- Kamu harcamalarının hızlı artışlarının kontrolü, dengeli bir bütçe politikası,
- İktisadi Devlet Teşekküllerinin daha verimli hale getirilmesi ekonomik kalkınmaya yardım edecek şekilde çalışmaların sağlanması ve bazılarının özelleştirilmesi,
- Para ve kredi politikasında, ülkenin iç mali istikrarını muhafaza ederek, kalkınmanın ihtiyacı olduğu yerlere yeterli miktarda destek verilecek,
- İktisadi kalkınma, kişi başına düşen gelirin artması, bölgeler arasındaki dengenin sağlanması,
- Uygulanacak iktisat politikası karma ekonomi, planlı kalkınmanın devamı olması,
- Planlamanın, özel sektör için emredici değil, yol gösterici olacağı,
- Hızla sanayileşmek için, yatırım ve girişimleri teşvik ederek, sanayileşmeyi hızlandırmak,
- Dış ticaret dengesinin sağlanabilmesi için ithal edilen malların yurt içinde üretilmesi,

- Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını düzeltici politikaların geliştirilmesi, bölgesel dengesizliğin giderilmesi,
- Dış ticaret açıklarını dengeye getirilmesi konularına ağırlık verilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D2,C1:74-97).

Demirel hükümet döneminde, bütçe konusunda belirtilen kamu harcamalarının artışının kontrol altına alınarak, bütçe denkliliğine ulaşma konusunda başarısız olunmuştur. Bu dönem 1967 yılı hariç bütçe açıklarının arttığı dönemdir. Bu da borçlanmayı arttırmıştır. Ödemeler dengesinde de bütçe konusunda olduğu gibi istenilen hedefler gerçekleştirilememiştir. GSMH'nin büyümesi konusunda 1966'da yüzde 12'lik bir büyüme sağlanmış, tarım yüzde 30,5 ile en büyük payı almıştır. Daha sonraki yıllarda bu elde edilen büyüme oranında gerileme başlamış ve 1967'de yüzde 4.2, 1968'de yüzde 6.7, 1969'da 5.4 olarak gerçekleşmiş, ortalama olarak 1966 - 1969 yıllarında kalkınma planlarında belirtilen yüzde 7'lik büyüme oranı elde edilmiştir (Kazgan,2004: 98).

Ülkede bu büyümenin yanında çarpık olarak kabul edilebilecek bir sanayileşme de yaşanmaktaydı. Sanayi güçlendirilip dış piyasalarla rekabet edecek hale getirileceğine, uygulanan ithal-ikamesi politikaları da amacından uzaklaşmış, sanayi korunarak iç piyasada güçlenmesi sağlanmış, bu güçlenme verimlilikle bağdaşmadığından, hiç bir zaman dışarıyı rekabet edecek düzeye ulaşmış, bunun yerine montaj sanayi ülkede boy göstermiştir (Yerasimos,2005: 756).

2.4.2.5. II. Demirel Hükümeti (3 Kasım 1969 – 6 Mart 1970)

Bu hükümet programında da iktisat politikası olarak uygulamaya konulan planlı kalkınma ve ithal ikamesi politikası devam etmiştir. Yalnız devletin ekonomideki ağırlığını artırma yerine, özel sektörü teşvik edici olarak görevine devam etmesi ve özel sektörü yatırım yapmaya yöneltmek bu

hükümet programında özenle belirtilmiştir. Bunun yanında yabancı sermayeyi teşvik edici uygulamalar bu dönemde de devam eder.

Diğer yandan II.Demirel Hükümeti Programında köylülerden sıkça bahsetmesi dikkat çekicidir,

"Topyekün kalkınmamızın; ancak köyün ve köylünün refaha kavuşması ile mümkün olabileceğine inanıyoruz. Nüfusumuzun yüzde yetmişini teşkil eden köylü ve çiftçilerimizi kalkındırmak hedefine, milli bir mesele, bir medeniyet davası gözüyle bakıyoruz. İkinci Beş Yıllık Planımızın ana yapısı ve temel felsefesi bu ilkelere dayanmaktadır.

Çiftçinin alın terini değerlendirebilmek için mahsullerinin taban fiyatlarıyla desteklenmesi ve devlet eliyle alım politikamız; bir bütün olarak ve dengeli şekilde yürürlükte kalacaktır.İkinci Plan döneminin sonunda okulsuz köy kalmaması için bütün gücümüzle çalışacağız. Türkiye'de yolsuz, susuz, ışiksiz köy bulunduğunu tarihi bir hatıra haline getirmek yoluna yönelmişizdir." denilmektedir. (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C1:46).

Doğu Anadolu Bölgesinin kalkınmasına ilk defa bu kadar ayrıntılı bir şekilde yer verilmiş, programda bu bölgede yapılacak işler 27 madde de toplanmış ve bölge ile ilgili pek çok konuda yapılacak yatırımlardan bahsedilmiştir.

Bu hükümetin uygulayacağı iktisat politikaları özetle şu şekilde yer almıştır;

- İstikrarlı bir ekonomi için maliye politikası uygulamaları ile bütçe denkliliği ve gelir dağılımında denge sağlanması,
- İstikrarlı bir fiyat politikası ve gelir adaletinin sağlanması, ihracatı arttırıcı tedbirler alarak dış ticaretin iyileştirilmesi,
- Yatırım malları imalatı geliştirilerek ağır sanayi projelerine ara vermek,
- Sanayileşme sahasında kurulacak teşebbüslerin dünya piyasalarında

rekabet edecek durumda olması,

- Karma ekonominin ahenk içinde gelişebilmesi için kamu sektörüne ve özel sektöre aynı ölçülerin uygulanması,
- Petrol ihtiyacımızın kendi kaynaklarımızdan sağlanabilmesi için çalışmalarının yapılması şeklindeki politikalardan bahsedilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D2,C1:48-70).

2.4.2.5.1. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

1967–1972 yıllarını içeren İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı'nda (İBYKP) dikkati çeken temel bir özellik, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na (BBYKP) göre sanayileşme hedefi üzerinde daha fazla durulması olmuştur. Planın temel hedefleri şunlardır;

- İBYKP döneminde, sanayinin ekonominin sürükleyici sektörü olmasının sağlanacağı,
- Kalkınmanın hızlı bir biçimde gerçekleştirilebilmesi ve bu hızın artarak devam ettirilebilmesi için sanayileşmenin şart olduğu,
- Türkiye'deki doğal kaynaklar ile diğer faktörlerin karşılaştırmalı üstünlüklere dayanarak hızlı sanayileşmeyi gerçekleştirmeye yeterli olduğu,
- Dönem içerisinde kurulacak ağır sanayi tesislerinin bir taraftan tarım sektörünün modernleştirilmesine ve tarımdan sanayiye kaynak aktarımına yardımcı olurken, diğer taraftan küçük sanayinde gelişmesine uygun ortam yaratacağı, ifade edilmiş ve böylelikle tarım sektörü ile sanayileşme arasında yakın bir bağ kurulmaya çalışılmıştır.

İkinci BYKP döneminde 11,5 milyar TL (1965 fiyatlarıyla) tutarında sabit kapital yatırımı yapılması öngörülmüştür. Bu miktar GSMH'nun yüzde 21.3'ünü (yüzde 19.4'ü iç, yüzde 1.9'u dış kaynaklar) oluşturmaktadır. Ancak plan yüzde 19.3 (yüzde 18.0 iç, yüzde 1.3'ü dış kaynaklar) olarak

gerçekleşmiştir. Dördüncü BYKP verilerine göre ise yüzde 21.3 olarak hedeflenen bu sabit yatırımlar yüzde 16.1 (yüzde 15.5'i iç, yüzde 0.6'sı dış kaynak) olarak gerçekleşmiştir. Burada iç kaynaklarda olduğu gibi, dış kaynaklarda da önemli aksamalar olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, her ikisinin de aksamasıyla planlar hedeflerinin altında kalmıştır (Kuyucuklu,1993: 126).

Birinci BYKP'ndaki gibi, madencilik, imalat sanayi ve enerji kesimi içinde düşündüğümüzde bu plan döneminden buraya yapılan yatırım oranlarının önceki plan döneminden daha yüksek olarak, yüzde 36.7'sini oluşturduğu görülmektedir. İkinci BYKP döneminde yapım sanayinde sabit kapital oluşumuna daha bilinçli olarak büyük bir önem verilmiş, bu kesim plan hedeflerini de aşarak yüzde 25,7'lik yatırım payını yapısında toplamakla yatırımlarda en büyük payı alan kesim olmuştur (Kuyucuklu,1993: 127).

Bu plan döneminde de ulusal ekonominin yılda yüzde 7 büyümesi öngörülmüş, aynı zamanda ekonomide yapısal bir değişimin sağlanmasında hedef alınmıştır. Bu dönemde GSMH'da yüzde 40,3 dolayında bir artış elde edilmesi istenmiştir. Toplam yatırımların GSMH içindeki payı 1967'de yüzde 19,9 ve giderek yükselerek 1972'de yüzde 24,3'e yükselmiş ve beş yıllık ortalama ise yüzde 22,7 dolayında olmuştur (Tokgöz,2004: 180).

Hükümet programında ve İkinci Planda dış ticaret dengesinin sağlanması konusuna özenle değinmesine rağmen, 1960-1970 yıllarında dış ticaret hep açık vermiştir. Dış ödemeler dengesi hükümetler programlarında belirtildiğinin aksine her yıl açık vermiştir. Bu açıklar ülkenin dışa bağımlılığının artmasına sebep vermiş ve ülkeyi önemli döviz darboğazına itmiştir (Boratav,2003: 122).

İBYKP'nın öngördüğü hedeflerin gerçekleşmesi için;

-Yatırımların teşviki maksadıyla çeşitli kesimler için yüzde 80'e kadar varan oranlarda yatırım indirimi,

-Ekonomik ölçüde tesise sahip olma, yeni bir teknoloji getirme, yan sanayinin gelişmesine yardım etme, dünya fiyatlarına uygun olarak üretim yapma, ihracata yönelik olma ve ithal ikamesi sağlama şartlarından en az birini sağlayan yatırımlara, gümrüklerde tam ya da kısmi muafiyet getirilerek yaklaşık yüzde 15–20 oranında maliyet düşüklüğü,

-İhracatın yapısının değiştirilerek ihracata dönük sanayiler kurulması maksadıyla ihracatta vergi iadesi, ihracat birliklerinin kurulması ve döviz tahsislerinde öncelik tanınması gibi teşvik tedbirleri getirilmiştir (İlkin,1976:298–299).

Ancak, yüksek indirim oranlarına rağmen yatırımların az gelişmiş yörelere tam olarak kaydırılamaması, orta vadeli ve selektif (seçici) kredi sistemi gibi parasal teşvik tedbirlerinin pratikte uygulanamaması, gerek tedbir ve gerekse uygulama başarısızlıklarından sebebiyle öngörülen amaçlar tam olarak gerçekleştirilememiştir (İlkin,1976:298–299).

Bu dönem de KİT'lerin düzenlenmesi ve ekonomide daha verimli hale gelmesi için bu dönemde birçok çalışmalar yapılmıştır.

Bu maksatla yerli ve yabancı birçok uzman davet edilerek teşekküllerin her biri için ayrı bir rapor hazırlanmış ve ayrıca "Türkiye Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Birleştirilmiş Rapor" adıyla tek bir doküman yayınlanmıştır. Kamu İktisadi Teşebbüsülerinin aynı zamanda toplu bir envanterinide içeren bu raporda kuruluşların başlıca aksaklıkları belirtilmiş ve bunların giderilme çareleri gösterilmeye çalışılmıştır. (Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi,1980: 351).

2.4.2.6. III. Demirel Hükümeti (6 Mart 1970 – 26 Mart 1971)

Hükümet'in iktisat politikaları bakımından izleyeceği çizginin önceki

Demirel Hükümeti Programı'ndan pek farkı olmadığı görülür. Geçmiş dönemde istenilen sonuçların alınamamış olması, bu programın meseleleri daha ciddi ele alması sonucunu doğurmuştur.

“İktisadi kalkınmanın yüksek bir gelişme hızı ile ve istikrar içinde yürütülmesi, bu hedeflere ulaşmayı mümkün kılacak şekilde kalkınma planının basiret ve hassasiyetle uygulanmasına bağlıdır. Bu itibarla kaynak ve hizmet dengesini sağlamak üzere milli gelirin istikrar içinde arttırılmasına elverişli istikamette iktisadi ve mali tedbirler alınmasına önem vereceğiz. Bir taraftan tarım istihsalini ve tarımda verimliliği arttıracak tedbirler alınırken, diğer taraftan sanayileşmeyi hızlandıracak, teşvik edecek ve yeni iş sahaları açılması suretiyle istihdam seviyesini yükseltecek imkanları sağlanacaktır. Memleketimizin tabii ve maddi kaynakları yanında, insan gücü kaynaklarının geliştirilmesini kalkınmanın başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinin temel şartı saymaktayız. Bu görüşle iktisadi yatırımlarla birlikte insan gücüne değer vermeye yönelmiş, milli hedeflere ve ihtiyaçlara uygun bir eğitim sisteminin uygulanmasından geniş faydalar elde edileceğine inanmış bulunuyoruz.” (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C3:376-377).

Demirel sanayileşmenin hızlandırılması için kredi ve hammadde ihtiyaçlarının sağlanmasıyla arttırılacağı, KİT'lerin kaynak yaratıcı hale getirilmesi, dış dengenin iyileştirilmesi için ihracatın arttırılması, işçi-esnaf ve köylünün hayat şartlarının iyileştirilmesi, geri kalmış Doğu Anadolu Bölgesi'nin gelişmesinin sağlanması, hızlı şehirleşmenin kontrol altına alınması, konut yapımına hız verilmesi gibi konulara programında oldukça yer vermiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C3:378-384).

Ancak, 1970'li yılların hemen başında Türkiye yine büyük çapta bir devalüasyon yaşamıştır. 10 Ağustos 1970 tarihinde 1 doların değeri 9 TL'den 15 TL'ye yükseltilmiştir. Hükümeti tarafından yapılan bu olan devalüasyon

oranının tam 10 gün önceden IMF'ye verilen niyet mektubunda açıklanması, bazı çevrelerin devalüasyondan haberli olduklarından büyük kazançlar sağlamasına sebep olduğu söylenmiştir (Ekzen,1980: 113).

Bunun yanında 1970 yılında GSMH büyümesi yüzde 5,5 düzeyinde gerçekleşmiş, bu yüzde 7'lik hedefin altında olmuştur. Tarımsal üretimde bir düşüş görülmüş yıllık yüzde 4,1 dolayında hedeflenen olan tarımsal büyüme 1970'de yüzde 1,4 olarak sanayide ise hedef yüzde 12 olmasına rağmen yüzde 2,5 dolayında gerçekleşmiştir. Bu dönemde fiyat artışları ile birlikte ekonomik ve siyasal istikrarsızlık 1970 yılında iyice belirginleşmeye başlamıştır (Tokgöz,2004: 180).

2.4.2.7. I. ve II. Erim hükümeti (26 Mart 1971 – 22 Mayıs 1972)

Artan siyasal çalkantılar sonunda yapılan seçimler neticesinde Nihat Erim başkanlığında, ekonomistler ve bürokratlardan oluşan bir partiler üstü bir hükümet kurularak Meclis'te kabul edilmiştir.

Birinci Erim Hükümeti, reform hükümeti olarak da anılmasını sağlayacak ölçüde pek çok reform hazırlığı yapmaktaydı.

“...yapabileceğimize inandığımız ve yapmaya kararlı olduğumuz reformlar: Toprak ve tarım reformu, Milli Eğitim reformu, Mali Reformlar, Hukuk ve Adalet Reformu, Devlet kesiminin yeniden düzenlenmesi, Enerji ve tabii kaynaklarla ilgili reformlardır.” şeklinde sıralamaktaydı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C12:393-396).

Programın devamında bu reformları detaylı olarak açıklamakta ve yabancı sermaye ile ilgili olarak, başka yollarla sağlanamayan üstün teknoloji niteliğini taşıması, yurt içinde finanse edilemeyen çok büyük tesisler kurulması, kapasitesinin ortak pazarla rekabet edecek seviyede bulunması,

ihracata dönük olması ve çoğunluk paylarının Türklere ait olması şartlarıyla desteklenecekti (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C12:397).

Birinci Erim Hükümeti, açıkladığı bu reform paketleri, piyasalarda huzursuzluk, istikrarsızlık ve durgunluğa yol açtı. Bunun üzerine kabinenin DP'ye yakın bakanları istifa etmiş ve sonunda Erim Hükümeti düşmüştür (Hiç,1980: 21)

Politik ortamda ki bu dalgalanma üzerine İkinci Erim Hükümeti yine partiler üstü bir nitelikte kurulmuş, Birinci Hükümet Programı'ndan farklı olarak, geniş kapsamlı devletleştirme programlarını uygulama alanından kaldırmış, özel teşebbüsün teşviki ilkesine yeniden dönülmüştür.

Ancak hükümet, askeri muhtıraya uyarak 1973'de kademeli bir toprak reformunu uygulamaya konmuş, petrolde kamu kesimine öncelik veren Petrol Reformu Kanunu çıkarılmıştır (Hiç,1980: 21).

Hükümet programında ekonomik kalkınma modeli olarak şu ifadelere yer verilmiştir;

“Türkiye'nin ekonomik kalkınması demokratik rejim içinde ve karma ekonomi sistemine dayanılarak başarılabilir. Ekonominin kamu kesimiyle özel kesimi birlikte yaşayacak her iki kesimin yatırım faaliyetleri sonucu plan ve programlama öngördüğü kalkınma hedeflerine ulaşılacaktır. Özel sermayenin kalkınma planlarına uygun yatırımlara yönlenmesi için gerekli güven ortamının sağlanmasına çalışılacaktır. Devlet sektörüne ne kadar önem veriliyorsa, özel sektöre de aynı önemin verilmesi lüzumuna inanıyoruz. Özel sektörün de bu anlayış içinde memleket menfaatlerini ön planda tutarak kendisine düşen görevleri noksansız olarak ve gecikmeden yerine getirmesini bekliyoruz.

Sanayileşme ve kalkınmayı sağlamak için, “Sanayileşmenin ön şartlarından biri de yatırım kredisidir. Bunu gerçekleştirmek ise güçlü kalkınma bankalarının varlığını gerektirir. Böyle bir kalkınma bankasının kurulmasına derhal teşebbüs edeceğiz.” (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C19:434-435).

2.4.2.8. Melen ve Talu Hükümetleri (22 Mayıs 1972–26 Ocak 1974)

İkinci BYKP döneminin üçüncü hükümetini Ferit Melen kurmuştur. Hükümet yenilikçi bir şekilde yapılması planlanan reformlar üzerinde durmaktadır.

“...iktisadi, sosyal ve kültürel gelişmemizi hızlandırarak reformların süratle gerçekleştirilmesi temel hedeftir. Bunların başında Adalet, İdare, Eğitim, Toprak ve Tarım Vergi ve Maliye, Maden ve Petrol reformları gelmektedir.” (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C24/1:827-835).

Özel sektörü teşvik edici politikaların uygulanacağı vurgulanarak, bunun yanında ihracatı arttırıcı tedbirlerin alınacağı belirtilir.” (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C24/1:836).

Naim Talu hükümeti ise seçimlere kadar geçici bir hükümet olarak kurulmuştur. Talu Hükümeti’de bu dönemde toplumdaki ideolojik çatışmalarının önlenmesi üzerinde durur.

" Hükümetimizin başlıca amacı, milli demokratik laik ve sosyal hukuk devletini daha güçlü hale getirmek için her türlü aşırı sol ve sağ akımları, yıkıcı ve bölücü faaliyetleri yok etmek komünizme karşı cesur ve inançlı bir mücadele vermek ve ekonomik sosyal kültürel kalkınmamızı sağlayıcı tedbirler alarak işsizliği ve yoksulluğu ortadan kaldırmak olacaktır." (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C36:694).

Önceki hükümet programlarında belirtilmiş reformlardan Talu Hükümeti'nin programında da bahsedilmiştir.

“Önceki hükümetlerce başlatılmış bulunan reform çalışmalarını sonuçlandırmak temel sorunlarımız arasındadır. Bu reformların Türk Milletinin ileri bir ülke olma yolundaki dinamik hamlelerini güçlendirecek nitelikte olmasına Anayasa çizgisi içinde Atatürk'çü bir görüşle gerçekleştirilmesine ve doktrinci sapmalardan uzak kalmasına bilhassa itina edilecektir.” (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D3,C36:695-699).

Ekonomik sistem, özel kesimin daha ağırlıklı olacağı karma ekonomik sistem olarak belirtilir. İstikrar içinde büyüme ile hızlı bir kalkınma hedef seçilir. Bu nedenle bütçe, para, kredi ve dış ticaret politikalarının bir denge içinde yürütülmesi öngörülmüştür. Gelişmenin hızlı, bir sanayileşmeden geçtiği belirtilmesine rağmen bu dönemde bu sözler yine programda kalır tam anlamıyla uygulamaya geçirilemez.

2.4.2.8.1. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973–1977)

Gerek BBYKP gerekse İBYKP'nda özellikle sanayide amaçlanan artış hızının gerçekleştirilememesi, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP)'nda yapısal bir değişikliği gerektirmiş, bu sebeple artık plan 15 yıllık perspektif yerine 22 yıllık yeni bir stratejinin ilk basamağı olarak devreye sokulmuş ve şu hususları hedeflenmiştir;

- GSMH'nın yılda ortalama olarak yüzde 9 dolaylarında arttırılması,
- Sanayinin milli gelirdeki payının yüzde 23'ten yüzde 40'a çıkarılırken, tarımın payının yüzde 28'den yüzde 10'a düşürülmesi,

-Toplam çalışanlar içinde sanayi kesiminin payı yüzde 11'den yüzde 22'ye çıkarılırken, tarımınkinin yüzde 60'tan yüzde 20'ye indirilmesi (DPT Üçüncü BYKP:137).

Üçüncü Beş Yıllık Plan'ı sektörlere göre ara ve yatırım malları üretimine geçmeyi öngörmekteydi.

"Sanayi üretimi içinde ara malları ile yatırım ve dayanıklı tüketim mallarına büyük ağırlık verilmesi öngörülmektedir. Böylece, imalat sanayi üretiminin bileşiminde ara mallar ve yatırım malları lehine önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiş olacaktır. Sonuç olarak bu mallar 1972'de toplam imalat sanayi üretim değerinin yüzde 53'ünü oluştururken bu payın 1987'de yüzde 69'a yükseleceği, tüketim mallarının imalat sanayi üretimindeki payının 1972'de yüzde 47 iken, 1977'de yüzde 31'e düşeceği tahmin edilmektedir."(DPT Üçüncü BYKP:137).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (ÜBYKP) öngörülen büyümeye ulaşılmamasının sebepleri olarak dönem içinde ortaya çıkan dünya petrol bunalımı ve bunun Türkiye'nin ithalatına, dolayısıyla sınai üretime olan olumsuz etkileri sebebiyle, sınai üretimde zaman zaman meydana gelen tikanlıklar ve planın ilk ve son yıllarında tarımsal üretimde hedeflerden geri kalmaları gösterilmektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Planın ortalama yıllık büyüme oranı yüzde 7,4 olarak tahmin edilmişken bu oran yüzde 6,5 olarak gerçekleşmiştir. Planda öngörülen sabit sermaye yatırımlarının GSMH oranı yüzde 21,9 olarak öngörülmüş ama bu gerçekleşmemiştir.

1970'li yılların ilk yarısında 1960'lardaki hızını koruyan büyüme, 70'lerin ikinci yarısında ithal ikameci sermaye birikiminin yüksek seviyesine ulaşması ve 1974'ten itibaren etkili olan bunalımın da katkılı olması yüzünden durgunluğa dönüşmüşse de 1977 yılına kadar alınan dış yardım ve krediler

sayesinde sürdürebilmiş ancak 1977 yılından sonra karşılaşılan zorluklar sebebiyle sıfır seviyesine inmiş ve bu sebeple Dördüncü Beş Yıllık Plan İhtiyacı ortaya çıkmıştır (Gülalp, 1987: 54)

2.4.2.9. I. Ecevit Hükümeti (26 Ocak 1974 – 17 Kasım 1974)

CHP ile MSP'nin oluşturduğu koalisyon hükümetinin programını, Ecevit Meclis'te okumuş ve güvenoyu alarak kurulmuştur. Ecevit hükümet programında gerçek anlamda demokratik, laik, milli ve sosyal hukuk devletinin kurulmasına önemle ve geniş olarak değinmiştir.

Genel hatları ile programın ekonomi ile ilgili yaklaşımları şu şekildedir;

- Dünya ekonomisinde yaşanan krize rağmen, ülkede ekonomik ve sosyal kalkınma yolunda karşılaşılan güçlüklerin giderilerek toplumun yüksek refahının sağlanması amaç edinildiği,
- Tarımda üretimin verimliliğini arttırmak, hava şartlarına bağımlılığını azaltmak için sulama, drenaj, toprak ıslahı, erozyon kontrolü, makineleşme ve gübrelemeyi kapsayan yoğun tarımsal uygulamaların yaygınlaştırılacağı,
- Tarımın yanında sanayi ihmal edilmeyerek, sanayileşmeye önem verileceği, özellikle sanayinin montaj sanayi kamberundan kurtularak, ağır sanayi ve yatırım malları sanayinin geliştirilmesine çalışılacağı,
- Ekonomik ve sosyal kalkınmanın gerçekleştirilmesinde, tasarruf ve finansmana ilişkin politikaların üretim ve yatırımlarda gerekli görülen büyüme hızlarından fedakarlık etmeksizin genel istikrarı sağlamak amacıyla dönük olacağı,
- Yatırımların, para-kredi olanakları, dış ekonomik ilişkiler ve teşvik politikaları ile tutarlı olması,
- Ağır sanayi ara malları ve yatırım malları sanayinin gelişmesine, modern teknolojinin uygulanması şeklindeki hedefler programda

uzunca dile getirilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D4,C1:349-364).

Bülent Ecevit koalisyon hükümeti, CHP-MSP anlaşmazlığı nedeniyle; 16 Eylül 1975 tarihinde istifa etmiştir. Türkiye'yi bu tarihten itibaren, Milliyetçi Cephe iktidarının kurulduğu 31 Mart 1975 tarihine kadar, güvenoyu alamayan Sadi İrmak Hükümeti görevi yürütmüştür. İrmak Hükümeti (17 Kasım 1974 – 31 Mart 1975), güvenoyu almamasına rağmen, yeni bir hükümet kuruluncaya kadar görevde kalmıştır. İrmak Hükümeti programında istikrarlı bir hükümetin kurulamamasından dolayı hükümet olduklarını izah etmeye çalışmıştır. Daha sonraki bölümlerinde ise Anayasa'nın öngördüğü kalkınma planlarına ve bunların sonucu olan karma ekonomik sisteme bağlılıkları belirtilmiş ve ekonomik konulara pek yer vermemiştir.

2.4.2.10. IV. Demirel Hükümeti (31 Mart 1975- 1 Haziran 1977)

Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak ta bilinen Dördüncü Demirel Hükümeti, Meclis'ten güvenoyu alarak göreve başlamış, önceki hükümet programında olduğu gibi bu hükümet programında da geçmiş hükümetlerin bir değerlendirmesini yapmıştır.

Ekonomi politikadaki hedef olarak, istikrar içinde dengeli ve hızlı büyümeyi sağlama seçilmiş, para ve maliye politikalarının bu yönde uygulanacağı belirtilmiştir. Enflasyon konusu 1970'lerden sonra her hükümet programının özenle değindiği husus olmasına rağmen, sonuçsuz kalmış ve şiddetini arttırarak devam etmiştir.

Demirel programında Türk parasının değerinin korunacağını belirtmesine rağmen ilk mini devalüasyonunu 17 Nisan 1975 tarihinde gerçekleştirmiş, 1 dolar 13,70 TL'den 13,85 TL'ye yükseltilmiş ve hükümet görevde bulunduğu sürede sekiz adet küçük çaplı devalüasyonları gerçekleştirerek 1 dolar 17,50 TL'ye ulaşmasını sağlamıştır.

Program, daha önceki hükümet programlarındaki aynı konulara değinerek devam eder;

- Dış ödemeler dengesini düzeltici tedbirlerin alınması.
- Sanayileşme konusunda temel amacın milli, güçlü, süratli ve yaygın bir sanayileşme gerçekleştirilmesi olduğu belirtilir.
- Diğer konularda ise tarımın verimliliğinin artırılması, toprak reformu ile topraksız topraklandırma, enerji sektöründe darlığın giderilmesi, KİT'lerin ıslahı, işsizlik sigortasının uygulanması, genel sağlık sigortasının oluşturulması konularına öncelik verileceği belirtilir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D4,C11:309-323).

2.4.2.11. II. Ecevit Hükümeti (21 Haziran 1977 – 21 Temmuz 1977)

Azınlık hükümeti kuran Ecevit hükümet programını açıkladıktan sonra güvenoyu alamayarak istifa etmiştir.

Ecevit, programının ekonomi bölümünde, gelişmeyi köyden başlatarak, sanayiye köylere getirerek, elektriğin tüm köylere yayılacağını belirtir.

Ayrıca, Ecevit bu programında kendilerinden önce I. Milliyetçi Cephe hükümetini ağır bir şekilde eleştirerek, kendi yapacakları olumlu politikalardan bahseder ancak bunların hiçbirini uygulama imkanı bulamamıştır (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D5,C1:28-45).

2.4.2.12. V.Demirel Hükümeti (21 Temmuz 1977–5 Mayıs 1978)

Bülent Ecevit'in kurduğu hükümet, güvenoyu alamayınca AP Genel Başkanı Süleyman Demirel başkanlığında II. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuştur. 27.7.1977'de hükümet programını açıklayarak, 1 Ağustos'ta güvenoyu almıştır.

Hükümet'in temel ekonomi politikası şu şekilde ifade edilir,

“Ekonomik politikamızın hedefi, istikrar içinde milli, güçlü, dengeli, hızlı gelişme ve büyümeyi sağlamaktır. Kalkınmanın gayesi; fukaralığı yenmek, medeniyetin bütün imkânlarını, refahı tabana ulaştırmak, hürriyet ve güvenlikle mesut bir toplum düzeni gerçekleştirmektir. Bu maksatla ülkemizin sahip olduğu bütün milli kaynaklarımızı kalkınmanın emrine vermeyi zaruri görüyoruz. Kalkınma modelimiz millidir ve memleket gerçeklerine dayanacaktır. Kalkınma planlı ve dengeli olacaktır. Mülkiyet hakkına ve meşru kazanca saygılı olacağız. Adil gelir dağılımını gerçekleştirecek değer ve nitelikte müessir (etkili) tedbirler alacağız. “(Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D5,C1:119-120).

Bu yaklaşım ışığında öngörülen diğer iktisadi politikalar ise şunlardır;

- Türkiye'yi çağdaş ileri bir sanayi ülkesi haline getirilmesi,
- KİT'lerin verimli hale getirilmesi,
- Tasarruf eğilimini artırıcı ve tasarrufların üretici sektörlerle yönelmesini temin eden ve kar ortaklığı esasını da içine alan, güvenilir bir sermaye piyasasının geliştirilmesi
- Yabancı sermayeden, ileri teknoloji getirmesi, eğitici vasıfta olması, sanayinin gelişmesini hızlandırması, ihracata dönük olması yolunda yararlanılması,
- Enflasyonla mücadelede bilhassa arz ve talep dengesinin bozulmasının önlenmesi, üretimi artırıcı faaliyetlerin desteklenmesi,

tasarrufların teşvik edilmesi, kamu gelirlerini artırıcı tedbirlerin alınması,

-Öz kaynaklarımızın yanı sıra milli menfaatlerimize aykırı düşmeyen dış kaynaklardan da gerektiği şekilde yararlanılması gibi çok sayıda politika ve tedbirlerden bahsedilmiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D5,C1:120-133).

2.4.2.12.1. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

1978 yılı hükümet tarafından ara yıl olarak kabul edildiğinden, Dördüncü

Beş Yıllık Kalkınma Planı (DBYKP) 1979–1983 yılları için hazırlanmıştır. Bu sebeple DBYKP bir yıllık gecikmeyle uygulamaya konulabilmiştir.

DBYKP'nın ekonomik amaçları genel olarak şunlardır;

- Dinamik bir istikrar içinde gelişmeyi hızlandırıp, ileri bir sanayileşme seviyesine ulaşmak,
- Ulusal ekonominin kendi kendine yeterliliğini artırmak,
- Kaynakları azami verimli olacak şekilde değerlendirirken, milli olanlardan yararlanmaya en fazla imkân verecek şekilde bir politika izleyerek enerji sıkıntısını gidermek,
- Ekonomideki altyapı eksikliklerini tamamlarken, bunlarda ulaştırma sistemini çağdaş gelişmeyi sağlayacak tarzda iyileştirmek,
- Sanayileşme hızını, ara ve yatırım malları üretiminin ve ihracata yönelme gücünü artırmak,
- Türk ekonomisini uluslararası alanda bağımsız ve çok yönlü bir dengeye dayandırmak (DBYKP,1979:656–657).

1978 yılı ara planda GSMH büyüme oranı yüzde 6,1 olarak öngörülmüş iken bu oran sadece yüzde 3,5 olmuştur. 1978 yılının sabit

sermaye yatırımları ise yüzde 23,3 olarak öngörölmüş, gerçekte ise yüzde 19,8 ve özel tasarrufların yüzde 13,2 oranında artırılması planmış ancak gerçekte sırasıyla, yüzde 8,6 ve yüzde 9,7 olmuştur.

2.4.2.13. III. Ecevit Hükümeti (5 Mayıs 1978 – 12 Kasım 1979)

İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti yerine kurulan Üçüncü Ecevit Hükümeti'nin başbakanı Bülent Ecevit, hükümet programının önceki hükümetlerden devralınan ekonomik durum geniş şekilde analiz edilmiştir.

“Hükümetimiz, ekonomik ve mali alanda da ağır bir miras üstlenmektedir. Hızlı enflasyon ve görölmemiş hayat pahalılığı, döviz yokluğu, ağır dış borçlar, enerji ve mal kıtlıkları, karaborsa, yatırım da ve üretimde etkinliğin büyük ölçüde aksamış olması, her alanda savurganlık ve kadro şişkinlikleri ve toplumsal barışı bozacak boyutlara ulaşan işsizlik, bu mirasın gözler önündeki belirgin örnekleridir.

Ekonomik politikamızın hedefi, istikrar içinde milli, güçlü dengeli, hızlı gelişme ve büyümeyi sağlamaktır. Kalkınmanın gayesi; fukaralığı yenmek, medeniyetin bütün imkânlarını, refahı tabana ulaştırmak, hürriyet ve güvenlikle mesut bir toplum düzeni gerçekteştirmektir. Bu maksatla ülkemizin sahip olduğu bütün milli kaynaklarımızı kalkınmanın emrine vermeyi zaruri görüyoruz.” (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D5,C2:259-262).

Ekonomi konularındaki diğer politikalar özetle şu şekilde sıralanmıştır;

- Kalkınma modelinin milli, planlı ve dengeli olacağı,
- Gelir dağılımının dengeli olması ve yüksek faiz uygulamalarına son verilmesi, tasarruf eğilimini artırıcı bir sermaye piyasasının kurulması,

- Dış ödemeler dengesinin sağlanması,
- Vergi mevzuatını adil bir vergi sistemi şeklinde düzenlenmesi,
- Tarımsal üretimde verimliliğin artırılması,
- Toprak reformu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin kalkındırılması,
- Sanayileşmeye önem verilmesi, temel yatırım malları asıl ihtiyaç sahiplerine spekülâtif ortam yaratılmadan ulaşabilmesi için devletin gerekli tedbirleri alması,
- Döviz kazandırıcı yatırım ve ara mallarını üretecek sanayi tesislerinin hızla kurulması ve üretime geçirilmesi,
- Sanayi mamullerinin ihracını arttırmak için, ihracatta karşılaşılan darboğazların giderilmesi,
- Sanayileşmenin temel gereği olan enerji üretimine önem verilerek artırılması sağlanacak, hidrolik enerji santrallerinin kurulması ve nükleer enerji santrallerinin kurulması çalışmalarının yapılması,
- Tarımsal üreticiye, üretimi arttırıcı yönde destek verilmesi (Millet Meclisi Tutanak Dergisi,D5,C2:262-276).

Ecevit uygulamayı düşündüğü bu programı hayata geçirebilmek için ülkenin içinde bulunduğu döviz darboğazının kısa dönemde aşmak, artan borçlarında ödenmesi çarelerini aramak için IMF ile temasa geçmiş, ancak hükümet, IMF ile temas kurmadan önce, bir dizi ekonomik kemer sıkma önlemi almıştır. Bunlardan biri de yüzde 33'lük bir devalüasyondur. 27 Şubat 1978 tarihinden itibaren bir dolar 19, 25 TL'den 25 TL'ye yükseltilmiştir. Ancak IMF bu önlemleri yeterli bulmamış, 1 doların 35 TL olarak belirlenmesini istemiştir. Ayrıca Ecevit Hükümeti tarafından alınması istenen iki konu daha vardır. Bunlardan biri, petrol fiyatlarının dünya fiyatlarıyla eşitlenmesi, daha açık bir deyişle ertelenen zammın yapılması, diğeri de banka faizlerinin daha da yükseltilmesidir (Kuyucuklu,1993: 215).

2.4.2.14. VI. Demirel Hükümeti (12 Kasım 1979–12 Eylül 1980)

Bu hükümet programında da ekonomide hızlı kalkınma ile, sanayileşerek tüm köylerimize elektriğin ve yolun götürüleceği, bölgesel dengesizliğin giderileceği, enerji sorununa çözüm getirileceği, enflasyonun önleneceğini, asgari ücretin vergiden muaf tutulacağı, vergi adaleti sağlanacağına dair bir çok düzenlemeden bahsedilmiştir.

Ama 1980 yılında enflasyon yüzde 107 civarında, GSMH 1979'da yüzde 0,4, dış ticaret açığı hızla artmış, GSMH'daki tarımın payı hala yüzde 22.7 iken sanayinin payı ancak yüzde 24 ile az gelişmiş veya gelişmekte olan bir ülke olma konumumuzun değişmediği gözükmemektedir (Kazgan,2004: 116)

Özellikle dış borçlardan kaynaklanan sıkıntılar sonucunda, 1978 ve 1979'da alacaklı durumdaki OECD ülkeleriyle üç ayrı borç erteleme anlaşması yapılarak 5,5 milyar dolar tutarında dış borç yeni bir ödeme planına bağlanmış ve IMF ile yeni bir destekleme anlaşması imzalanmıştır. 1979 dönemindeki dış borç ertelemeleri de o güne kadarki en büyük borç erteleme operasyonu olmuştur. Yeni dönemde uluslararası çevreler, Türkiye'nin istikrar önlemleri alma, ithal ikameci politikaları terk etme ve ekonomiyi dışa açma gerekliliğini vurgulamaya başladılar. Uygulamada 24 Ocak 1980'de açılan istikrar paketi ile yapısal uyum süreci başlatılmıştır (Şenses,1998: 35)

Demirel başkanlığındaki hükümet 24 Ocak kararları ile bir reform hareketi başlatmış ve 24 Ocak kararları ile 1 doların fiyatı 70 TL olarak belirlenmiştir (Kuyucuklu,1993: 216).

2.4.3. Planlı Dönem Sonunda Ekonomi

Tablo 2.13. : Planlı Dönemde GSMH ve Sektörel Büyüme

	I.PLAN (1963–1967)		II. PLAN (1968–1972)		III. PLAN (1973–1977)	
	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Geçekleşme
Tarım	4,2	3,2	4,1	3,1	3,7	3,3
Sanayi	12,3	9,7	12,0	7,6	11,4	9,9
Hizmetler	6,8	7,9	6,3	7,7	-	7,9
GSMH	7,0	6,7	7,0	6,9	7,4	6,5
İhracat (milyon \$)	-	451,1	-	636,6	-	1 592,7
İthalat milyon \$)	-	639,0	-	1 049,1	-	4 305,4
Dış Açık (milyon \$)	-	-188,0	-	-412,5	-	-2 712,7

Kaynak: DPT, Üçüncü BYKP, Ankara, Başbakanlık Basımevi, DPT Yayın No:1272, 1973:6; DPT; Dördüncü BYKP, Yayın No:1664, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1979: 7; DİE; İstatistik Göstergeler 1923–2002, Ankara, DİE Matbaası, Yayın No:2790, 2003: 408-409'dan hesaplanmıştır.

1963–1967 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde hedeflenen büyüme hızlarına önemli ölçüde yaklaşılmış ve ortalama yıllık yüzde 6,7'lik bir GSMH artışına ulaşılmıştır. İkinci BYKP döneminde yüzde 6,9 gibi yüksek büyüme hızına rağmen sanayi sektöründe hedeflenen düzeyin altında kalmıştır. Sanayi sektöründe hedeflenen yüksek büyümeye Üçüncü plan döneminde oldukça yaklaşılmıştır. Bu dönemde sanayi sektörü yüzde 9,9 oranında bir büyümüş buna ihracattaki önemli artış eşlik ederek ekonomik kalkınmaya katkı sağlamıştır.

Dönem boyunca uygulanmaya çalışılan ithal ikamesi politikalarının temel amaçları ve gerekçeleri kısaca şöyle ifade edilmekteydi; (Alpar-Ongun,1985: 41).

- Tarım ürünleri ihracatçısı durumunda bulunan ülkelerin ihracat

gelirleri dalgalanmalar göstermekte ve ekonomi uluslararası konjonktürün etkisinde kalmaktadır, ithal ikamesine dayalı bir sanayileşme böyle bir konjonktürün olumsuz etkilerini azaltacağı,

- İthal ikamesine dayalı bir sanayileşmede, daha önce ithal edilen, başka bir deyişle belli bir iç talebi bulunan malın üretimine başlanacağından, gelişmekte olan ekonomiler için bir sorun olan yeni pazarlar yer alması söz konusu olmayacağı,

- İthal ikamesine dayalı sanayileşmede, ödemeler dengesi güçlükleri önemli ölçüde aşılacak ve döviz tasarrufu sağlanacağı,

- İthal ikamesine dayalı bir sanayileşme uluslararası kalkınma yarışında, ülkeyi ekonomik ve buna bağlı olarak siyasal yönden daha bağımsız hale getireceği,

- İthal ikamesi yoluyla milli hasıla içinde sanayi gelirleri payının artması kalkınma için yeni fonlar yaratılması imkanını sağlayacağı, o güne kadar tarımsal kesimden sanayi kesimine fon aktarmaya çalışan ve bu nedenle tarımsal kesimi vergilendirme sorunuyla karşı karşıya bırakan planlar ve/veya siyaset adamları bu sorunu aşmış olacağı söylenmiştir.

Türkiye'de bu amaçla uygulanan ithal ikamesine dayalı sanayileşme öngörülenin aksine ödemeler dengesini düzeltme yerine, dış ticaret dengesi açıkları yıldan yıla genişlemesini, ülkeyi dışa bağımlı ve devamlı dış kaynağa ihtiyacı olan bir ülke konumuna getirmiştir. Dışa bağımlı olma istikrar politikalarının uygulanamamasına da yol açmıştır. Bunun sebebi döviz tasarrufu sağlamak için bazı lüks sayılabilecek veya gerekli olmayan dayanıklı tüketim mallarına getirilen ithal yasaklamaları, bu malların yurt içinde üretilmelerinin karlı hale getirdiğinden, ekonomideki kaynaklar

alternatif maliyetleri gözönüne alınmaksızın, kalkınmayı harekete getirici nitelikte olmayabilen bu alanlara kaymasına sebep vermesidir. Tabii ki bu şekilde gerçekleşen ikameyi sürdürürebilmek için, dışardan makina, hammadde, hatta mamulün parçalarının ithal edilmesi, dış ödemeler güçlüklerinden kurtulmak için başvuru olan ithal ikamesi kısa zamanda ödemeler dengemizde yeni darboğazlar yarattı (Alpar-Ongun,1985: 43).

Türkiye'de ithal ikamesine dayalı sanayileşme modeline uymayan ve sapmalara neden olan bir diğer uygulama, ülkemizde ithal ikamesinin yalnızca ithal edilen parçaları birleştiren montaj tipi üretim düzeyinde gerçekleşmesi, üretimde ithal girdi oranının yüksek düzeyde kalmasına ve ithalatın yerli sanayi üretiminden daha hızlı artmasına neden olmuştur. Bu şekilde ithal ikamesinin yapılması sanayimizi geniş ölçüde dışa bağımlı bir hale getirmiştir.

Sonuç olarak, planlı kalkınma politikası istikrar sağlayamamış, ekonomiyi zorlu yeni bir dış ödemeler bunalımından koruyamamıştır. Ancak bu sonucun ortaya çıkmasında Kıbrıs olayı ve petrol fiyatlarının yükseltilmesi gibi olağanüstü faktörlerin de etkisi vardır ve Türkiye'nin bu olumsuzluklara rağmen, planlı dönemde kalkınma yolunda önemli adımlar atmış olduğu açıktır. Ama 1973 yılından itibaren başlayan siyasi istikrarsızlık ve bu büyüme stratejileri yeterli düzeye ulaşamamıştır.

2.4.4. Planlı Dönemin Sonu: 24 Ocak Kararları

19 Kasım 1979 yılında hükümet programını açıklayarak iktidara gelen AP Genel Başkanı Süleyman Demirel, IMF'nin de baskısıyla hükümet programlarında belirtmemelerine rağmen serbest piyasa koşullarını egemen kılacak sistemin oluşturulmasını öngören 24 Ocak kararlarını almıştır.

Ekonomide yaşanan döviz darboğazı nedeniyle en acil maddelerin dahi ithalatı yapılamaz duruma gelinmiş, üretim için gerekli girdilerin ithal edilememesinin yanı sıra, grevler nedeniyle de mevcut üretim imkanları kısıtlanmış ve durma noktasına gelmiştir.

Spekülatif faaliyetler geniş çapta artarken, yatırımlar ve gönüllü tasarruflar düşmüş, karaborsa oluşmuş ve büyük bir haksız kazanç ortamı doğmuştur. Sanayinin desteklenmesi amacıyla tasarruflara eksi reel faiz uygulaması, TL'nin aşırı değerlenmesine, yatırım ve üretim imkanları ile kapasite kullanım oranlarının giderek düşmesine, yurtdışına sermaye çıkışının hızlanmasına yol açmıştır. Bu olumsuz tablo karşısında yeni bir istikrar programının ilanı kaçınılmaz hale gelmiş ve bu amaçla hazırlanan istikrar programı 24 Ocak 1980 tarihinde ilan edilerek uygulamaya konulmuştur.

24 Ocak kararları, en genel ifade ile öncelikle enflasyonu denetim altına almayı, içerde arz-talep dengesini, dışarda ödemeler dengesini sağlamayı amaçlamaktaydı. Ancak bu amaçlara yönelirken benimsenen temel yaklaşım, ekonomik yapının kendisini ve işleyiş biçimini değiştirmeyi amaçlayan bazı köklü düzenlemelerinde gündemde olduğunu gösteriyordu.

Bunların başlıcaları şunlardı; (Tokgöz, 2004: 204).

- İç pazara dönük "ithal ikamesi" modeli yerine "ihracata yönelik sanayileşme" modelinin benimsenmesi.
- Aşırı değerlenmiş döviz kuru yerine "gerçekçi kur" politikasının benimsenmesi ve bunu sağlamak için radikal devalüasyonlardan kaçınılması,
- Faiz hadlerini devletin değil piyasadaki fon arz ve talebinin belirlemesi,
- Yüksek faizin yanısıra sınırlı para-kredi politikasının da iç talebi, dolayısıyla enflasyonu denetleyici bir araç olarak kullanılması,

- Fiyat denetimlerinin mümkün mertebe kaldırılması ve fiyatların arz-talebe göre piyasada belirlenmesinin sağlanması.
- Kamu kesimince üretilen temel mallarda sübvansiyonların kaldırılması ya da azaltılması ve bu mallarda zamların çekinilmeden yapılması,
- KİT reformu yapılarak bu kuruluşların karsız istihdam depoları olmakta kurtarılması,
- Bir yandan kamu harcamaları kısıılırken diğer yandan kapsamlı bir vergi reformuyla bütçe denkliğinin sağlanması.

Bu kararlar yalnızca bunalımı aşmanın araçları değil, aynı zamanda Türkiye'nin ihtal ikameci bir sanayileşme modelinden, uluslararası rekabete açık, ihracata yönelik yeni bir sanayileşme modeline, başka bir deyişle Türkiye'nin kapitalist dünya ile yeni bir eklemleme biçimine geçiş programını oluşturmaktaydı.

“24 Ocak kararlarının uygulanabilmesi için ücretlerin geriletilmesi ve bunun gibi sosyal düzenlemelerin demokratik düzen içinde yapılmasının zorlukları 12 Eylül 1980'de askeri müdahaleyi getirdi. 12 Eylül 1980 sonrası dünya kamuoyunun kuşkuları ortadan kalkmıştı. Gerçekten de askeri rejimin geçici hükümeti ve daha sonraki Özal Hükümeti kesintiye uğratmadan IMF'nin uygulamasını istediği 24 Ocak kararları uygulanmaya koydu” (Boratav,2003: 148).

Ekonominin can simidi olarak gösterilen 24 Ocak kararları ile yüksek büyüme dönemleri yaşandı, ama bu iyileşmenin yanında ülkenin esas sorunu olan ekonomide yapısal değişim sağlanamadı. Ekonomide hala tarım ağırlığını devam ettirmekte, devlet esas görevleri olan eğitim, sağlık ve sosyal hizmetleri yerine getirmektense, daha çok girişimci rolü devam etmektedir.

1980 başında sıkıntılar giderek artması üzerine Hükümet, kamuoyunda 24 Ocak Kararları diye bilinen bir paket hazırladı. Bu paket, sınıfsal özü açısından basit bir istikrar programından ibaret olmayıp, sermayenin emek karşısında güçlendirilmesini ve siyasetin ekonominin gereklerine uyarlanmasını hedef alıyordu. Kısaca, 24 Ocak Paketi'nin yaşama geçebilmesi, otoriter ve baskıcı yöntemler olmaksızın gerçekleşecek gibi gözüküyordu (Öngen:2003:176).

24 Ocak kararları bizim kendi politikalarımız neticesinde değil, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından planlanmıştır. Bu sayede ekonomi tamamen IMF'nin denetimi altına girip, kalkınma paradigması kökten değişmiştir. (Kazgan1995:164).

IMF'nin klasik istikrar reçetesinde yer alan başlıca öneriler şunlardır; (Akgüç,1990: 31–34).

- Yüksek oranlı devalüasyonla dış satımın yanı sıra iç talebin kısılması,
- İhracatın çeşitli girişimlerle özendirilmesi,
- İthalattaki sınırlamaların azaltılması, ithalatın serbestleştirilmesi,
- Yüksek oranlı devalüasyondan sonra dalgalı veya kaygan kur sistemi uygulaması ile iç enflasyon oranına göre sık aralıklarla kur ayarlamaları yapılması,
- Faiz oranlarını, enflasyon hızına göre pozitif hale gelecek şekilde yükseltmek yoluyla birikimleri aracı kurumlarda toplayarak finansal pazarların geliştirilmesi.
- Sıkı para politikası ile reel para arzındaki genişlemenin frenlenmesi,
- Kamu harcamalarının kısılması,
- Fiyat kontrollerinin kaldırılması veya en düşük düzeye indirilmesi.
- Yabancı sermaye yatırımlarının özendirilmesidir.

Diğer yandan kademeli olarak alınan tedbirlerle, dövizde sıkı kontrol ve yasalı bir düzen şeklinden tam serbestiye geçişin sağlanması, Türk Lirası'nın

değerinin yabancı paralar karşısında gerçek değerinde seyri temin edilmesi, döviz kazandırıcı işlemlerin teşviki ve döviz giriş ve çıkışlarında her türlü engelin kaldırılması esasları hedeflenmiştir (Uras,1993: 26).

24 Ocak kararlarının en temel özelliği ekonomik büyüme ve gelişme süreçlerinin tamamıyla ihracatla ilişkilendirilmesidir. Bunalımın temel göstergesi ise döviz darboğazı olduğuna göre, ekonomide kaynaklar bu alanda kullanılmalı ve üretim dışı talebe göre belirlenmelidir. Zira bu konuda Türkiye'nin 1970'li yılların sonuna doğru içine düştüğü bunalımın sermaye birikimi sürecinde ortaya çıkan aksaklıkların değiştirilmesi için ekonominin yeniden yapılandırılması gerektiğini ortaya koyduğu ileri sürülmektedir (Gülalp,1987: 64).

2.5. Dışa Açılma ve Serbest Piyasa Dönemi (1980–2002)

1970'li ve 80'li yıllar gerek gelişmiş ülkelerde gerekse gelişmekte olan ülkelerde finans sektörlerinin hızla büyüdüğü ve ülkeler arasında bütünleştiği bir dönem olmuştur. Finansal serbestleşmeyi sağlayan etkenlerden biri, son yirmi yılda iletişim ve bilgi işleme teknolojilerindeki atılımlardır. Bir diğer etken ise, ülkelerin finansal hizmetler alanındaki rekabetidir. Finansal faaliyetlerin daha serbestçe icra edilebildiği ülkelerin ve serbest bölgelerin finansal kurumları cezbetmesi, devletleri serbestleştirmede rekabete yöneltmiştir (Somel,1993: 73).

1980'lerde ortaya çıkan dış borç bunalımı, gelişmekte olan ülkelerde kalkınmanın sağlanabilmesi için ülke içi kaynakları harekete geçirmeyi zorunlu kılmıştır. Borç probleminin bunalım boyutlarından çıktığı 1990'larda, gelişmekte olan ülkelerde kalkınma için kaynak bulma sorunu devam etmiş, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin ardından birçok gelişmekte olan ülke, sermaye girişi ve bunu izleyen sermaye çıkışının yol açtığı bunalımlara maruz kalmıştır.

Bu bunalımların sonucu olarak gelişmekte olan ülkeler 1980'lerde net olarak dışarıya sürekli kaynak aktarmak zorunda kalmışlardır. Bu sebeple gelişmekte olan ülkelerin, ulusal kaynaklarını seferber etmeleri ve kendi bünyelerine ve kalkınma amaçlarına uygun finans politikaları geliştirmeleri gerekmiştir. Bu seferberliğin nasıl yapılacağı konusunda uluslararası finans kuruluşları liberal dünya görüşü doğrultusunda politika önerileri geliştirmişlerdir. “Liberal politika önerileri, gelişmekte olan ülkelerdeki bazı sanayilerin dünyada parça parça yeniden konumlandırılması ve sanayi üretimin uluslararasılaşması ile gerçekleşen yeni uluslararası işbölümünün gereklerine tekabül etmektedir” (Somel,1993: 71).

1970'lerde Türkiye, yirmi yıla yakın süre ile uyguladığı gelişme ve sanayileşme modelinden kopmadan, değişen iç ve dış koşulların zorladığı uyumu elden geldiğince ertelemeye çalışmış ekonomik ve toplumsal bunalımın tırmandığı bir ortamda ise bu uyumun daha fazla ertelenemeyeceği görülmüştür. Türkiye hükümetinin istikrar çabaları, borç alacaklıların kriz yönetimi ve kısa süreli IMF desteğinin başarısızlığı neticesinde ekonomik yapı daha bozulmuştu. Hiç bir batı ülkesi, uluslararası finans kuruluşu ve uluslararası banka, Türkiye'nin dış finansman ihtiyacını tek başına karşılamaya istekli görünmüyordu. Bu gelişmeler sonunda Türkiye'den beklenen, iktisat politikalarında radikal bir değişimi göze alarak dünya ekonomisi ile yeni eklemlenmeye yönelmekti (Türel,2003:121).

24 Ocak Kararları ile bu beklentilerin karşılandığı ve izleyen yıllarda oluşturulan politikalar ile birlikte Türkiye'yi küresel kapitalizmle eklemlen uluslararası projenin başarıya ulaştığı, ekonominin ve toplumsal yaşamın sermaye çıkarları lehine yeniden biçimlendiği yıllar olduğu söylenebilir (Öngen:2003:177).

1980 ile 1991 yılları arası Türkiye'de bu eklemlenmenin gerçekleştiği bir dönem olarak kabul edilirse, 1980–83 yılları arası finansal serbestleşmenin ekonomide tüm sorunları çözeceğine inanıldığı ve finansal reformların altyapısının hazırlandığı bir alt dönemi, 1983–87 arası ise ortaya çıkan bankerler krizi gibi gelişmelerle finansal serbestleşmenin her sorunu çözeceği hayalinin sarsıldığı ve hükümetin finansal sistemle ilgili kurum ve kuruluşlar oluşturma yoluna gittiği ikinci bir alt dönemi oluşturur. 1987 sonrasında ise oluşturulan kurumsallaşmaya işlerlik kazandırılmaya çalışılmış, 1990'dan sonra ise yapılan reformların etkisini kaybetmeye başladığı görülmektedir (Türel,1993:125–126).

1980 yılından itibaren Türkiye ekonomisinin geldiği dönüm noktasından sonra temel politika, devletin rolünü daraltarak serbest piyasa

mekanizması kurallarına göre işleyen bir ekonominin oluşturulmaya çalışılmasıdır. Bu model, bir yandan ithalatı liberalleştirerek ithal ikameci modele son verirken, diğer yandan ihracatı artırmayı hedefleyerek ihracata dayalı sanayileşme modeli olarak yeni bir stratejiye oturtulmuştur. Bu yolla ithal ikameci stratejinin ihracatı engelleyen yapısına bir son verilmek istenmiş, ihracatın teşvik edilmesi ve liberalleşmede devletin önemli bir rolü olmuştur.

Türkiye’de 1980 öncesinde hükümetler kontrollü dış ticaret ve kambiyo rejimi, kontrollü para ve kredi sistemi ve fiyat kontrolleri araçlarını ekonomiye doğrudan müdahale aracı olarak kullanmışlardır. 24 Ocak kararları ile birlikte bu araçlardan ilk olarak fiyat kontrolleri terk edilmiş, daha sonra zaman içinde dış ticaret ve kambiyo rejimiyle para kredi sisteminde önemli ölçüde serbestleşmeye gidilmiştir. Bu sayede Türkiye’de uygulamada planlamadan vazgeçilirken doğrudan müdahale araçları da tasfiye edilmiştir (Ekinci,2003: 186)

2.5.1. Dışa Açılma Dönemi Hükümetlerinde İktisadi Politikalar

2.5.1.1. Özal Dönemi Hükümetleri (1984–1991)

Demirel hükümetinde müsteşar olarak yer alan ve 24 Ocak kararlarında katkısı olan daha sonra Bülent ulusu hükümetinde devlet bakanı olarak görev alan Turgut Özal hükümet programında Türkiye ekonomisinin 1960’lı yıllardan 24 Ocak Kararları’na kadar olan döneme ilişkin bir analizini yaparak alınan istikrar tedbirlerinin verdiği olumlu sonuçlara değinir.

Özal’a göre İstikrar Programının uygulanmasının ilk sonuçları enflasyonun hızla aşağıya çekilmesi, yoklukların, karaborsanın ve haksız kazançların ortadan kaldırılması, transferlerin tekrar normale döndürülmesi

olmuştur. Dış itibarı süratle düzelen Türkiye, tekrar kredi verilebilir ülkeler arasına girmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:63).

24 Ocak Kararları'nın uygulanması sonucunda elde edilen gelişmeler ayrıntılı olarak anlatılarak bir anlamda uygulanan programın başarılı olduğu rakamlarla anlatılmaya çalışılır.

“1980 öncesi yüzde 100'lerin üzerinde seyreden enflasyon hızının, 1981'de yüzde 36'ya, 1982'de ise yüzde 25'e indirilmesi başarılmıştır. İhracatta büyük bir hamle yapılmış ve 1976 – 1979 arasında sadece 2 milyar dolar civarında seyreden ihracat, 1980'de 2,9 milyar dolara, 1981'de 4,7 milyar dolara, 1982'de ise 5,8 milyar dolara erişmiştir. İhracattaki bu artış yanında ihracatın yapısı sanayi malları lehine olarak çok büyük bir değişme göstermiştir. Diğer bir önemli gelişme de büyüme konusunda kaydedilmiş, 1979'da gerilemeye başlayan GSMH 1981'de yüzde 4,2 ve 1982'de yüzde 4,4'lük artış göstermiştir” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:63).

Özal'ın açıkladığı bu gerçekleştirmelere rağmen, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (DBYKP) öngördüğü makro büyüklüklere ve burada ortaya konan hedefleri yakalamanın mümkün olmadığını yine Özal tarafından ifade edilir.

“1983 yılı için yüzde 20 enflasyon, yüzde 4,8 kalkınma hızı, 7 milyar dolar ihracat hedefi öngörülmüştür. Ancak 1983 yılı sonunda programlanan hedeflerin bir hayli gerisinde kalınacağı; kalkınma hızının yüzde 3 civarında olacağı, ihracatın geçen yılın seviyesinde gerçekleşebileceği ve enflasyonun yüzde 40'a yaklaşacağı maalesef anlaşılmaktadır” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:64).

1980–83 yıllarında askeri yönetim süresince baskı altında tutulan ücretler sonucunda dar gelirli kesim reel olarak büyük gerileme yaşamıştı

(Boratav,2003:151). Gelir dağılımındaki bozulmanın farkında olan Özal, sosyal adaletin sağlanması ve orta direğin (işçi, memur, esnaf ve emekli) güçlendirilmesini konusunu sürekli olarak dile getirir;

“Hükümetimiz sosyal adaletçi bir hükümettir. Sosyal adaletçilik, sadece belirli ideolojilerin, peşin hükümlü kalıplaşmış formüllerin inhisarında değildir. Sosyal adaletçilik fukaranın yanında bulunmaktır. Bizim programımız ‘orta direk’ dediğimiz işçi, memur, esnaf, çiftçi ve emekliye özel, pratik ve gerçekçi çareler getiren sosyal adaletçi bir programdır.”(TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:66).

Özal, Türkiye'nin kalkınma çabasında 1980'li yıllar boyunca izlenecek olan yeni bir dönemin başladığını ve izlenecek olan ekonomi politikalarının işaretlerini hükümet programında belirtir.

“Hükümetimiz, rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas almaktadır. Bizim uygulayacağımız ekonomik politikalar, bize has, bizim şartlarımıza uygun politikalar olacaktır. Ekonominin tabii kanunları içinde gelişmesini sağlamak üzere, ülke menfaatleri doğrultusunda müdahale ve tehditlerin asgariye indirilerek, rekabet şartlarının hâkim kılındığı serbest pazar ekonomisinin uygulanması ekonomik sistem tercihimizdir.

İktisadi kalkınmada devletin esas fonksiyonu tanzim edici, fertlerin ve kuruluşların iktisadi münasebetlerini düzenleyici, ihtilafları çözücü, istikrarın sağlanması amacına yönelik sık sık değişmeyen kaideler koyması ve engellerin kaldırılarak verimin yükseltilmesidir. Devletin tanzim edici ve yönlendirici fonksiyonu genel seviyede olmalı, detaylara müdahale edilmemelidir. İktisadi kalkınmada devletin doğrudan yürüteceği faaliyetler genel olarak bütün millete hizmet veren, esas itibarıyla alt yapı mahiyetindeki işlerin yapılmasıdır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:67–68).

1980 öncesi dönemde devletin ekonomik hayatta gerek planlama yolu ile gerekse KİT'ler aracılığıyla aktif olarak rol oynadığı düşünülürken ortaya konulan yeni anlayışın önceki dönemden oldukça keskin bir şekilde ayrıldığı görülmektedir. Özal, devletin ekonomik hayata ilişkin müdahalelerinin sınırlandırılacağı, devletin düzenleyici bir rol oynayacağını bildirdikten sonra 1960–80 döneminde uygulanan planlı ekonomi politikasına da karşı olduklarını ifade eder;

“Hükümetimiz, katı ve dogmatik merkezi planlamanın tamamıyla dışında, demokratik kuruluşların ve fertlerin kabiliyetlerini ve teşebbüs güçlerini kullanmalarına ve geliştirmelerine imkân veren, düzenleyici yönlendirici ve denge kurucu bir planlama anlayışına sahiptir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:72).

Bu temel politika değişikliklerinin ardından hükümetin izleyeceği ekonomi politikaları kısaca şu şekilde özetlenebilir;

İlk olarak enflasyonun başta dar gelirliler olmak üzere toplumun değişik kesimlerine verdiği zarardan bahsedilerek enflasyonun aşağı çekilmesinin gerekliliği vurgulanır. Bu amaçla enflasyonu düşük seviyelere indirmek amacıyla izlenecek politikalar şunlardır;

“Para arzı ekonominin gelişmesine paralel olarak dikkatli bir şekilde kontrol edilecek, bütçe açıklarının makul bir seviyede tutunmasına önem verilecek, yatırım politikasında kısa dönemde sonuç verecek ve kendisini süratle geri ödeyecek projelere öncelik tanınacak, tasarrufların en iyi projelere akmasını temin edebilmek için serbest pazar ekonomisi kaidelerine riayet edilecek, kurtarma operasyonları gibi müdahalelere imkan verilmeyecek, nihai faturası daima dar ve sabit gelirliye yüklenen müdahalecilikten kaçınılacak, mal, para ve döviz değerinin serbestçe teşekkül ettiği ekonomik politikalara geçiş hızlandırılacak, ithalatta

kademeli olarak liberasyona gidilerek tüketicinin ucuz ve kaliteli mal alması temin edilecektir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:72).

İkinci olarak, gelir dağılımında daha adil ve kalıcı düzenlemelerin yapılacağını belirterek vergi iadesi uygulamasından bahsedilir;

“Orta direğin (memur, işçi, esnaf, emekli ve çiftçiler) milli gelirden daha fazla pay alması sağlanacak, gelir dağılımı zaman içerisinde daha dengeli bir yapıya kavuşturulacaktır. Bu maksatla memur ve işçilerin faturaya bağlanmış harcamalarının belirli bir nispeti vergi iadesi şeklinde kendilerine geri verilecek, ücretten alınan vergiler zamanla azaltılacak, geçim indirimi değişen hayat şartlarına göre ayarlanacak, memur, işçi ve emeklilere ait gerçek ücretlerin sürekli iyileşmesi sağlanacaktır.”(TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:72).

Üçüncü olarak, orta direk olarak ifade edilen memur ve işçi kesiminin gelirini arttırıcı ek tedbirlere ağırlık verileceğini ifade ederek yurtiçi tasarrufların arttırılacağı vurgulanır. Bu amaçla hükümetin izleyeceği politikalar şunlardır;

“Tasarruf eğiliminin artırılması için her türlü tedbir alınacaktır. Tasarrufların bankalar yanında, hisse senedi, kar ortaklığı senedi ve tahvil gibi menkul değerlere de kaydırılması suretiyle mülkiyetin geniş bir tabana yayılması temin edilecek, tasarrufların, enflasyonun etkisinden zarara uğramaması, aksine daha cazip hale gelmesi için, başta vergi muafiyetleri olmak üzere çeşitli teşvik tedbirleri uygulanacaktır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:73).

Hükümetin izleyeceği maliye politikasında ise şu esaslar göze çarpmaktadır;

Vergilerin sayıca azaltılarak, basit, kolay anlaşılır ve herkesin ödeye bileceği düzeye çekileceği, tasarruf ve yatırımların teşviki için vergi muafiyet ve kolaylıkların getirileceği ve vergilerin lüks tüketimi ve israfı azaltıcı ve önleyici yönde bir araç olarak kullanılacağı, vergi kaçaklarının azaltılmasını sağlayıcı tedbirlerin uygulamaya konulacağı ifade edilir (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:75).

Hükümetin sanayileşme politikasının, ithal ikameci politikaların uygulandığı planlı dönemden çıkarılan derslerle birlikte dış rekabeti sağlayıcı ve verimliliği yüksek ihraç mallarına yönelme şeklinde olacağı görülmektedir.

“Sanayi, en hızlı gelişme potansiyeline sahip olan sektördür. Sanayileşme politikamızın hedefi modern ve gelişmiş ülkelerin sanayileşme seviyesine erişmektir. Uzun yıllardan beri devam eden ithal ikamesi anlayışının terk edilerek, ihracata dönük ve dünya sanayi ve ticaretine entegre olabilecek bir sanayileşme politikasına geçilmesini zorunlu görüyoruz. Genel kaide olarak temelinde her şeyi kendimizin yapmasını öngören ithal ikamesi politikası kalite unsurunun da geri planda kaldığı yüksek maliyetlerin meydana gelmesine sebep olmuş, böylece bütün külfetin tüketicinin omuzlarına bindiği bir yapı teşekkül etmiş ve ihracat kabiliyeti olmayan sanayiler ortaya çıkmıştır. Sanayileşme politikasında yapı değişikliğine gidilmesi şarttır. Kalite ve fiyat itibarıyla rekabet edebileceğimiz sanayi ürünlerine ağırlık vermek, buna mukabil rekabet edemeyeceğimiz mamul ve yarı mamulleri ithal etmek en akılcı yoldur.” (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:76).

KİT'lerin, ithal ikameci dönemde devletin sanayileşme çabası içinde kurularak zamanla millete devrinin öngörüldüğü ancak idari ve ekonomik müdahalelerin artışı ile hem enflasyon hem de kaynakların kullanımı açısından kabul edilemeyecek sonuçlar yarattığını belirterek, hükümetin bu yatırımlara doğrudan kaynak tahsisi yapmaya karşı olduklarını, KİT'lerin daha

karlı ve verimli işletmeler haline getirilerek zaman içinde halka arz edileceğini ifade etmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:81).

1980 sonrası dönemin dışa açık-ihracata dayalı büyüme stratejisinin temelini oluşturan ihracat konusunda Özal hükümeti programında ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Bu politikanın başlıca hedefleri şu şekilde özetlenebilir,

“İhracatta iç ve özellikle dış finansman kaynaklarını arttırıcı, ihracatı kolaylaştırıcı tedbirlere ağırlık verilecek, dış ticarete ihtisaslaşma teşvik edilecek, ihracatçıların kendi aralarında, yurt içinde ve yurt dışında meydana getirecekleri kuruluşlar desteklenecek, ithalat ve hammadde temininde, yurt dışına mal çıkışında ve ihracat sonrası işlemlerin tamamlanmasında bütün formaliteler basitleştirilecektir (TBMM Tutanak Dergisi,D17,C1:81).

Önceki hükümet programları ile karşılaştırıldığında Turgut Özal Hükümeti Programı'nın oldukça detaylı olarak hazırlanmış olduğu görülür. Öngördüğü politikalar ile sadece ekonomik anlamda bir yapı değişikliğini değil aynı zamanda sosyal ve kültürel alanlar da birçok değişime işaret etmektedir.

29 Kasım 1987 seçimlerinde yeniden iktidar olan Anavatan Partisi Başkanı Turgut Özal ikinci hükümetini kurarak programını meclise sunmuştur.

İlk olarak seçim sonuçları ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Özal, önceki hükümet döneminde yapılan icraatlarla memleketin çağ atladığını ifade etmiştir.

“Türkiye Anavatan iktidarı döneminde cehaleti ve karanlığı yenmiş, çeşmeden akan suyuyla, otoyolları, köprüleri, telefonu, pırıl pırıl şehirleri, ışıltılı köyleriyle medeniyete doğru koşmuş, çağ

atlamıştır. Türkiye Anavatan iktidarıyla, seçim kazanmak uğruna mali ve ekonomik yapıyı tahrip eden, hazineyi batıran tavizci ekonomik anlayışı terk edip, ekonomiyi ülke imkânlarına ve gerçekçi kaidelere göre yöneten bir anlayışa kavuşmuştur.” (TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:41).

Programın devamında ilk dört yıllık icraatlar anlatılarak, hükümetin ne kadar başarılı bir politika izlediği gösterilmeye çalışılmıştır. (TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:43–48).

“- Kambiyo rejimi kökten değiştirilmiş, döviz suç aleti olmaktan çıkarılmıştır, vergi sistemi modernleştirilmiş, 25 yıldan beri sadece sözü edilen KDV uygulamaya konulmuştur.

-Gümrükler bütünüyle gözden geçirilmiş, koruma makul nisbetlere indirilmiş, Türkiye’ yi dışarı açılmaya teşvik edecek şartlar getirilmiştir,

-Faizler büyük ölçüde serbest bırakılmış ve tekeller kaldırılmıştır,

-Toplu Konut Fonu, Kamu Ortaklığı Fonu, Savunma Sanayi Geliştirme Fonu, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu gibi, genel bütçe dışında fonlar teşkil edilerek önemli kaynak arttırıcı tedbirler alınmıştır. Böylece konut, baraj, köprü, enerji santralleri ve savunma sanayisi yatırımlarında büyük hamleler başlamıştır.

-Dünya da ilk defa olarak Türkiye’ de alt yapı projelerinde Yap-İşlet-Devret modeli geliştirilmiş ve uygulamaya konulmuştur.

Özal, iktidarları döneminde izlenen bu politikaların neticelerini detaylı rakamlar ve örnekler vererek anlatır,

“GSMH 1984’te yüzde 5,9, 1985’te yüzde 5,1, 1986’da yüzde 8 artarak son on yılın en yüksek değerine ulaşmıştır. 1987 yılında ise

yüzde 6,8 civarında bir büyüme hızı beklenmektedir. 1984–1987 döneminde ortalama büyüme hızı yüzde 6,5 olarak gerçekleşmiştir.

-1979 yılında ihracatımız 2,2 milyar dolar ve bunun yüzde 35'i sanayi mallarıydı. Bu yılki ihracatın ise 10 milyar dolar olacağı tahmin edilmektedir. Bunun yüzde 80'i sanayi mallarıdır. Türkiye dünyanın en gelişmiş ülkelerine çok çeşitli sanayi malları ihraç eder hale gelmiştir.

-Tarımda önemli üretim artışları kaydedilmiştir. 1984–1987 döneminde tarımın ortalama gelişme hızı yüzde 4'tür ve bu hız plan hedefinin hayali üzerindedir (TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:56–62).

Özal, devletin ekonomi faaliyetlerinde oynayacağı rolü ilk hükümet programında olduğu gibi burada da sık sık tekrarlar.

“İktisadi kalkınmada devletin esas fonksiyonu, tanzim edici, fertlerin ve kuruluşların iktisadi münasebetlerini düzenleyici, ihtilafların çözümlenmesi, iktisadi istikrarın sağlanmasına uygun, sık sık değişmeyen kaideler koyması, engellerin kaldırılarak verimin yükseltilmesidir. İktisadi faaliyetlerde devlet, genel seviyede tanzim edici ve yönlendirici olmalı, detaylara müdahale etmemelidir. İktisadi faaliyetlerde devlet vatandaşın rakibi değil, aksine ona hizmet eden, gelişmesini kolaylaştıran bir yardımcıdır. İktisadi kalkınmada devletin doğrudan doğruya yürüteceği faaliyetler genel olarak bütün millete hizmet veren, esas itibariyle altyapı mahiyetindeki işlerin yapılmasıdır“(TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:64).

Hükümetin uygulamak istediği politikalar önünde bürokrasinin bir çeşit engelleyici işlev gördüğü düşünülmektedir. Bu amaçla bürokrasinin azaltılması, kamu hizmetlerinin hızlı ve etkili bir şekilde yapılması hem kamunun yükünü azaltacak hem de özel teşebbüsün önündeki engel kaldırılmış olacaktır. Türkiye’de bürokrasi tartışmaları bu yıllardan itibaren hız kazanmış ve 1990’lı yıllarla birlikte devletin küçültülmesi adı altında sürdürülerek hükümetlerce hedeflenen bir politika haline gelmiştir.

Özal'a göre Türkiye'nin 1980 öncesinde izlediği kalkınma stratejisi kaçınılmaz bir şekilde kendisini ekonomik dengesizliklere sürüklemekte, bunu takiben bozulan sosyal ve siyasal çalkantıları ise askeri müdahaleler izlemektedir.

“1980 öncesinde uygulanan ekonomik sisteme karma ekonomi adı konmuştu. Bu sisteme göre devlet ve özel sektör ekonomide benzer sahalarda, bazen de ortak yatırımlar kurarak sınai ve ticari faaliyetlerde bulunurlardı. Gene aynı yıllarda dışa kapalı bir ekonomi içerisinde ithal ikamesi yoluyla ithalattaki döviz ihtiyacı azaltılmaya çalışılırdı. Çok partili demokratik sisteme geçişimizden bu yana, Türkiye her on yılda bir askeri yönetimle sonuçlanan bir fasit daire içerisinde. Meselenin tahlili yapıldığında her on yılda bir dış ödemeler dengesinin çıkmaza girdiği, bunun ardından ekonomide krizin başladığı, daha sonra meydana gelen sosyal ve siyasi çalkantıları ise askeri yönetimin takip ettiği görülmektedir. Ekonomik gelişmesini nüfus artış hızına göre bir türlü ayarlayamayan Türkiye son otuz yıldır içine düştüğü fasit daireden kurtarılamamıştır. Çünkü hızlı kalkınma ihtiyacında olan Türkiye büyüme hızı yükseldikçe döviz bakımından zorlanmaya başlamış, sıkıntıya girmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:66).

Türkiye'nin 1950–1980 yılları arasında edindiği bu tecrübe, uygulanan iktisadi politikanın köklü bir şekilde değiştirilmemesi halinde Türkiye'nin bu fasit daire içersinden çıkamayacağı şeklindedir. Programda ifade edildiği şekliyle;

“Çare; ihracatı ve diğer döviz gelirlerini artırmaktır. Ancak, kapalı bir ekonomide, koruma altında verimsiz çalışan bir sanayi ile yüksek rekabet altında işleyen dış piyasalara mal satmak mümkün değildir. Dört beş kalemden teşekkül eden tarım mallarını ihraç ederek ve ithal ihtiyacımızı ithal ikamesi ile iç piyasadan sağlamaya çalışarak

döviz dengesini sağlamak mümkün değildi. “(TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:68).

Başbakan Turgut Özal’a göre hükümetlerinin ilk 4 yıllık icraatı bu fasit dairenin kırıldığıının bir göstergesidir.

“Dış ödemeler dengesindeki düzelmeler, ihracat artışı ve ihracat yağısındaki değişiklikler müspettir, kalıcı niteliklerdir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1980 yılında yüzde 37 iken, 1987’de yüzde 72’dir. 1979 yılında sanayi mallarının ihracattaki payı yüzde 35 iken, 1987’de yüzde 80’e çıkmıştır. 1977–78’ de süratle yavaşlamaya başlayan kalkınma hızı 1979’da yüzde -0,4 ve 1980’de yüzde -1,1 iken 1984’de yüzde 5,9, 1985’de yüzde 5,1’e, 1986’da yüzde 8’e erişmiştir. 1987’nin ise yüzde 6,8 mertebesinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. 1984–1987 döneminde ortalama büyüme hızı yüzde 6,5’tir. Bu aynı dönemde OECD ülkeleri arasında en yüksek büyüme hızıdır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:70).

Özal hükümetinin en çok eleştirildiği konu olan enflasyon düşürme politikası ile ilgili olarak hedeflenen düşüşün gerçekleştirilemediğini gerekçeleri ile birlikte anlatılmakta yüksek büyüme oranlarını gerçekleştirilmesi enflasyonun düşürülememesinin nedeni olarak gösterilmiştir.

“Ekonomide gerçekleştirdiğimiz yapısal değişiklikler iktisadi faaliyetlerin verimini artırmış, ekonomi planlanandan daha hızlı büyümüştür. Bunun en güzel misali 1986 yılıdır. Yüzde 5 olarak hedeflenen GSMH artış hızı yüzde 8 olarak gerçekleşmiş, yeni istihdam imkânları sağlanmıştır. Hızlı kalkınma tabiatıyla hedeflenenden daha yüksek enflasyon getirmiştir. Son dört yılda hızla dışarı açılan Türkiye’imizdeki fiyat yapısı dış dünyadaki fiyat yapısından etkilenmiştir. Ticaret yaptığımız ülkelerin çoğunda gıda

maddeleri, sanayi mallarına göre daha ucuzdur. Ticaretin serbestleşmesi ve hacminin artması sonucu bizdeki fiyat yapısı dışarıya benzemeye başlamış, gıda maddelerinin fiyatı sanayi mallarının fiyatlarına göre daha fazla artış göstermiştir. "(TBMM Tutanak Dergisi,D18,C1:71–72).

Özal dönemi olarak adlandırılan 1983–1991 arasında özel teşebbüsün itici gücüne dayandırılmaya çalışılan ve hükümet programlarında yer geniş bir şekilde yer alan bu politika ve hedefleri gerçekleştirmek için alınan tedbirlerin genel olarak iki grupta toplandığı görülmektedir.

Birinci gruba dâhil edilebilecek tedbirler, serbest teşebbüsün önündeki engellerin kaldırılması, lisans, kontrol ve bürokratik işlemlerin sayısını azaltılması, basitleştirilmesi ve kolaylaştırılması şeklinde sınıflandırılabilir. Bu amaçla ele alınan tedbirlerin bir ölçüde "bırakınız yapsınlar" amacını taşıdığı söylenebilir. İkinci grup tedbirler ise daha çok özel sektörü güçlendirmek için alınan "teşvik tedbirleri" niteliğinde olduğu söylenebilir (Kılıçbay,1991:178).

Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine hükümeti kurma görevi Yıldırım Akbulut'a verilmiştir. Akbulut hükümetini kurarak 9 Kasım 1989–23 Haziran 1991 arasında Başbakanlık yapmıştır. Anavatan Partisi Genel Başkanlığı'na Mesut Yılmaz'ın seçilince kendisine hükümeti kurma görevi verildi ve 23 Haziran 1991–20 Kasım 1991'e kadar başbakanlık yapmıştır.

İster Akbulut Hükümeti'nin isterse Yılmaz Hükümeti'nin ortaya koyduğu hükümet programları incelendiğinde hem ekonomi politikalarında hem de diğer sosyal ve siyasal politikalarda Özal hükümet programlarının bir tekrarı görünümündedir. Turgut Özal'ın yaptığı gibi önceki hükümet döneminde izlenen politikalardan ve elde edilen neticelerden rakamsal örnekler vererek bahsetme geleneği devam ederek, elde edilen başarılar anlatılmaya çalışılmıştır. Programların devamında serbest piyasaya-ihracata

dayalı ekonomi politikaları çerçevesinde hükümetin sanayiden dış ticarete, eğitimden kentleşmeye, sağlıktan spora kadar pek çok konuda gerçekleştirmek istediği hedefler ayrıntılı olarak anlatılmıştır (TBMM Tutanak Dergisi,D18,C33:377–366;D18,C61:565–585).

2.5.1.2. Ekonomide Yapı Değişikliği

Özal dönemi ile birlikte uygulanan iktisadi ve mali politikalarla ekonomik yapıda önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1980'lerde başlayan ve ana hatları ile 1990 sonrası kurulan hükümetlerce de devam ettirilen bu değişimin temel çizgileri şunlardır; (Kılıçbay,1991:209–217).

Cumhuriyet'in kuruluşu ve sonrasındaki dönemlerde KİT'ler, karma ekonomi felsefesinin temel taşı, devletin ekonomik alandaki varlığının işareti ve sanayileşmenin itici gücü olarak görülmüştür. 1980'li yıllarla birlikte serbest teşebbüsün sahip olduğu verimlilik ve karlılığa sahip olmadıkları, hazineye yük olarak kamu borçlanmasını arttırdıkları ve enflasyona yol açtıkları yaygın bir inanış haline gelmiş ve piyasa ekonomisini genişletme çabaları içinde KİT'lerin mal ve hizmet fiyatları serbest bırakılmış ve sonrasında daha köklü değişikliklere gidilerek özelleştirilmeleri kararlaştırılmıştır.

İkinci önemli yapı değişikliği kamu hizmetlerinin görülmesi anlayışında ortaya çıkmıştır. Sağlık, eğitim gibi temel kamu hizmetlerinin bir bölümünün kamu hizmet alanı dışına çıkartılması ile kamu hizmetinin bir gereği olarak bu hizmetten yararlanma karşılığında bir bedel ödemeyen vatandaşlar, bu hizmetlerin tamamen veya kısmen piyasa ekonomisi ve fiyat mekanizmasına bırakılması sonunda kamu hizmetlerinden faydalanma karşılığında bedel ödenmeye başlanmışlardır.

Üçüncü olarak gerçekleşen değişiklik yatırımların finansman aracı olarak tasarruflarda meydana gelmiştir. 1980–90 döneminde ulusal

tasarrufların kaynağı gönüllü özel tasarruflar olmuştur. Bunun nedeni kamunun bütçeden kaynaklanan tasarruflarının gerçekleşmemesi yani bütçelerin sürekli açık vermesi sonucunda özel-gönüllü tasarruflar iç borçlanma şeklinde kullanılarak açıklar kapatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemde yaygın olarak kullanılan dış kredi sağlama alışkanlığı sayesinde dış tasarruf ithalini arttırmış ve bunun sonucunda ekonomide oluşan canlılık büyüme hızının yükselmesinde önemli rol oynamıştır. 1980–90 döneminin sonlarına doğru büyüyen borç stokları ve bu borçlara ait faiz ödemeleri ekonominin temel sorunlarını haline gelmiştir.

Ekonomik yapıda meydana gelen dördüncü temel değişiklik kamu altyapı yatırımlarının artışında ve bunların finansmanında görülmektedir. Özellikle yeni kurulan fonlardan ve dış kredilerden sağlanan kaynaklarla hızlı bir şekilde altyapı yatırımlarının yapılması aynı zamanda hızlı büyümeyi sağlayacağı inancının hâkim olmuştur. Bu politikanın uygulanması sonucunda büyük ölçüde özel kesimin yarattığı tasarrufların kamu kesimi tarafından kullanılması ile özel kesimin finansman alanı daralmış ve uygulanmak istenen piyasa ekonomisi modeli ile çelişkili bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun yanında yapılan altyapı yatırımlarının özel girişimleri uyaracak-teşvik edecek niteliklere sahip olmadıkları imalat sanayinin istenen düzeyde gelişmemiş olması sonucundan çıkarılabileceği gibi özel kesimin yoğun bir şekilde konut yapımına yönelmesinden de anlaşılmaktadır.

2.5.3. Fon Ekonomisine Geçiş

Fon, belirli bir amacın veya birbirine yakın amaçlar grubunun gerçekleştirilmesi için, belirli kaynakların (nakdi ve diğer kıymetler) toplandığı ve harcandığı, bütçe bağlantılı veya bütünüyle bütçe dışı kamusal nitelikli bir hesaplar olarak tanımlanmaktadır.

Fonun kaynakları genel ve katma bütçeler içinden bir defalık veya sürekli olarak karşılanacağı gibi, özellikle tamamen bütçe dışı fonlarda kendi mevzuatlarında belirtilen öz gelirlerinden de sağlanabilmekte ve hatta Türkiye uygulamasında görüldüğü gibi, aynı gelirler dahi (kurban derileri, gayrimenkul bağışları gibi), hesaba nakdi büyüklüğüyle geçirilmek koşuluyla, fon geliri sayılabilmektedir (Oyan ve Aydın,1987:3) .

Genel olarak bütçe içi ve bütçe dışı fonlar olarak yapılan ikili ayırmada, bütçeden ödenek ayrılması yöntemi ile bütçe kaynaklarından beslenen ve çeşitli alanlara harcanması hükümet tasarrufunda olanlar bütçe içi fonları tanımlamakta, bütçe ile az ya da çok bağlantısı olmakla birlikte genel olarak bütçe disiplininin dışında tutulmaya çalışılanlar ise bütçe dışı fonları oluşturmaktadır. Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta bütçe dışı olarak adlandırılan bu fonların önceleri bütçe disiplini altında iken daha sonra bütçe disiplinin dışına çıkartılmış olmasıdır (Oyan ve Aydın,1987:9).

Tablo 2.15. : Kuruluş Dönemlerine Göre Fonlar

1941–1980 Dönemi	1980–1983 Dönemi	1984–1987 Dönemi	Toplam
49 fon	29 fon	25 fon	103 fon

Kaynak: O.Oyan ve A.R.Aydın; İstikrar Programından Fon Ekonomisine, Ankara, Teori Yayınları, 1987:154.

Tablo da görüldüğü gibi toplam 103 fonun 61 tanesi yani yüzde 59'u 1980 sonrası dönemde sadece 7 yılda kurulmuş iken 1940'lı yıllardan 1980'e kadar olan 40 yıllık dönemde toplam 42 fon kurulmuştur.

Özellikle Özal Hükümetleri döneminde gerçekleşen fon sayısındaki bu artış hükümetlerin süreleri göz önüne alındığında ayda ortalama bir fon kurulduğu söylenebilir. Bu ise adı geçen dönemin fon ekonomisinin geçerli olduğu dönem olarak adlandırılmasını sağlamıştır (Oyan ve Aydın,1987: 27).

“1980 sonrasında fonların oluşturulması ile dönemin hâkim iktisat politikaları arasında yakın ilişkiler olduğu görülmektedir. 24 Ocak

Kararlarından sonra ekonominin yönü ihracata ve dışa açılma olarak belirlendikten sonra “İhracatı Teşvik Fonu” ve “Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu” gibi iki yeni önemli fon kurulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. 1980’li yıllarda benzer amaçlarla ekonomi politikalarının önemli bir aracı olarak kullanılmak üzere pek çok fon kurulmuştur” (Oyan ve Aydın,1987: 155).

Özellikle 1984’ten sonra yaratılan fonların yöneldikleri alanlara bakıldığında bir kamu ekonomisi yaratmanın ve buna uygun olarak gönüllü tasarrufları ve özel yatırımları ön plana çıkarmak olduğu söylenebilir (Oyan ve Aydın,1987: 156).

Fonlarla desteklenen özel yatırımların tekrar canlandırılması ve ekonomik politikaların temel yatırım tercihlerine uygun yönlere çekilmesi aynı zamanda yeni kaynakların harekete geçirilmesine de bağlıydı. Bu da yeni mali yüklerin oluşturulması pahasına gerçekleşebilirdi. Fonların yeni vergisel yükler getirmeleri, ilk bakışta, dar bir kamu kesimi, düşük bir vergi yükü tercihleriyle çelişir gibi gözükebilir. Ancak fonlarla getirilen ek mali yüklerin daha ziyade dolaylı vergi etkisi yaptığı, dolayısıyla gelir dağılımını bozucu ve iç talebi kısıcıcı etkilere yol açtığı düşünülürse, iktisadi politikalarla genelde uyumsuz olmadığı sonucuna varılabilir (Oyan ve Aydın,1987:156).

Fonların Türkiye’deki uygulamasına bakıldığında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden oldukça farklı bir uygulama alanı bulunduğu görülmektedir. Bütçe dışı fonların bütçeye oranı yüzde 10–15 düzeyinde makul bir ölçü olarak kabul edilirse, Türkiye’de bu oran özellikle 1980’li yıllarda oldukça yüksek düzeylerde gerçekleşmiş ve ekonomi adeta bir fon ekonomisi görünümü almıştır (Oyan ve Aydın,1987: 26).

Tablo 2.16. : Fonların GSMH ve Konsolide Bütçe İçindeki Payları

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
Fonlar / GSMH	1,3	3,4	5,8	7,3	9,8	11,3
Fon / Konsolide Bütçe	-	22,1	34,8	41,1	53,5	56,9

Kaynak: Taner Berksoy ve Korkut Boratav; Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı 1993: 38.

1980’li yıllardan itibaren fon sayılarındaki artışa paralel bir şekilde tablodan da görüldüğü gibi fonların gelirlerinde de önemli artışlar olmuştur. 1991 yılına gelindiğinde fonların GSMH içindeki payı yüzde 11,3 ve destekli bütçe içindeki payı ise yüzde 56,9 gibi oldukça yüksek bir orana ulaşmıştır.

Her türlü fon uygulaması bir anlamda kamu kaynaklarının kullanılması anlamına geldiğinden fonlar tarafından yapılan harcamalar üzerinde etkili bir kamu denetiminin yapılması gereklidir. Böylesi bir denetimi yapmaya yetkili organ ise parlamentodur (Berksoy ve Boratav,1993: 37).

Kurulan fonların denetimden uzak tutulmaya çalışılması da bu anlamda yürütme organının güçlendirilmesi ve merkezileşme şeklinde olmuştur. Bütçe dengelerinin, bütçe dışına çıkarılan fonlarla bozulması ve bütçe kanununun temel mali yasa olma işlevini kaybetmeye başlaması aynı zamanda TBMM’nin bu konudaki yetki ve sorumluluklarının da tartışılır olmasını sağlamıştır (Konukman ve Oyan,2003:154).

Ayrıca fonların denetimini TBMM adına yapmakla görevli Sayıştay’ın hem filli olarak hem de hukuki olarak böylesi bir denetimi yapmasının önünde engeller bulunmaktaydı. Örneğin, mevcut personelle fonların ancak 1/3’ü denetlenmekteydi, denetleme yapılsa bile bunun hukuki mahiyeti sadece şekil yönünden olmakta, harcamaların mevzuata uygun yapılıp yapılmadığına bakılmaktaydı (Oyan ve Aydın,1987: 94).

Türkiye'de fonların bu denli rağbet görmesi, kamu harcamalarında esneklik yaratılması ve ekonomide yeni kaynaklar oluşturulması görüşlerine dayandırılmaktadır. Bu görüşlerden birincisi, asıl amacın biraz çarpıtılmış görüntüsü niteliğindedir. Zira, asıl amaç kamu harcama sisteminin uygulamadaki boğucu kalıplarından kurtulmak değil, uygulamayı Meclis denetimi dışında tutmak gibi görülmektedir. Fonlarla ilave kaynak yaratıldığı görüşüne gelince, tüm kaynaklar milli gelirden sağlandığına göre, fonlar ilave kaynak yaratmamakta, ancak kaynakların kamu sektörüne aktarım mekanizmasını değiştirerek, kullanım alan ve süreçlerini etkilemektedir (Berksoy ve Boratav,1993: 38).

Türkiye'de bütçe-maliye sistemini bozan en önemli etkenlerden biri olan fon sisteminin bütçe içine alınması ve zamanla tasfiyesi edilmesi 1990'ların başından itibaren gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1991 seçimleri ile iktidara gelen Demirel Hükümeti programında bütçe dışı fonların tek çatı altında toplanacağı hususu yer almıştır. 1992 bütçe kanunu ile müşterek fon hesabı altında 77 adet fon birleştirilmiş, 1993 yılı bütçesinden itibaren ise söz konusu fonların gelirlerinin tümüyle bütçeye aktarılıp giderlerinin bütçe iznine bağlanması esası getirilmiştir (Oyan,2001:289).

2.5.4. VII. Demirel Hükümeti (20 Kasım 1991–25 Haziran 1993)

20 Ekim 1991 Genel Seçimleri hiçbir siyasi partiye tek başına hükümet kurma olanağı vermemiş, DYP-SHP koalisyon protokolü üzerinde anlaşarak, DYP-SHP hükümeti kurulmuştur.

Süleyman Demirel hükümet programının başında geleneği bozmayarak önceki hükümet dönemleri hakkında eleştirilerde bulunarak ülke ekonomisinin içinde bulunduğu durumu anlatmaya çalışmıştır.

“1991 yılında nüfus artış hızı bile yüzde 2,5 iken, büyüme hızı sadece yüzde 2,2 olabilen ülkemizde yaşam on yılda 70 defa pahalılaşıp, dünyada gelir dağılımı en bozuk ilk on ülke arasına girmiş, nüfusunun yüzde 50 sosyal güvenlikten yoksun, dünyanın en borçlu ülkeleri arasında yer almıştır.

Yıllık enflasyon oranları yüzde 70’leri, iç borçlar 80 Trilyon T.L.’yi, dış borç ve toplam döviz yükümlülükleri ise 50 milyar doları aşmaktadır.

Yatırım ve sanayileşmesi hemen hemen durmuş, işsiz sayısı artmış, pahalılığı önleyememiş, 40 ilinin dışarıya göç verdiği Türkiye yolsuzluk iddialarının doruğa çıktığı, bu bozuk sosyal yapısı ile halkın gelecek ümitlerinin giderek karamsarlığa dönüştüğü bir noktadır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:109-110).

Hükümetin ekonomik programı, Türk ekonomisinin acil çözüm bekleyen sorunlarına kalıcı ve tutarlı bir yaklaşımın olarak sunulmuştur. Hükümetin bir çözüm üretme ve istikrar hükümeti olacağı, çözüm üretirken açıklık, eşitlik ve şeffaflığın esas olacağı ifade edilir.

“Ekonomimizin gündemindeki ilk sırayı enflasyonun düşürülmesi almaktadır. Yıllardır düşürülmediği için kronik bir yapı kazanan enflasyon, bugün itibariyle yüzde 70'lere dayanmış ve kısa sürede üç haneli rakamlara ulaşacak bir eğilime girmiştir. Programımızda, enflasyonla mücadelenin ilk sırayı almasının nedenleri, kronikleşmiş yüksek enflasyonun ekonomideki mali ve reel dengelerin altüst olduğunu düşürüldüğü istikrarlı bir ortamın oluşturulmasının zorunluluğudur. Halkımızın enflasyon ve geçim sıkıntısından kesinlikle ve kısa süre içinde kurtarılması için ilk etapta gerekli dengeleyici önlemler alınacaktır. Devralınan ekonomide bozulmuş dengeleri düzeltici önlemler, geçmiş dönemden gelen sorunların çözümü için gerekli olacaktır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:112).

Türkiye ekonomisini hem acilen onarmak ve canlandırmak, hem de yeni bir sanayileşme bakışı kazandırarak canlılık sağlamak amaçlarıyla oluşturulan ekonomik program iki bölümlü olarak uygulanacağı vurgulanmıştır. Program ilk bölümünde enflasyonun düşürülmesi ve ekonominin dengelerinin kurulmasına dönük politikalar belirlenirken, ikinci bölümle ülke ekonomisine yeni bir canlandırma kazandıracak atılım programının politikaları oluşturulmaktadır.

“Enflasyonla kamu açıkları arasındaki sıkı ilişki nedeniyle dengeleme programının yoğunlaşacağı alanların başında kamu maliyesi gelmektedir.

Türkiye’ de son yıllarda kamu sektörü borçlanma gereğinin GSMH’ ya oranı 1990’da resmi verilere göre yüzde 9,4 olmuş, 1991’de yüzde 10’unun üstüne çıkması beklenmektedir. Körfez krizi nedeniyle dış dünyadan alınan hibeler hariç tutulacak olursa, 1991 yılı kamu açığı oranı yüzde 13 düzeyine ulaşacaktır. 1990 yılında kamu açıklarının yarısı ise KİT açıklarından kaynaklanmaktadır. Konsolide bütçedeki iç ve dış faiz ödemelerinin GSMH’ ya oranı bütçe yatırımlarının payını geride bırakmaktadır.

Yaşanan yüksek oranlı kronik enflasyonu bir an önce düşürmek için uygulamaya konacak olan bu “Dengeleme ve Onarım Programı” ile kamu sektörü borçlanma gereğinin GSMH’ ya oranının iki yıl içinde yüzde 4,5’ler düzeyine indirilmesi hedef alınmıştır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:115).

Denk bütçe kuralının, hükümetin temel amacı olacağı ve bunun için, ülkenin tüm mali, ekonomik olanakları en iyi şekilde kullanılacağı maliye ve ekonominin en ileri tekniklerine başvurularak Türkiye Büyük Millet Meclisi’ nin denetimi dışına çıkarılmış gelir ve gider dengeleri dahil olmak üzere devletin bütün hesaplarının bir çatı altında toplanması sağlanacağı vurgulanır.

“Enflasyonla mücadelenin önemli bir parçası kamu kesiminin yeniden yapılandırılması ve kamu ekonomisindeki şeffaflığın sağlanması olmaktadır. Bu amaçla ilke olarak, bütçe dışı fonlar bütçe içine alınarak mali disiplin içine sokulacaktır. Yürürlükte kalan fonlar da Sayıştay denetimine tabi tutulacaktır.

Fonların tasfiyesi ve gelirlerin bütçeleştirilmesi çalışmalarının hızla tamamlanabilmesi için fon envanterinin çıkartılması ve kamu kesimi genel dengesinde tüm fon hesaplarının çok açık bir şekilde görülmesi sağlanacaktır.

Bütçe dışı fonlarla ilgili strateji, sistem içinde kalan fonların açıklarının kendi içlerinde dengelenmesinin sağlamak olacaktır. Amaç, kamu açıklarının bu kesimden gelen yükünü hemen ortadan kaldırmaktır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:119).

Öngörülen bu programın ilk iki yılında ağırlık, destekli bütçe uygulamaları ile KİT ve finansal kesim reformları sonucu kamu borçlanma gereğinin düşürülmesine verileceği, bunlarla eşanlı olarak başlatılacak vergi reformunun amacı ise, vergi düzenin ıslahı, vergi dengeleme programı ve orta-uzun dönem sanayi atılım stratejisinin uygulaması açısından önemli katkılar beklenmektedir.

“KİT’lerin en önemli sorunu ve zararlarının en önemli nedeni mali büyümelerin bozukluğudur. Bu kuruluşlar büyük bir borç yükü altındadırlar. Zarar etmelerinin diğer önemli nedenleri ise istihdam fazlalığı ve verimlilikteki düşüklüktür. Önümüzdeki dönemde Türkiye’de piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi, rekabet koşullarının güçlendirilmesi, kalkınmanın yurt sathına dengeli bir şekilde yayılması, yeni bir sanayi atılım sürecinin başlatılması ve sanayinin mülkiyetinin halka yayılması konularındaki KİT’lere önemli görevler düşecektir.” (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:121).

Ekonomide 1980'den sonrasına hâkim olan serbest piyasa modelinin Özal Hükümetleri'ni takiben Demirel döneminde de devam ettirileceği ancak ilk on yıllık uygulama sonunda ortaya çıkan sonuçlara göre sistemin yeniden ele alınarak ülke ihtiyaçlarına göre gereken düzenlemelerin yapılacağı anlaşılmaktadır.

“Sanayileşme politikalarında devletin katı bir planlama ve hedefleme yaklaşımı içinde olmaması gerektiğine devletin rolünün koordinasyon ve istikrarı sağlayıp, özel sektörün potansiyelinin açığa çıkacağı bir ortamı yaratmak olduğuna inanmaktayız. İstikrarın sağlanmasında karar devamlılığı ve sürekliliği esastır ve bu sağlanacaktır.” (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:124).

1980–90 döneminde hızla girişilen alt yapı yatırımlarının yüksek enflasyonu ortaya çıkarması ve bunu kalıcı hale getirmesi karşısında Demirel Hükümeti'nin buna önlem olarak dengeli bir kalkınma stratejisi izlemeyi planladığı görülmektedir.

“Altyapıyı ekonomiye ve topluma “dışsal fayda” sağlayan genel verimlilik düzeyini yükselten bölgeleri bağlayan ve ülkeyi dünya ile birleştiren büyük bir sistem olarak değerlendirmekteyiz. Altyapı sektörlerinin uyum içinde yürütülmesi ve böylece bunların kalkınma hedefine yöneltilmesi yoluyla topyekun kalkınma gerçekleştirilecektir. Altyapı oluşturulurken enflasyonist baskılardan arındırılmış bir yatırım politikası izlenerek bu konu çözüme bağlanacaktır. “(TBMM Tutanak Dergisi,D19,C1:137).

2.5.5. Çiller Hükümetleri (25 Haziran 1993–06 Mart 1996)

Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine hükümeti kurma görevi Tansu Çiller'e verilmiştir. Çiller hükümet programının hemen başında hükümet temel iktisat politikasını açıklar;

“Hükümetimizin ekonomik programının ana hedefi, önceki koalisyon hükümetinde olduğu gibi devletin ekonomideki yerinin ve rolünün yeniden tanımlanması, mevcut yapısal sorunların, halkın öncelikleri doğrultusunda, köklü ve yenilikçi bir yaklaşım içinde çözüme kavuşturulmasıdır. Devletin ekonomik faaliyetlerini dengeli bir biçimde azaltılması giderek sübvansiyon dağıtan yapıdan arındırılması, ekonomide genellikle kuralları belirleyen bir konuma kavuşturulması gerektiğine inanmaktayız. Bu tanım içinde devlet, sosyal devlet olmanın bir gereği olarak, başta eğitim, sağlık ve çevre olmak üzere kamu hizmetlerinin yürütülmesinde etkin bir yapıya kavuşturulacaktır. “denilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C37:367).

Programın devamı önceki hükümet programlarında olduğu gibi ekonominin serbest piyasa koşullarında işleyebilmesi için gereken yapısal düzenlemelerin yapılması, dış ticaret liberalleştirilmesi, bankacılık ve finans alanlarında çeşitli düzenlemelerin yapılması ve tüm bunlar yapılırken de Avrupa ile bütünleşme çabalarının dikkate alınması gibi pek çok husus sayılarak, ulaşılmak istene hedefler sayılmıştır (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C37:369–394).

Hükümetin istifası üzerine Cumhurbaşkanı hükümeti kurma görevini yeniden Tansu Çiller'e verdi. Çiller azınlık hükümeti kurmuş fakat hükümet güvenoyu alamamıştır. Güvenoyu alamayan bu programda dikkati çeken nokta 5 Nisan kararlarının ayrıntılı bir savunmasını yapılmasıdır.

Hükümeti kurma görevi yeniden Tansu Çiller'e verilmiş, sonunda DYP-CHP ile anlaşarak III. Çiller Hükümeti kurulmuş 30 Ekim 1995–06 Mart 1996 arasında görev yapmıştır.

Hükümet programında ülkenin içinde bulunduğu koşullar analiz edilerek yaşanan sıkıntılardan hareketle izlenecek politikalar belirlenmiştir. Buna göre hükümet, ülkenin altyapı ihtiyacını, ekonomik ve sosyal gelişmenin önünde darboğaz oluşturmayacak şekilde karşılanmasını hedeflemektedir. Özellikle 1980'lerin sonuna doğru dış finansmana dayalı gerçekleştirilen yatırımların doğurduğu borç sıkıntısı bu hükümet döneminde üzerinde durulmak istenen temel konulardan biri olarak görülmekte ve altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde ve altyapı hizmetlerinin sunulmasında özel kesimin finansman imkânlarından ve girişimcilik yeteneğinden kısa dönemde azami ölçüde yararlanılacağı belirtilmektedir (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C95:428).

Yıllardır üzerinde uğraşılan Yap-İşlet-Devret modelini sağlam bir hukuki tabana oturtmak ve önemli projeleri bütçe dışı imkanlarla, özel kesim eliyle gerçekleştirebilmek amacıyla gerekli olan mevzuat düzenlemelerinin, 1994 yılı itibariyle tamamlanarak yürürlüğe konulacağı hükümet programında ifade edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C95:429).

Önceki hükümet programlarına göre oldukça kısa olan ve ekonomi politikalarının fazlaca yer almadığı bu programın devamında tarım sektörü ile ilgili destekleme alımlarından bahsedilerek, yolsuzluk ve usulsüzlükle mücadeleden bahsedilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D19,C95:430–431).

2.5.6. Finansal Serbestleşme ve Dış Borç Sorunu

Finansal yapıda serbestleşme, iç ve dış finansal serbestleşme olmak üzere iki boyutta ele alınabilir. İç finansal serbestleşme bir ekonomide yurtiçi para cinsinden borç-alacak ilişkileri ile varlık tutma kararlarına ilişkin kurumsal yapıda, fiyat ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması veya yumuşatılması işlemidir. Dış finansal serbestleşme ise, gerek ülkede yerleşiklerin kendi aralarında, gerekse de ülkede yerleşiklerle yerleşik olmayanlar arasındaki döviz cinsinden borç-alacak ilişkilerine ve varlık tutma kararlarına ilişkin kurumsal yapıda fiyat ve miktar kısıtlarının kaldırılması veya yumuşatılmasıdır (Ekinci,2003:187).

İç finansal serbestleşme genelde ilk olarak mevduat faiz oranlarına yapılan müdahalelerin kalkması ve sonuç olarak da faizlerin yükseltilmesi sonucunu vermektedir. Daha geniş bir çerçeveden bakılınca iç finansal serbestleşmeyle birlikte ekonomide yeni finansal araçların ortaya çıktığı ve bunların yönetimine olanak sağlayacak kurumsal düzenlemelerin oluştuğu görülmektedir. Türkiye'deki uygulamada finansal yapı 1980'lerde büyük değişikliğe uğramıştır. Dış finansal serbestleşme denildiğinde ise genel olarak sermaye hareketlerinde yapılan serbestleşme akla gelmektedir (Ekinci,2003:187).

Kamu harcamalarının olağan kamu gelirleri ile karşılanamayan bölümü için iç ve dış tasarruf kaynaklarına başvurulmaktadır. Dış borçlanma uzun dönemde uluslar arası faiz haddinden sağlanır. Dış borçlanmanın rasyonel anlamda kullanılmasının koşulu, ödenecek faiz oranının ekonominin büyüme oranına eşit ya da ondan düşük olmasıdır (Önder,1993:39).

Türkiye'de iktisat politikalarındaki dönüşüm IMF ve Dünya Bankasına yeni politikalarını sınıma olanağını vermiş, borç krizi sonrasında neo-liberal politikalar uygulayarak, mevcut borçları geri ödeyebilir ve yeniden

borçlanabilir konuma gelmenin olanaklı olduğunu göstermek için Türkiye örnek ülke seçilmiş ve bu modelin başarısı için gerekli yardımlar sağlanmıştır (Şenses,1998: 39)

Tablo 2.17. : 1980–1995 Dönemi Türkiye'nin Dış Borç Yüğü (%)

Yıllar	Toplam Dış Borç / GSMH	Toplam Dış Borç / İhracat
1980	22,3	541,00
1981	23,8	345,00
1982	28,3	303,00
1983	38,6	319,00
1984	41,5	282,00
1985	41,6	311,00
1986	47,5	425,00
1987	54,7	391,00
1988	57,1	341,00
1989	41,8	359,15
1990	36,1	378,37
1991	40,3	371,42
1992	43	377,80
1993	48,7	438,94
1994	64,8	362,31
1995	55,5	338,66

Kaynak: Sayıştay; 2000 Yılı Mali Raporu, Ankara, Ankara Ticaret Odası Yayını 2001:172.

Dış borçların GSMH'ya oranı 1987–1988 döneminde yüzde 50'nin üzerine çıkmıştır. Böyle bir durum 1994 kritik yılı ve 1995 yılında ortaya çıkmış, 1998 yılına dek yeniden düşme eğilimine geçmiştir. Toplam dış borcun toplam ihracata oranı ise sürekli düşme eğilimi göstermiştir. Bunun önemli bir nedeni, 1980 sonrasında izlenen ihracatı teşvik politikaları ve elde edilen ihracat büyümesine bağlı olarak açıklık kazanmaktadır. Dış borçların ihracata göre çok daha fazla gerçekleştiği tablodan anlaşılmaktadır.

Dış ticaretteki serbestleşmenin gerekçesi, ithal ikameci sanayileşme stratejisiyle içe kapanan ekonomiyi dış pazarlara yönlendirerek 1970'li yılların sonunda içine girilen ödemeler darboğazını aşmaktır. Ancak, dönemlere göre ortalama ihracat/ithalat değerleri bu beklentinin mal ticaretinde pek gerçekleşmediğini göstermektedir. 1961–1977 döneminde yüzde 58 olan

ihracatın ithalatı karşılama oranı, 1981–1998 döneminde hafif bir yükselme ile ancak yüzde 64'e çıkabilmiştir (Sönmez,203:424).

Tablo 2.18. : 1996–2000 Yılları Arasında Türkiye'nin Dış Borç Yüğü (%)

	1996	1997	1998	1999	2000
Toplam Dış Borçlar / GSMH	43,4	44,1	49,6	55,8	58,6
Toplam Döviz Gelirleri / Dış Borç	65,2	69,3	64,8	51,5	50,2
İhracat / Toplam Dış Borçlar	40,7	38,5	32,2	28,4	26,9
Uluslar arası Rezervler / GSMH	31,4	32,0	30,4	33	29,5
Dış Borç Servisi / GSMH	6,2	6,5	8,0	9,9	10,9
Dış Borç Servisi / İhracat	35,2	38,0	52,9	62,5	69,3

Kaynak: Maliye Bakanlığı Strateji Gelişme Başkanlığı, Yıllık Rapor 2001, 2001:102. (Erişim) <http://www.sgb.gov.tr/eKtphane/2001yer.zip>. 16.Şubat.2007.

Toplam dış borç / GSMH oranının 1996–2000 yılları içindeki seyrinde bu oranın giderek yükselmekte olduğu görülmektedir. Son yıllarda dış borç stoku GSMH'nin yarısını geçmektedir. Gerek ihracatın gerekse uluslararası rezervlerin toplam dış borçlara oranı ise azalmaktadır. Buna karşılık, dış borç servisinin GSMH'ya, toplam döviz gelirlerine, toplam dış borçlara ve ihracata oranı ise sürekli yükselmiştir. Bu durum, toplam dış borçların ulusal gelirin yarısından fazlasına eşit olması da dikkate alındığında, dış borçların bu şekilde sürdürülemez noktalara ulaştığı anlaşılmaktadır.

Dış borç artışı önceki dönemde belirtilen nedenlerden farklı gerekçelere dayanmaktadır. Özellikle 1990'dan sonra görülen kısa vadeli dış borçların artışında, gerek işletme sermayesi gerekse spekülasyon amaçlarla dış borçlanmaya gidilmesinde özel kesimin önemli bir rolü olmuştur. Yüksek faiz politikası da bu etkinliğe zemin hazırlamıştır. Bu durum 1990–1993 yıllarında görülen dış borç artışının altında yatan temel nedenlerden biri olarak görülmüştür. Kamu borçları, fiyat dengesizlikleri, dış açık gibi kısa dönemli sorunları çözmek için uygulamaya konulan politikalar, Türkiye'de uzun

dönemli kalkınma sorununu daha da çıkmaza sürüklemesine sebebiyet vermiştir (Kepenek ve Yentürk,1994:233).

İktisadi serbestleşme, ekonominin dışa açıklığını kuşkusuz artırmıştır. Toplam dış ticaretin GSMH içindeki payı 1987–1989 yılları arasında ve özellikle 1994 krizi ve 1996 yılında Avrupa Topluluğu ile gümrük birliğinden sonra hızla genişlemiştir. Fakat ekonominin dışa açıklığı, ihracatın gayri safi milli hâsılaya oranını büyütmekten ziyade ithalatını büyütmüştür. Dışa açılma yoluyla ihracat önderliğinde büyüme ve kalkınma stratejisinin benimsendiği, bu stratejinin muazzam büyüklükte çeşitli politika aletleriyle desteklendiği bir ekonomide ihracat performansının zayıf kaldığı ileri sürülmüştür (Arın,2003:578).

2.5.7. 5 Nisan 1994 İstikrar Tedbirleri

Türkiye'de 1950'den itibaren pek çok liberalleşme girişiminde bulunulmuştur. 1980'lerden sonra başlayan serbestleşme süreci de ticarete ekonominin açıklık derecesinin artması ile başlamış, uluslararası sermaye hareketlerinde serbestleşme 1989'da 32 Sayılı Kararname ile yasalaşmış ve yeni düzenlemelerle ulusal ekonomi uluslararası sermaye hareketlerine açık hale gelmiştir. Bu serbestleşme sonucunda 1990 yılından sonra Türkiye'de sermaye hareketlerinin görece önemi artmaya başlamıştır (Celasun, 1999:2).

Uluslararası dolaysız ve dolaylı sermayeyi çekmeye yönelik politika ile ulusal piyasalarda döviz ve faiz kuru, birbirine bağlanarak, Merkez Bankasının politika gücünü etkilemiştir. Bu yapı içinde artık makro dengelerin sağlanabilmesinin koşulu, yurt içi faiz getirisinin dövizle bağlı spekülasyon getiriden yüksek olması, diğer bir deyimle reel faiz haddinin aşırı yüksek tutulmasıdır (Köse ve Yeldan:1998:47–50).

Tablo 2.19. : 1994 Krizi öncesinde Makroekonomik Göstergeler (%)

	1985	1990	1992	1993	1994
Gayri Safı Yurtiçi Yatırım / GSYİH	21,0	25,5	23,1	27,1	19,8
Cari İşlemler Hesabı / GSYİH	-2,3	-2,5	-1,2	-4,1	1,4
KKBG / GSMH	3,5	7,4	10,5	12,0	7,8
Toplam Borç / GSYİH	49,2	32,6	35,0	39,0	57,2
TÜFE	45,0	60,3	70,1	66,1	106,3
TEFE	43,2	52,3	62,1	58,0	120,7

Kaynak: DPT, **Sekizinci BYKP Öncesinde Makroekonomik Gelişmeler 1996–2000**, Ankara, 2000:127; Maliye Bakanlığı Strateji Gelişme Başkanlığı, **Yıllık Rapor 2001**, Ankara, 2001:137; (Erişim) <http://www.sgb.gov.tr/eKtphane/2001yer.zip>. 16.Şubat.2007.; Sayıştay; **2000 Yılı Mali Raporu**, Ankara,2000:160'dan derlenerek oluşturulmuştur. (Erişim) <http://www.sayistay.gov.tr/rapor/diger/2000malirapor.pdf> 16.Şubat.2007.

Türkiye ekonomisi 1994 krizine yaklaşırken oluşan tabloya baktığımızda kamu kesimi açıklarına bağlı olarak artan kamu kesimi borçlanma gereği oranları kriz öncesinde sürekli bir artış göstererek yüzde 12 seviyelerine kadar yükselmiştir. Toplam borç stokunun 1990 başlarından itibaren artışı kriz ile birlikte en yüksek seviyeye ulaşarak yüzde 60 düzeyine oldukça yaklaşmıştır.

Bu dönemde devlet bilinçli bir kısa vadeli sermaye çekme politikası izlemiş, yurtiçi oluşan dengesizlikleri dış borçlanma ile karşılama yoluna gitmiş ve bunun sonucu olarak kamu açığının temel sebebini faiz yükü oluşturmaya başlamıştır.

Kur artışları 1989–1993 döneminde enflasyona eşit veya enflasyonun altında seyretmiştir. Ne var ki olumsuz sonuçlar ortaya çıkması gecikmemiştir. Değerli kur politikasıyla cezalandırılan ihracat yavaşlarken, ödüllendirilen ithalat yükselmeye başlamıştır. Yükselen dış borçlarla birlikte cari açık büyümüştür. Böylece finansal serbestleşme çabaları içinde 1994

krizine giden yolda ne ihracata dönük büyüme politikası ne de enflasyonu önleme politikası başarılı olabilmıştır (Seyidoğlu,1996:455).

1992 ve 1993 yılında giren kısa vadeli sermaye 1994 yılında çıkmış ve 1994 krizinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Nisan 1994'de IMF standby (istikrar) anlaşması ile desteklenen büyük bir ekonomik istikrar programı yürürlüğe konulmuştur. Bu programla birçok alanda yapısal reformlara girişerek, Türkiye'nin büyüme hızı ve rekabetini güçlendirmek amaçlanmıştır.

Programın temel amacı devletin ekonomideki rolünü azaltma yoluyla mali açık ve enflasyonun önemli ölçüde azaltılması, dış ödemeler açığının azaltılması ve döviz rezervlerinin restore edilmesi ve sürdürülebilir hızlı bir büyüme için yapısal bir çerçeve oluşturulmasıdır. 1994 krizi sonucunda büyüme yüzde -6 oranında azalmış, enflasyon yüzde 150 olarak gerçekleşmiş ve reel ücretler yüzde 30 civarında gerilemiştir (Köse ve Yeldan,1998:56).

Yükselen kamu açıklarına bağlı olarak artan iç faiz oranları sıcak para girişini hızlandırmış ve TL'nin reel olarak aşırı değer kazanmasına neden olmuştur. Bu gelişme işgücü maliyetindeki reel artışlar, doğrudan ve dolaylı, ihracat teşviklerindeki azalma ile birleşerek Türk ekonomisinin hızla rekabet gücünü kaybetmesine yol açmıştır. Sonuçta yüksek kamu açıklarından kaynaklanan ekonominin iç dengesizlikleri dış dengede de hızla bir bozulmaya neden olmuş, ithalat hızla artmış, ihracat yavaşlamış ve dış ticaret açığı önemli bir boyuta ulaşmıştır. Hızla bozulan iç ve dış dengeler 1994 yılı başında para, sermaye ve döviz piyasalarında ciddi bir krize yol açmıştır (Tokgöz,2004:254).

Alınan kararların ulaşmak istediği temel hedefler şunlardı;

-Enflasyonu hızla düşürmek, Türk Lirasına istikrar kazandırmak, ihracat

artışını hızlandırmak, ekonomik ve sosyal kalkınmayı sosyal dengeleri de gözeterek sürdürülebilir bir temele oturtmak,

-Bir taraftan ekonominin hızla istikrara kavuşturulması amaçlanırken, diğer taraftan istikrarı sürekli kılabilecek yapısal reformları gerçekleştirmek,

-Kamu açıkları hızla aşağı çekilirken, kamunun ekonomideki rolünün yeniden tanımlanması ve yeniden örgütlenmesini sağlamak (Tokgöz,2004:255).

5 Nisan İstikrar Programı'nın kapsadığı önlemler ise şöyle sıralanabilir:

-Kamu gelirlerini artıran kamu giderlerini kısarak ve kamu borçlanma gereğini aşağıya çeken önlemler,

-KİT'lerin zararlarını aşağıya çeken önlemler,

-Özel sektör ve işçi kesimine yönelik bir fiyat ve ücret disiplini getiren önlemler,

-Döviz piyasalarında güven ve denge sağlayacak önlemler.

-Para piyasalarında istikrar sağlayacak yönde Merkez Bankası'nın denetim gücünü artıracak önlemler.

-Sermaye piyasasına güvenlik ve derinlik kazandıracak önlemler

-İhracatı ve döviz kazandırıcı faaliyetleri özendirerek önlemler (Tokgöz,2004:255–256).

1994 krizi sonrasında ücret ve maaşlardan ve kamu yatırım harcamalarından yapılan çok büyük boyutlu kısıtlamaların, faiz ödemeleri yoluyla rantiyeye ve spekülasyon kesime aktarılmıştır. Hükümet reel fiyatlarla eğitim, sağlık, sosyal güvenlik yatırımlarını yüzde 30, kamu maaş ve ücret tutarını ise yüzde 22 oranında azaltarak, finansal / rantiyeye gelirlerine borç faizi ödemek yoluyla reel olarak yüzde 24 oranında bir artışla önemli miktarda aktarmada bulunmuştur. İç borç faiz ödemelerinin 1994 yılında dolar cinsinden değeri 7,8 milyar dolardır. Bu rakam aynı yılın ihracat gelirlerinin yüzde 40'ına, GSMH'nin yüzde 6,1'ine ulaşmaktadır. Kısaca, bir yandan

çalışanların gelirleri aşınırken, diğer yandan sanayi ve bankacılık karları ve rantie gelirlerinin genişlemesi sonucunu doğurmuştur (Köse ve Yeldan,1998:58).

Tablo 2.20. : 1995-2000 Döneminde Konsolide Bütçe Giderleri (Trilyon, TL)

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
GELİRLER	3.409.3	2.728.0	5.835.1	11.813.3	18.933.1	33.440.1
GİDERLER	1.724.2	3.961.3	8.050.3	35.614.4	28.084.7	46.705.0
Cari	645.9	3.286.2	2.788.3	5.187.8	9.172.8	33.613.9
Personel	502.6	974.1	2.073.1	3.871.0	6.911.9	9.978.8
Diğer	143.3	312.1	715.2	3.316.8	2.260.9	3.635.2
Yatırım	103.0	255.4	640.1	999.3	1.544.4	2.475.1
Transfer	975.3	2.419.7	4.621.8	9.427.3	17.367.5	30.616.0
Faiz	576.1	1.497.4	2.277.9	6.176.6	30.728	20.439.9
BÜTÇE DENGESİ	-314.9	-1.233.3	-2.235.2	-3.803.3	-9.151.6	-13.264.9
FAİZ DIŞI DENGESİ	261.2	264.1	42.7	2.373.3	1.569.2	7.375.0

Kaynak: Maliye Bakanlığı Strateji Gelişme Başkanlığı, **Yıllık Rapor 2001**, Ankara, 2001:6. (Erişim) <http://www.sgb.gov.tr/eKtphane/2001yer.zip>. 16.Şubat.2007

Yukarıdaki tabloya göre kamu harcamalarında personel giderleri yanı sıra, transfer harcamaları önemli bir gider kaynağı olmaktadır. Bu yüzden, kamu gelir-gider dengesi sağlanamamış olup, açık gittikçe büyümüştür. Böylece kamu farklı bir alanda büyümeye devam etmiştir. Faiz ödemeleri diğer harcamalara göre daha fazla artma eğilimi sergilemiştir. Kamu kesiminin giderlerini karşılayabilecek düzeyde vergi toplayamaması sonucunda, gelir-gider farkının karşılanması için iç ve dış borçlar ve sonuçta transfer giderleri artmaktadır.

1980 sonrası yüksek faiz politikası diğer yandan dış borçların anapara ve faiz ödemelerinin çoğunlukla yeni borçlanmalarla ödenmesi, transfer harcamalarını, dolayısıyla da kamu harcamalarının küçülmesi yerine büyümesini ortaya çıkarmaktadır (Kepenek ve Yentürk,1994:218).

2.5.8. Koalisyonlar Dönemi Hükümetlerinde İktisadi Politikalar

2.5.8.1. II. Yılmaz Hükümeti (6 Mart 1996–28 Haziran 1996)

Hükümetin mecliste çoğunluğu kaybetmesi üzerine yeni hükümet arayışları başlamıştır. Ortak bir koalisyon protokolünde anlaşılan ANAP ve DYP hükümeti kurularak Mesut Yılmaz ikinci kez başbakan olmuştur.

Ekonomide dengelerin ve güven ortamının sağlanması için birbiriyle uyumlu makroekonomik politikaların izleneceği, bütçe ve kamu açıklarının hızla azaltılması, parasal disiplinin sağlanması ve finans sektörünün derinleştirilmesi için gerekli tüm önlemlerin süratle alınacağı belirtilmiştir.

“Temel amaç, enflasyonla etkin bir şekilde mücadele etmek ve istikrarlı büyümeyi sağlamaktır. İstikrarlı ve yüksek hızlı bir büyüme sonucunda ülkemizin kalkınması ve refahın hem istenen düzeye çıkarılması hem de yaygınlaşması mümkün olacaktır.

Faiz ve döviz fiyatlarının piyasada belirlenmesi esastır. Uygulanacak para politikasının temel amacı, fiyat istikrarını sağlamak ve mali piyasaların serbest piyasa kuralları çerçevesinde gelişmesini ve derinleşmesini gerçekleştirmektir. Türk mallarının dış rekabet gücünün devam ettirilmesi için gerçekçi bir kur politikası izlenmeye çalışılacaktır. “(TBMM Tutanak Dergisi,D20,C2:36).

Kısa ve genel olan bu hükümet programında maliye politikası uygulamalarının şu çerçevede olacağı ifade edilmiştir.

“Bütçe disiplininin sağlanması için, gelirlerin artırılması ve harcamaların kontrol altına alınması elzemdir. Vergilendirmeye ilişkin olarak temel yaklaşımımız, vergi oranlarının yükseltilmesi değil, vergi tabanının yaygınlaştırılması ve böylece vergi adaletinin sağlanmasıdır. Bunun yanında, ekonomide üretim ve istihdamın geliştirilebilmesi

amacıyla, üretim faktörleri üzerindeki vergi yükü hafifletilerek, tüketim üzerinden alınan vergilere ağırlık verilecektir.“(TBMM Tutanak Dergisi,D20,C2:36).

Devletin ve ekonominin yeniden yapılanması başlığı altında hükümet tarafından başta sermaye piyasası olmak üzere bankacılık ve sosyal güvenlik alanında alınması planlanan bir dizi önlemlerden bahsedilir. Bu politikalarla gerçekleştirilmesi hedeflenen hususlar ise şunlardır;

“Fiyat istikrarının kalıcı bir şekilde sağlanması; bütçe ve kamu maliyesine disiplin getirilmesi; sosyal güvenlik sisteminin, ekonomide kaynak israf eden bir yapıdan çıkarılarak kaynak yaratan bir yapıya kavuşturulması; Finansal sektörün üzerindeki devlet tarafından konulmuş bulunan yüklerin asgariye indirilmek üzere yeniden düzenlenmesi; ekonomi yönetiminin uyumlu bir şekilde çalışarak genel olarak düzenleyici ve yönlendirici bir fonksiyon ifa etmesidir (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C2:126–133).

2.5.8.2. Erbakan Hükümeti (28 Haziran 1996–30 Haziran 1997)

7 Haziran 1996 tarihinde Cumhurbaşkanı yeni hükümeti kurma görevini Refah Partisi'ne verdi. Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi arasındaki görüşmeler anlaşmayla sonuçlandı ve 54. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına hükümet programını Başbakan Necmettin Erbakan tarafından mecliste okunarak kabul edildi. Hükümet programına göre en temel hedefler olarak, kamu maliyesinin güçlendirilmesi, dış ticaret açığının kapatılması, yatırımların hızlandırılması yer almaktaydı (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C7:524-525).

Erbakan hükümeti programının genel çerçevesi de bundan önceki yıllarda olduğu gibi temel olarak aynı konulara vurgu yapmaktaydı. Ekonomide, güven ortamının tesisi ve serbest piyasa ekonomisinin tüm

şartlarını sağlayacak ortamın gerçekleştirilmesi ana hedef olarak kabul edilmişti. Ekonomik programın temel amacı enflasyonla kararlı bir şekilde mücadele etmek ve fiyat istikrarını sağlayarak ülkeyi süratli bir ekonomik büyüme ve gelişme potansiyeline kavuşturmaktı. Sürdürülebilir hızlı bir büyümenin sağlanması, toplumun refah seviyesinin yükseltilmesi, gelir dağılımının iyileştirilmesi, istihdamın artırılması ve sanayileşmenin hızlandırılması ekonomideki kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasıyla mümkün olacağı ifade edilmekteydi. Bu çerçevede ekonomik kalkınmada temel esas rant ekonomisinden üretim ekonomisine geçiş olacağı belirtilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C7:526-527).

Erbakan hükümetinin programına göre kalkınma hamlesinin yapılabilmesi için öncelikle kalkınmanın önündeki engellerin kaldırılması gereklidir. Bunun için kaynakları geliştirmek ve israfları önlemek, her sahada verimliliği artırmak, üretim seferberliği yapmak, devletin yeniden yapılanmasını sağlamak, devlet hizmetlerini verimli ve süratli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak, köylü, işçi, memur, esnaf, işsiz, tüccar, sanayici, ihracatçı gibi tüm üretken birimlere ve işsiz, emekli ve yoksullara sahip çıkmak gerekmektedir (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C7:528–529).

İzlenecek mali politikanın temeli ise harcamaların azaltılarak denk bütçe politikasının izlenmesi olacaktır.

“Bir yandan kamu harcamalarında tasarrufa gidilecek, israftan kaçınılacak, harcamalarda şeffaflık ve denetlenebilirlik imkanları getirilerek mali disipline önem verilecektir. Diğer yandan kaynakların geliştirilmesi üretim seferberliği ile gayri safi milli hasılanın hızla artırılması buna paralel olarak devlet gelirlerinin artmasının sağlanması ve böylece kamu borçlanma gereği/gayri safi milli hasıla oranı hızla düşürülerek bunun sıfır olması hedef alınacak. Yani "Denk Bütçe" ve sağlam ekonomik yapının gerçekleştirilmesi için gereken gayret gösterilecektir. “(TBMM Tutanak Dergisi,D20,C7:530).

Programın devamında özelleştirme, Enerji, ulaştırma ve telekomünikasyon alanında hedeflenen tasarı ve projelerden bahsedilmiştir.“(TBMM Tutanak Dergisi,D20,C7:531–539).

2.5.8.3. III. Yılmaz Hükümeti (30 Haziran 1997–11 Ocak 1999)

Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Demokrat Türkiye Partisi koalisyon protokolünde anlaşarak Mesut Yılmaz Başbakanlığında 55.Hükümeti kurmuşlardır. Mesut Yılmaz hükümet programını sunduğu konuşmasında yolsuzlukla mücadeleden bahsettikten sonra DİE'nin yapmış olduğu gelir dağılımına ilişkin verileri ifade eder. Buna göre nüfusun en fakir yüzde 20'si milli gelirden yüzde 5 pay alırken, en zengin yüzde 20'si gelirden aldığı pay yüzde 55'tir. Diğer taraftan yine DİE'nin 1995 yılı için yaptığı ankete göre fert başına en yüksek gelir elde eden il ile en düşük gelir elde eden il arasında 10 katın üzerinde fark bulunmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C30:228–230).

Programın devamında yüksek enflasyon ile ilgili olarak şu şekilde bahsedilir;

“Enflasyon yatırım ufkunu daraltmakta, gelir dağılımını bozmakta ve kaynakların rasyonel kullanımını ve dağıtımını engelleyerek kendini besleyen bir süreç haline gelmektedir. Enflasyonla mücadele hükümetimizin öncelikle ele alacağı bir meseledir. Bir yandan enflasyonun en temel nedeni olarak ortaya çıkan kamu açıkları kalıcı bir biçimde düşürülmeye çalışılırken öte yandan enflasyon bekleyişlerinin kırılması ve devletin belli başlı kurumlarının yeniden yapılandırılması için eşgüdümlü bir çaba gösterilecektir. Ödemeler dengesi sağlıklı ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulacak, sermaye hareketlerinin ülkenin kalkınmasına ve üretken kapasitesinin güçlendirilmesine katkıda bulunacak bir yapı içerisinde gelişmesine önem verilecektir. İhracat artışına süreklilik ve

dinamizm kazandırabilmek için ihracata dönük kaliteli ve çevreye duyarlı mal üretebilecek bir kapasitenin oluşmasına, sanayinin rekabet gücünün verimlilik ve yüksek teknoloji kullanımıyla geliştirilmesine ve çeşitliliğin artırılmasına, yeni pazarlarda etkinliğin sağlanmasına öncelik verilecektir (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C30:232–235).

Programın devamında özelleştirme, tarım, turizm, çalışma barışının sağlanması, işsizliğin azaltılması, küçük ve orta ölçekli işletmeler, rekabetin korunması, enerji ve ulaştırma değinilerek yapılması hedeflenen projelerden bahsedilmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C30:235–240).

2.5.8.4. IV. ve V. Ecevit hükümeti (11 Ocak 1999–18 Kasım 2002)

Oldukça kısa olan IV. Ecevit Hükümet Programı'nda ekonomi politikalarına çok kısa bir şekilde değinilerek üç başlık altında toplanmıştır.

"Hükümetimiz, 1999 yılı Bütçesi ile uyumlu bir ekonomik program oluşturacaktır. Bunu iç ve dış kamuoyuna açıklayacak ve programın tam bir malî disiplin içinde uygulanmasını sağlayacaktır. İkinci zorunlu önlem ise, yasal boşlukları ortadan kaldıracak ve finans sektörünün gözetim ve denetim mekanizmalarının etkin şekilde işlemlerini sağlayacak olan Bankalar Yasası Tasarısının bir an önce Mecliste görüşülüp yürürlüğe girmesidir. Üçüncü önlem de, kamu kesimi borçlanma gereğinin önemli bir unsur haline gelen sosyal güvenlik kurumları açıklarının azaltılması için sosyal güvenlikle ilgili yasaların çıkarılmasıdır (TBMM Tutanak Dergisi,D20,C69:77).

Cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik krizlerinin yaşandığı hükümet dönemi olan V.Ecevit Hükümeti programında ekonomi politikalarına ilişkin

konular kısaca Şu Şekilde zetlenebilir; (TBMM Tutanak Dergisi,D21,C1:172–186).

-Ekonomik istikrar, bütçe açıkları azaltılarak, faiz dışı bütçe fazlası yaratılarak, kayıt dışı ekonomiye karşı etkili önlemler alınarak, sosyal güvenlik kurumlarının ve birliklerinin açıkları giderilerek, bütçe disiplini güçlendirilerek sağlanacaktır. Kamu açıklarının küçültülmesi ve malı dengelerin kalıcı bir biçimde yeniden kurulması gerekliliği vurgulanmaktadır.

-Büyüme ve istikrar için gönüllü tasarrufların ve vergi gelirlerinin sürekli artırılması gerekmektedir. Ancak, yurtiçi kaynaklardaki gelişme hızının kalkınma gereksinimi için yeterli olmadığı görülmekte bu amaçla, ülke kalkınmasının finansmanını güvence altına alabilmek için i ve dış piyasalara güven verecek ciddı, kararlı ve tutarlı politikaların izlenmesinin zorunluluğu ortaya konmuştur. 1999 yılında hükümetin öncelikli hedefinin, ülkenin istikrar içinde büyümesinin altyapısının geliştirilmesi için üretime ve ihracata dayalı, sağlam ve sağlıklı kaynaklarla finanse edilen dengeli ve sürekli bir büyüme stratejisi oluŐturulacaėı ifade edilmiştir.

-Hükümet, bir yandan kalkınmayı ve yoksulluğa ve işsizliğe karşı alınan önlemleri hızlandırırken, öte yandan hem bütün toplum kesimleri arasında hem de bölgeler arasında refah artışının ve gereken durumlarda da özverinin dengeli ve adaletli dağılımını gözeteceği belirtilmiştir.

-Diğer yandan kamu açıklarının finansmanı için Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kaynaklarına hiçbir koŐul ve biçimde baŐvurulmayacak, gerçekçi kur politikasına aynen devam edilecektir. Destekleme kapsamındaki tarım ürünlerinin fiyatlarının belirlenmesinde dünya fiyatları, maliyetler ve beklenen enflasyon temel alınacaktır ve ulusal sanayi ve tarımın haksız ithalat rekabetine karşı korunacağı vurgulanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE CUMHURİYETİ HÜKÜMETLERİ'NİN KALKINMA PERFORMANSLARI

Bu bölümde 1923'de Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren 57.Hükümetin görevinin sona erdiği 2002 yılına kadar geçen dönemde görev yapan hükümetlerin kalkınma performansları test edilmeye çalışılmıştır.

Bu performans testi sonuçlarına göre hükümetler başarıları ölçüsünde sıralanmaya çalışılmıştır.

3.1. Amaç

İktidara gelen hükümetler, parti ya da hükümet programlarında ifade edilen iktisat politikalarını uygulamakta ve bu politikalar neticesinde yeniden seçilerek iktidar olmak için meşruiyet istemektedirler.

Türk İktisat tarihi açısından bakıldığında, ekonomik ve siyasi hayatın oldukça çalkantılı olduğu görülmektedir. Hükümetler ya da siyasi partiler büyük bir çekişme içinde kendi icraatlarını anlatmakta fakat kimin hangi gelişmeleri başardığı ya da başaramadığı, hangi hükümet döneminde ekonomik kalkınma adına ne gibi bir ilerleme kaydedildiği açıklığa kavuşmamaktadır.

Hükümetlerin performansının test edilmesindeki amaç, ülke kalkınmasına katkıda bulunan hükümetlerin, bunu ne ölçüde başarabildiklerinin seçilmiş kalkınma göstergeleri ışığında araştırılmasıdır.

Hükümet performanslarının test edilmesi ile ilgili olarak Barro (1996:69–83) yaptığı çalışmada 1949–1954 arasında görev yapan ABD Başkanları ve 1951–1995 arasında İngiltere’de iktidara gelen Başbakanları makroekonomik performanslarını karşılaştırmıştır. Analizde enflasyon oranı, işsizlik oranı, faiz oranı ve büyüme oranlarından yola çıkarak bir endeks oluşturulmaya çalışılmıştır.

Barro’nun yaptığı çalışmanın sonucuna göre ABD Başkanları arasında Reagan I ve Reagan II olarak adlandırılan dönemler (1981–84 ve 1985–1988) en başarılı olarak bulunurken, 1977–80 Carter dönemi ve 1973–76 Nixon-Ford yönetimi en başarısız yönetimler olarak sıralanmıştır.

Barro’nun İngiltere için aynı yöntemle yaptığı sıralamada 1974–76 Wilson dönemi en başarısız hükümet olarak sıralanırken bunu 1970–1990 arasında hükümet olan Thatcher yönetimi izlemiştir. İngiltere için en başarılı hükümet dönemi olarak 1976–79 arasında hükümet olan Callahan dönemi seçilmiştir.

Hükümetlerin makroekonomik performanslarından hareket ederek benzer bir çalışmayı Türkiye için yapan Telatar (2000:55–69), hükümet sürelerini göz önünde bulundurarak uzun süreli hükümetleri (1950–60 Menderes, 1961–65 İnönü, 1961–75 Demirel, 1983–91 Özal ve 1991–96 DYP-CHP Koalisyon Hükümetleri) incelemiştir. Çalışmada hükümetler önce Okun endeksine göre seçilen değişkenlere (enflasyon, reel GSMH, dış ticaret hacmi, bütçe dengesi/GSMH ve büyüme oranından uzun dönemli sapmalar) göre sıralanmış, ardından Barro’nun (1996) yapmış olduğu endekse göre sıralanmış, bu iki endeks karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Hükümet performansları için oluşturulan endeksler gerçekleşen makroekonomik büyüklüklerle ilgili bilgi vermekte ve sıralamaları bu büyüklükteki değişimlere göre yapmaktadır.

Oysa aynı hükümetler için kalkınma açısından bir sırala yapmaya çalıştığımızda bu endekslerin ortaya koyduğu sıralama sonuçlarının ekonominin yapısı ile ilgili yeterli sayılabilecek bir derinliği vermesine karşılık kalkınmada gelenen düzeyi göstermesi açısından yeterli olmadığı görülecektir.

İster uluslararası karşılaştırmalarda ülkeleri karşılaştırmak için isterse ulusal düzeyde hükümetleri karşılaştırmak için ekonomik rakamların yanında (ya da bunları tamamen dışlayarak) sosyal, kültürel ve politik çok daha fazla değişkeni analize katarakta bir takım çalışmalar yapılabilir.

Irma Adelman ve Cynthia Taft Morris (1965:555–578) faktör analizi yöntemini kullanarak 1957–62 arasında 74 az gelişmiş ülke için GSMH'nin, sosyal ve siyasal 23 değişken ile (geleneksel sektörün büyüklüğü, kültürel ve etnik homojenlik derecesi, basın ve muhalefet partilerinin özgürlüğü, okuryazarlık, gibi) olan ilişkisini analiz etmişleridir. Analiz sonucuna göre GSMH'daki artışla ekonomi dışı (non-economic) değişkenler arasında yüzde 66 oranında ilişkili olduğu bulunmuştur.

Adelman ve Morris'in yaptığı bir başka çalışmada (1968:260–280) ise gelişmekte olan ülkelerin kalkınma potansiyellerini değerlendirmek için ekonomi ve ekonomi-dışı değişkenleri kullanarak bir performans kriteri geliştirilmesi amacıyla çok değişkenli istatistik yöntemlerinden diskriminant analizi kullanılmıştır.

Benzer şekilde Tsantis (1969) politik faktörlerle ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla faktör analizinde olduğu gibi varyans analizi tekniğini ile çalışan Automatic Interaction Detector programını kullanmışlardır. Buna göre toplam varyansı açıklayan en iyi değişken yüzde 80 ile "bürokrasi" olmuştur. Bürokrasi başlığı altında alt gruplara ayırarak modern, yarı modern ve geleneksel şeklinde sınıflandırmıştır. Çalışmanın

sonucu olarak örneğin Türkiye 8. grupta yer alarak monarşik bürokrasi sınıfına dâhil edilmiştir.

Yine parasal olmayan (nonmonetary) faktörlerle ekonomik kalkınma endeksi oluşturmaya çalışan Wilber (1966: 408–416) hektar başına buğday üretimi, 1000 hektara düşen traktör sayısı, pamuk üretimi, 1000 kişiye düşen çelik üretimi, 1000 kişiye düşen petrol ve kömür tüketimi, okur-yazarlık, 1000 kişiye düşen günlük gazete gibi değişkenler kullanılmıştır. İçinde Türkiye'nin de bulunduğu Asya ülkeleri (Hindistan, Pakistan, İran ve Türkiye) ile Fransa ve İtalya'yı karşılaştırmıştır.

Görüldüğü gibi kalkınmanın ölçülmesinde farklı parametrelerden hareketle değişik ölçümler yapılmakta ya da bu parametrelerin birbirleri ile olan ilişkileri incelenmektedir. Buradan hareketle çalışmamızda mümkün olduğunca fazla parasal ya da parasal olmayan değişken kullanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 2002 yılına kadar olan hükümetleri faktör analizi yöntemiyle karşılaştırmaya ve analize tabi tutulan hükümetlerin seçilen parametreler üzerinde ne yönde bir katkı sağladığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.2. Yöntem

3.2.1. Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz Yöntemleri

Çok değişkenli istatistiksel analiz, incelenen olay ve çevresindeki çok sayıdaki içsel ve dışsal faktörleri dikkate alarak, problemi doğasındaki yapısına ilişkin bilgilere göre incelemek ve çözümlere ulaşmak için geliştirilmiş yöntemler bütünüdür (Özdamar,1999:1).

İncelenen bir değişken üzerindeki iç ve dış faktörleri yığını oluşturan tüm birimler için sabit veya homojen olduğunu düşünerek çözümlenme

yapmak gerçekçi bir yaklaşım değildir. Bir değişkeni etkileyen tüm faktörler az ya da çok diğer değişkenlerle de ilişki halindedir. Bu nedenle değişkenlerin birbirleri ile ilişkili olduğu ve daha karmaşık problemlere çözüm bulan çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri oluşturulmuştur. Ayrıca çok değişkenli istatistiksel analiz, inceleme konusu olayı bir bütün olarak ele almakta ve bütünlüğü sağlayan değişkenlerin bağımlılık yapısını açıklamaya çalışmaktadır (Tatlıdil,1996:2).

Çok değişkenli istatistiksel analiz teknikleri, çok sayıdaki değişkeni doğrusal bileşimlerine indirgeyen ve bu değişkenler arasındaki karmaşık ilişkilerin yorumlanmasına olanak sağlayan istatistiksel bir tekniktir. Çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri ile gözlemlerin tüm özelliklerini ve bu özellikler arasındaki ilişkiyi ölçmek mümkündür (Erçetin,1993:1).

Çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri pek çok alanda yoğun olarak uygulama yeri bulmuştur. En yaygın olarak kullanılan çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemleri, Hotelling T^2 Testi, Temel Bileşenler Analizi, Faktör Analizi, Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA), Çok Değişkenli Kovaryans Analizi (MANCOVA), Ayırma Analizi, Kümeleme Analizi, Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi, Kanonik Korelasyon Analizi, Çok Değişkenli Regresyon Analizi ve Uyum Analizidir.

Çok değişkenli istatistiksel analiz yöntemlerinin çok farklı amaçları vardır. Bu amaçları kısaca şu şekilde toplulaştırmak mümkündür (Özdamar,1999:2 – 4).

1. Basitleştirme ve Boyut İndirgeme: p sayıda değişken içeren veri setinin varyasyonunu açıklayan ve aralarında ilişki bulunmayan daha az sayıda değişkenle ($k < p$) veri yapısını açıklamayı sağlamak.

2. Birimlerin Kümelenmesi ve Sınıflandırılması: Sınıf özellikleri bilinmeyen birimler hakkında prototip kümeler belirleme

çalışmalarına yardımcı olmak. Daha önceden belirlenmiş gruplara yeni birimlerin atanmasını sağlamak.

3. Bağımlılık Yapısının İncelenmesi: Yığını oluşturan değişkenler arasındaki ilişkilerin yapısının belirlenmesi.

4. Sıralama ve Ölçekleme: p sayıda değişken içeren p boyutlu ölçümlerden daha az sayıda değişken kullanarak birimlerin gösterilmesini, tanımlanmasını sağlamak. Birimlerin birbirleri ile $k < p$ boyutlu ölçekte benzerlik ve farklılıklarını incelemek.

5. Çok Değişkenli Hipotezlerin Oluşturulması ve Test Edilmesi: k yığının çok değişkenli ortalamalar vektörünün eşitliği/farklılığı üzerinde kurulacak hipotezleri test etmek.

Çok değişkenli istatistiksel analizlerde en önemli varsayım n sayıda birimden elde edilen p sayıda değişkenin çok değişkenli normal dağılım gösterdiği varsayımdır.

3.2.1.1. Faktör Analizi Yöntemi

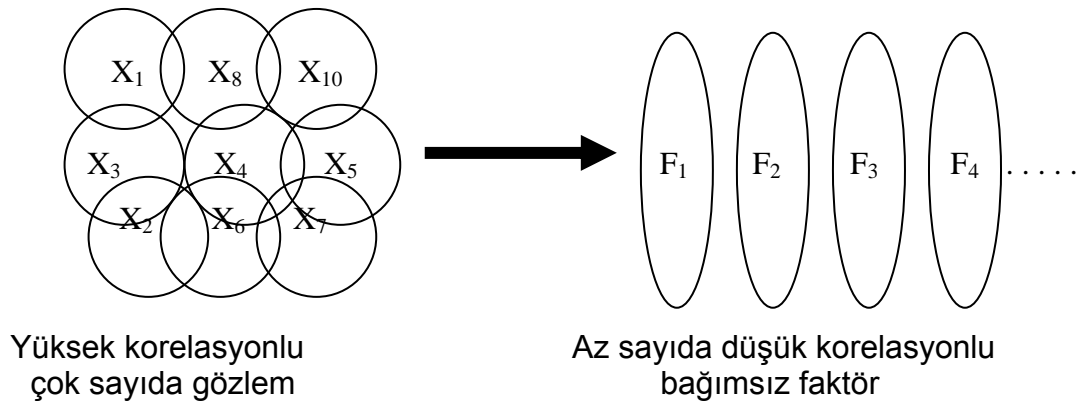
Faktör analizi, birbirleriyle ilişkili veri yapılarını birbirinden bağımsız daha az sayıda yeni veri yapılarına dönüştürerek bir oluşumu, nedeni açıkladıkları varsayılan değişkenleri gruplayarak ortak faktörleri ortaya koymak, bir oluşumu etkileyen değişkenleri gruplamak, majör ve minör faktörleri tanımlamak amacıyla başvuru bir çok değişkenli istatistiksel analiz türüdür (Özdamar,1999:233). Yani faktör analizi, veriler arasındaki ilişkilere dayanarak verilerin daha anlamlı ve özel bir biçimde sunulmasını sağlayan bir yöntemdir (Cooper 83:142)

Faktör analizinde kovaryans veya korelasyon matrisinden hareket ederek bilgi kaybı olmadan daha az sayıda faktör adını verdiğimiz yeni

değişkenlere ulaşılmaya çalışılır. Esasında faktörler yapaydır ancak, bunların sistemin temelinde olduğu kabul edilir. Karşılıklı olarak aralarında ilişki olan değişkenleri bir araya toplamak ve böylece veri grubunu daha az sayıda değişken ile temsil edilebilecek duruma dönüştürebilmektir (Morrison,1984:303).

Faktör analizi, gruplandırıldığı değişkenler arasındaki ortaklaşa ilişkileri inceleyerek birbirleriyle yüksek ilişki kuran değişkenleri bir grupta; daha az ilişki içinde bulunan değişkenleri diğer bir grupta toplayabilir (Çınar,1990:431). Faktör analizinin bir diğer amacı, doğrudan gözlenen değişkenlere dayanarak doğrudan gözlenmeyen faktörleri belirlemektir (Akgül,1997:569).

Şekil 3.1. : Faktör Analizi Yöntemi

Kaynak: Hüseyin Tatlıdil; **Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz**, Ankara, Akademi Matbaası, 1996.

Örneklem büyüklüğü faktör analizi için önemlidir. Gözlem sayısı değişken sayısından fazla olmalıdır (Akgül,1997:570). Başarılı bir faktör analizi uygulamasında, elde edilen faktör sayısı değişken sayısına göre çok daha az olmalıdır. Ayrıca faktörlerin yorumlanabilir olması aranan diğer bir özelliktir (Aydoğan ve Çapoğlu, 1989: 60).

Faktör analizinin temel amacı boyut indirgeme ve bağımlılık yapısını yok etmektir. Faktör analizinde faktörlerin ortaya çıkarılması için yapılan faktörleşme işleminde pek çok yöntem kullanılmaktadır. Bu yöntemlerden bazıları; Temel bileşenler yöntemi, En büyük benzerlik yöntemi, Ağırlıksız en küçük kareler yöntemi, Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi, Ana Eksen Faktörizasyonu yöntemi, Alfa Faktörizasyonu Yöntemi, İmge Faktörizasyonu yöntemi, Çoklu Gruplandırma Yöntemi ve En çok olabilirlik yöntemidir (Tatlıdil,1996:171).

Temel bileşenler yöntemi, bütün değişkenlerdeki maksimum varyansı açıklayacak faktörü hesaplar. Kalan maksimum miktardaki varyansı açıklamak için, ikinci faktör hesaplanır. Ancak, birinci faktörün ikinci faktör ile korelasyona girmemesi için sınırlama vardır. Söz konusu süreç, değişkenlerdeki bütün varyansın açıklanmasına kadar devam eder. Normal olarak bu noktaya faktör sayısı değişken sayısına eşit olunca ulaşılır. Ancak değişken sayısı kadar faktör olması hiçbir şeyi basitleştirmeyeceği için özdeğer (eigenvalue) istatistiği kullanılarak analize kaç faktörün dahil edileceğine karar verilir (Akgül,1997:569).

Önceleri genellikle sosyal bilimler alanında kullanılan faktör analizi daha sonra diğer bilim alanlarında da kullanılmaya başlamıştır. Faktör analizinin belli başlı kullanım alanları şöyle sıralanabilir; Uluslararası İlişkiler, Sosyoloji, Ekonomi, İnsan ve Makine Sistemleri, Trafik Kazaları Araştırmaları, Biyoloji, Psikoloji, Tıp, Jeoloji, Meteoroloji, Ulaştırma, Finans, Risk Yönetimi, Sigortacılık ve Bankacılık.

3.3. Faktör Analizi Yönteminin Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerine Uygulanması

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde görev yapmış hükümetlerin Cumhuriyetin kalkınmasına-gelişmesine yaptığı katkıların tam olarak ne

olduğunu tespit edebilmek için gözlemlen-araştırılan değişkenlerin çok daha fazla sayıda ve çok daha fazla boyutta olması gereklidir. Böyle bir inceleme beraberinde bazı sorunları ve sakıncaları da beraberinde getirmektedir.

Bunlardan birincisi, kalkınmanın ölçümü sorunudur. Uluslararası karşılaştırmalarda uzun yıllar boyunca GSMH ile ilişkilendirilen büyüme rakamları, kişi başına gelir rakamları gibi ekonomik parametreler kullanılmamıştır. 1990'dan itibaren kalkınmanın ölçülmesinde eğitim, yaşam süresi, sağlık gibi değişkenlerinde eklenmesi ile tüm ülkeler için İnsani Gelişim Endeksi oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak yapılan bu çalışmaların en fazla 1990'a kadar geriye gidebildiği düşünülürse daha önceki dönemleri analiz edebilecek ortak bir endeks bulunmamaktadır. Diğer yandan ülke içi karşılaştırmalarda ise böylesi bir endeks oluşturmanın zorluğu ortaya çıkmaktadır. Ekonomik verilerle ilişkilendiren Lorenz Eğrisi, Gini Katsayısı ya da enflasyon ve işsizlik rakamlarının toplamından oluşan İktisadi Hoşnutsuzluk Endeksi gibi veriler bir noktaya kadar kalkınma açısından da önemli kabul edilen bir takım bilgiler vermektedir. Ancak bu yetmemekte, kalkınmanın ölçülmesi için başka bir takım değişkenlere ve verilere gereksinim duyulmaktadır. Bu amaçla çok fazla sayıda değişken seçilerek daha detaylı bir inceleme için yapılmaya çalışılmıştır.

Değişkenlerin ne olması gerektiğine karar verildiğinde ise ikinci sorun ortaya çıkmaktadır; var olan verilerin incelenen dönemin tümünü kapsamaması. Ülkemizde bazı veriler belli yıllardan sonra oluşturulmaya başlanmıştır. Bu durum incelemeye konu olan dönemi sınırlamaktadır. TÜİK veri tabanı incelendiğinde başta sosyal ve kültürel düzeyi gösteren, örneğin basılan kitap sayısı, bunların türü, hangi alanda olduğu gibi, bazı verilerin ancak 1980'li yıllardan itibaren oluşturulmaya başlandığı görülür. Bu durum incelenmek istenen dönemini ve değişken sayısını sınırlandırmaktadır.

Üçüncü sorun elde edilen verilerin dönemsel olarak karşılaştırılmasın da ortaya çıkmaktadır. Böylesi bir karşılaştırma da bir dönemi diğer bir

dönemle karşılaştırırken başlangıç koşulları dikkate alınmadığından sıralamada bazı kaymaların olabileceğidir (Barro,1996: 69–84). Faktör analizi her ne kadar çok fazla sayıda değişkenin bir biri ile ilişkisini farklı boyutlara indirgeyerek karşılaştırma yapmamızı kolaylaştırırsa da özellikle sonuçların yorumlanmasında bu noktaya dikkat edilmesi gerekmektedir.

3.3.1. Hükümetlerin Dönemlendirilmesi

2002 yılına kadar olan 79 yıllık Cumhuriyet tarihi döneminde 57 hükümet görev yapmıştır. Bu hükümetlerin görevde kaldığı süreler incelendiğinde pek çoğunun bir yıl ve daha az süreli olduğu görülmektedir (EK:10). Kısa süreli iktidara gelen hükümetlerin bir programı, planı olsa dahi ülke ekonomisine yön verecek iktisadi politikaları ne derece harekete geçirme, uygulama ve neticelerini alma şansı bulacağı tartışmalıdır. Üstelik uygulanan politikaların sonuçlarını almada gecikmeli bir durumda varlığı kabul edildiğinde, kısa süreli görev yapan hükümet dönemlerinin bir toplulaştırılmaya tabi tutulması faktör analizi sonuçlarının da sağlıklı yorumlanabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Tablo 3.1. :Yeniden Düzenlenmiş Hükümet Dönemleri

1924–1937	İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ
1938–1942	BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ
1943–1946	SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ
1947–1950	PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜKÜMETLERİ
1951–1960	MENDERES HÜKÜMETLERİ
1961	I.ARA DÖNEM
1962–1965	II. İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ
1966–1971	DEMİREL HÜKÜMETLERİ
1972–1980	I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ
1981–1980	II. ARA DÖNEM
1984–1991	ÖZAL HÜKÜMETLERİ
1992–1996	DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ
1997–2002	II. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ

Bu amaçla Kasım 1924 ile Mart 1925 arasında görev yapan Fethi Okyar Hükümeti, 1923–1937 arasında görev yapan İnönü Hükümetleri dönemi içinde değerlendirilmiştir.

Buna ilave olarak 1938–1942 arasında görev yapan I.ve II Bayar Hükümeti ile Saraçoğlu Hükümeti dönemleri, 1947–1950 arasında görev yapan Peker, Saka ve Günaltay Hükümetleri birlikte değerlendirilmiştir.

Yine 1965 yılı içerisinde kurulan ve sadece 8 ay kadar süren Ürgüplü Hükümeti devamında kurulan Demirel Hükümetleri ile birlikte değerlendirilmiştir.

1972–1980 dönemi Türk siyasi hayatında oldukça çalkantılı bir dönem olmuş ve bu dönemde IV. Demirel ve V.Ecevit Hükümetleri dışında bir yıl ve daha fazla süreli hükümetler kurulamamıştır. Dolayısıyla bu dönem I.Koalisyon Hükümetleri Dönemi olarak bir arada değerlendirmeye çalışılmıştır.

1989–1991 Akbulut Hükümeti ile 1991 yılı içindeki I.Yılmaz Hükümeti, Anavatan Partisi içinden kurulan hükümetler olması sebebiyle Özal Hükümetleri dönemi içinde değerlendirilmiştir.

Birbirinin devamı olarak kabul edilebilecek olan Kasım 1991-Haziran 1995 arasındaki VII. Demirel ve Haziran 1993-Ekim 1995 arasındaki I.II. III. Çiller Hükümetleri bir arada değerlendirilmiştir.

1997 ile 2002 arasında 5 yıllık sürede tamamı koalisyon olmak üzere 5 hükümet kurulmuştur. Kısa süreli olan bu hükümetler 1972–1980 döneminde olduğu bir arada değerlendirilmeye çalışılmış ve II. Koalisyonlar Dönemi olarak adlandırılmıştır.

3.3.2. Veri Seti

Faktör analizinde kullanılan veriler temel olarak DİE İstatistik Göstergeler 1923–2002, DİE İstatistik Göstergeler 1923–2004 (CD ortamında), DPT Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950–2003 ve 1923–2002 Cumhuriyet Döneminin Ekonomik Büyüklükleri (Pakdemirli,2002)'den derlenmiştir. Adı geçen kaynaklar taranmış ve faktör analizinde kullanılacak olan ekonomik göstergeler 10 temel başlık altında seçilmiş 122 değişken kullanılmıştır. Kullanılacak olan ekonomik göstergelerin 1923–2002 dönemine ait seri halinde tüm yıllara ait değerlerinin bulunmasına özen gösterilmiştir. Elde edilen veriler faktör analizine tabi tutulabilmesi için yıllık artışlar şeklinde yüzde olarak hesaplamaları yapılmış bu sebeple başlangıç yılı olan 1923 yılı hesaplanmamıştır.

3.3.3. Kullanılan Değişkenler

Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin veri seti 10 temel gösterge (eğitim, istihdam, tarım, madencilik, enerji, ulaşım, dış ticaret, maliye, milli hesaplar ve sağlık) başlıkları altında toplanmıştır.

3.3.3.1. Eğitim Göstergesine Ait Değişkenler:

Kalkınma olgusunu açıklamaya yardımcı olan kriterlerden birisi eğitim düzeyidir. Özellikle kalkınma sürecinde üretim faktörü olarak emeğin aktif bir rol oynadığı düşünülecek olursa, kalkınma düzeyi ile toplumu oluşturan kişilerin genel eğitim düzeyi arasında neden sonuç bakımından güçlü bir ilişki olduğu bir gerçektir. Kalkınmanın sağlanmasında en önemli araçlardan biri, gerekli sayıda ve nitelikte insan kaynağının yetiştirilmesidir.

Az gelişmiş ülkelerde okuryazar oranının düşüklüğü söz konusu iken, eğitim kurumlarının nüfus artış hızının yüksekliği karşısında yetersiz kalması, kaynak dağılımının bozukluğu nedeniyle kişi başına yapılan eğitim harcamalarının azlığı, orta, lise ve üniversite de öğretim elemanları başına düşen öğrenci sayılarının yüksekliği gibi özellikler gözlenmektedir.

Kuşkusuz seçilen eğitim kriterlerinde hükümetlerin ne oranda başarılı olduklarını belirleyecek faktör, bu kriterler üzerinde hükümetlerin ne düzeyde bir ilerleme yapmayı amaçladıkları ile ilgilidir. Örneğin ülkedeki ilkokul sayısında yapılacak bir artış hükümet açısından eğitime ayrılan kaynakların artırılması tercihini beraberinde getirecek bütçe de buna uygun miktarda bir yatırımı yapması anlamına gelecektir.

Eğitim göstergesine ait değişkenler EK 21'de (s.282) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 1'de (s.241–248) gösterilmiştir.

3.3.3.2.İstihdam Göstergesine Ait Değişkenler:

İstihdam göstergeleri nüfusun ekonomik faaliyetlere katılımını ve sektörel dağılımını göstermek üzere kullanılan işgücü, istihdam ve işsizlikle ilgili özellikleri yansıtmaktadır. Türkiye'de tarım önemli bir istihdam kaynağı iken, sanayileşmiş ülkelerde bu sektörün istihdam yaratmadaki önemi giderek azalmaktadır. Tarım, hayvancılık ve orman istihdamı kırsal nüfusun, imalat sanayi, inşaat ve bayındırlık, toplumsal ve sosyal hizmet istidamı ise kentlerin istihdam bileşenlerini göstermektedir.

İstihdam göstergesine ait değişkenler EK 22'de (s.282) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 2'de (s.249–250) gösterilmiştir.

3.3.3.3.Tarım Göstergesine Ait Değişkenler:

Cumhuriyetle birlikte başlayan ve bugün de devam eden olan kalkınma çabalarında tarım sektörünün önemli bir rolü olmuştur. Kalkınma ve sanayileşme için gereken finansmanın sağlanmasında tarım sektörü hep önde olmuştur. Diğer yandan tarımsal üretimin mevsimsel değişkenlerle sınırlandığı göz önünde bulunulursa, Türkiye'nin kuraklığın yaşandığı yıllarda iç talebi karşılamak için ithalat yapan ama genellikle tarımsal mal ihracatçısı bir nitelik gösterdiği söylenebilir.

Tarım sektörü üretiminin temel bileşenlerinden seçilen bu göstergeler de üretime konu olan tarımsal ürünlerin ekim alanları, üretimi miktarları, verimi ve ekiliş payı verilmiştir.

Tarım göstergesine ait değişkenler EK 23'de (s.283) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 3'de (s. 251–260) gösterilmiştir.

3.3.3.4.Madencilik Göstergesine Ait Değişkenler:

Sanayi sektörünün kullandığı önemli girdilerden iki tanesi taşkömürü ve linyittir. Bu iki madenin üretiminde meydana gelen artış aynı zamanda sanayi sektörünün genişlemesi ile yakından ilgili olacaktır. Diğer yandan meskenlerde ısınma amaçlı olarak kullanılmasının da ki artış ise ülkede kentleşmenin artış hızı ile ilgili olduğu düşünülebilir.

Madencilik göstergesine ait değişkenler EK 24'de (s.284) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 4'de (s.261–262) gösterilmiştir.

3.3.3.5. Enerji Göstergesine Ait Değişkenler:

Enerji, ekonomik kalkınmanın temel girdilerinden biridir. Çünkü kalkınma ile enerji tüketimi arasında yakın bir ilişki vardır. Üretim işlemlerinde kullanılması zorunlu bir girdi ve toplumların refah seviyelerinin yükseltilmesi için gerekli bir hizmet aracı olarak, ekonomik kalkınmanın temel taşlarından birisidir.

Bunun yanın da uluslararası karşılaştırmalarda kişi başına elektrik tüketimi ülkelerin gelişmişlik düzeyini belirlemek için kullanılan önemli göstergeler arasındadır. Teknolojik gelişmeyle birlikte, enerji kaynaklarının tüketimi, çok daha hızlı artmaktadır. Kişi başına tüketilen elektrik miktarına ilave olarak meskenlerde, ticarete, resmi dairelerde ve sanayide kullanılan elektrik miktarları gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi olarak kullanılabilir.

Enerji göstergesine ait değişkenler EK 25'de (s.284) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 4'de (s.261–262) gösterilmiştir.

3.3.3.6. Ulaştırma Göstergesine Ait Değişkenler:

Ülkedeki ulaştırma faaliyetlerinin gelişmişlik düzeyi de kalkınma ile ilişkilendiren bir kavramdır. İster yolcu isterse yük taşıma açısından olsun ulaştırma faaliyetlerinin gelişmiş olması oldukça önemlidir. Ülkedeki kara-taşıtları sayısında meydana gelecek artışlar kalkınmada mesafe alındığının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Ulaştırma göstergesine ait değişkenler EK 26'da (s.284) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 5'de (s.263–264) gösterilmiştir.

3.3.3.7. Dış Ticaret Göstergesine Ait Değişkenler:

İhracat ve ithalat rakamlarının toplam ülke ihracatı içindeki payları illerin ihracat ve ithalat kalemlerine yaptıkları katkıyı gösterdiği gibi, bu kalemlerin gerçek boyutlarını da ortaya koymaktadır. İhracatın ithalatı karşılama oranı daha çok ülkeleri karşılaştırmak amacıyla kullanılması uygun olan bir göstergedir ve ülkelerin dış ticaret açıklarındaki büyüklüğü göreceli olarak gösterir. Bu göstergelyi dış ticaret açığının GSMH'ya oranı şeklinde hesaplamak da uygun olabilir.

Dış Ticaret Göstergesine ait değişkenler EK 27'de (s.284) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 6'da (s.265–266) gösterilmiştir.

3.3.3.8. Maliye Göstergesine Ait Değişkenler:

Mali göstergeler adı altında toplanan göstergelerin ülkenin sahip olduğu mali olanaklar hakkında bilgi verir. Hükümetleri karşılaştırırken kaynakları ne yönde kullandığını görmemizi sağlayan değişken bütçeye ilişkin olanlarıdır. Sermaye birikimini, sermayenin yatırıma dönüşme düzeyini, kamu yatırım harcamaları büyüklükleri ile ilgili verilerden oluşmaktadır. Özellikle altyapıya yönelik yatırımları kapsayan kamu yatırım harcamaları kalkınmayı hızlandıran unsurlar arasındadır. Bu bakımdan, mali göstergeler içinde

Maliye göstergesine ait değişkenler EK 28'de (s.285) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 7'de (s.267–268) gösterilmiştir.

3.3.3.9. Milli Hesaplar Göstergesine Ait Değişkenler:

Bir yıl içinde üretilen tüm mal ve hizmetlerin toplam değeri olan GSMH, doğal olarak, ekonomik gelişmişlik düzeylerinin karşılaştırılmasında kullanılan

en önemli göstergeler arasında yer almaktadır. GSMH'daki yıllık artışlar ise hükümetlerin karşılaştırılması için elverişli bir kriter olarak kabul edilebilir. Benzer şekilde GSMH oluşturan sektörler ve bunların paylarını izlemek bakımından da makro büyüklükler önemli birer kalkınma göstergeleridir.

Milli Hesaplar göstergesine ait değişkenler EK 29'da (s.285) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 8'de (s.269-272) gösterilmiştir.

3.3.3.10. Sağlık Göstergesine Ait Değişkenler:

Toplumdaki kişilerin yaşamlarını sağlıklı devam ettirebilmeleri açısından, sağlık hizmetleri sunumu ve bu hizmetlerden yararlanma olanağı, kalkınma düzeyini yansıtan faktörler arasında sayılmaktadır. Bu nedenlerle sağlık göstergeleri olarak doktor, hemşire ve diğer sağlık personeli başına düşen nüfus; eczane, eczacı ve hastane yatak sayıları gibi göstergeler kullanılmaktadır. Sağlık göstergeleri de diğer göstergeler gibi hem birbiriyle hem de diğer kalkınma göstergeleriyle yakından ilişkilidir.

Sağlık göstergesine ait değişkenler EK 30'da (s.286) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 arasındaki veri seti EK 9'da (s.273–276) gösterilmiştir.

3.4.Faktör Analizi Sonuçları

Hükümetlerin performanslarının test edilmesi için çok değişkenli istatistiksel analiz tekniklerinden faktör analizi yöntemi SPSS 11,0 paket programında kullanılmıştır.

Bu amaçla oluşturulan 122 değişkene ait veri setinin analiz edilmesinden sonra birden fazla faktör tarafından açıklanan değişken sayısı, boyut indirgeme yoluyla 95'e indirilmiş ve bu değişkenler ortalama yüzde 76,06 açıklama yüzdesi ile toplam 31 boyutta toplanmıştır.

Tablo 3.2. : Faktör Analizi Sonucunda Yer Alan Boyutlar, Değişken Sayıları, Boyut Sayıları ve Varyansı Açıklama Yüzdeleri

Boyut	Değişken Sayısı	Boyut Sayısı	Açıklama (%)
Eğitim	18	6	78,4
İstihdam	6	2	54,8
Tarım	27	8	83,7
Madencilik	2	1	59,0
Enerji	5	2	88,3
Ulaştırma	4	2	71,6
Dış Ticaret	7	3	79,3
Maliye	5	1	79,7
Milli Hesaplar	10	2	84,4
Sağlık	11	4	81,4
Toplam	95	31	76,06

Enerji ve Milli Hesaplar göstergeleri başlığı altında kullanılan değişkenler sırasıyla yüzde 88,3 ve 84,4 oranı ile en yüksek açıklama yüzdesine sahiptir. Diğer bir ifade ile enerji göstergesi altında seçilen değişkenlerin hükümetlerin enerji performansına göre sıralamasını yüzde 88,3 tutarlılıkta açıklamasıdır. Benzer şekilde tüm değişkenlerin açıklama yüzdelerinin yüzde 50'nin üzerinde olması sonuçların daha tutarlı bir şekilde yorumlanabilmesine olanak vermektedir. Bu anlamda madencilik başlığı altında toplanan değişkenlerin yüzde 59,0 açıklama yüzdesi ile en düşük orana sahip olduğu görülmektedir.

3.4.1. Hükümetlerin Eğitim Performansı

Hükümetlerin eğitim performansı, seçilen 20 değişken (EK 21) ve oluşturulan veri setinin (Ek 1) faktör analizi yöntemi ile analiz edilmesiyle karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Yapılan faktör analizi sonucunda eğitim4 ve eğitim5 değişkenleri diğer değişkenlerle düşük korelasyonlara sahip olduklarından boyut indirgeme yöntemi analiz dışında tutulmuştur.

Tablo 3.3. : Eğitim Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyutlar	Değişken Sayısı	Özdeğerler	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Eğitim	4	3,42	19,02	78,44
	4	2,71	15,05	
	4	2,50	13,88	
	2	2,01	11,15	
	2	1,74	9,68	
	2	1,74	9,65	

Analizinde kullanılan toplam 18 değişken 6 farklı boyutta bir araya gelmiştir. Değişkenlerin toplam varyansı açıklama yüzdesi 78,4'tür. Bunun yüzde 19,2'sini birinci faktörde toplanan dört değişken, yüzde 15,05'ini ikinci faktörde toplanan dört değişken, yüzde 13,88'ini üçüncü faktörde toplanan dört değişken, yüzde 11,15'ini faktörde boyutta toplanan iki değişken, yüzde 9,68'ini beşinci faktörde toplanan 2 değişken ve yüzde 9,65'ini altıncı faktörde toplanan 2 değişken açıklamaktadır (Ek 11'de bu değişkenlere ait faktör matris yükleri ve boyutları gösterilmiştir).

Tablo 3.4. : Hükümet Dönemlerine Göre Eğitim Boyutu İçin Özdeğer ile Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Eğitim (Özdeğer)
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	39,36
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	8,42
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	5,64
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	3,39
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	3,09
1961 I.ARA DÖNEM	2,31
1962-1965 II. İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	0,74
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	0,26
1981-1983 II. ARA DÖNEM	-5,84
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	-9,61
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-10,32
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	-16,69
1997-2002 II. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-20,76

Analiz sonucunda her bir hükümet dönemi için ortaya çıkan faktör matris yüklerine göre hükümetleri sıraladığımızda 1924–1937 döneminde

görev yapan İnönü Hükümetlerinin oldukça yüksek bir oranla birinci sırada olduğu görülmektedir.

Faktör analizi sonuçlarına göre İnönü Hükümetleri döneminin bu sonucu elde etmesinde özellikle birinci boyutta (eğitim12,eğitim17, eğitim13, eğitim18) toplanan değişkenlerin aldığı yüksek faktör skorlarının sağladığı söylenebilir.

Bu değişkenler ortaokul başına öğrenci sayısı, ortaokul öğretmen başına öğrenci sayısı, lise başına öğrenci sayısı, lise öğretmen başına öğrenci sayısıdır.

3.4.2. Hükümetlerin İstihdam Performansı

Hükümetlerin istihdam alanında ortaya koydukları performansı, seçilen 6 değişken (EK 22) ve oluşturulan veriler (EK 2) faktör analizi yöntemi ile analiz edilmiştir.

Tablo 3.5. : İstihdam Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyutlar	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
İstihdam	3	1,91	31,89	54,78
	3	1,37	22,89	

Kullanılan altı değişkenin toplam varyansı açıklama yüzdesi yüzde 54,78'dir. Bu oranın yüzde 31,89'u birinci faktördeki üç değişkenden, yüzde 22,89'u ise ikinci faktördeki diğer üç değişkenden kaynaklanmıştır.

Tablo 3.6. : Hükümet Dönemlerine Göre İstihdam Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	İstihdam (Özdeğer)
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	15,67
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	11,48
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	5,85
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	1,27
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	-0,40
1961 I.ARA DÖNEM	-0,84
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-1,48
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-1,72
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	-2,40
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	-3,05
1981-1983 II.ARA DÖNEM	-3,53
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-5,04
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-15,81

Analiz sonucunda ortaya çıkan sıralamaya baktığımızda 1951–1960 yılları arasında iktidarda olan Menderes Hükümetleri döneminin ilk sıraya yerleştiği görülmektedir. Bu sonuca etki eden değişkenlerin ikinci faktörde bir araya gelen (Ek 12) istihdam⁵, istihdam⁶, istihdam⁴ adını verdiğimiz, inşaat ve bayındırlık istihdamı, toplumsal ve sosyal hizmetler istihdamı ve imalat sanayi istihdamı olduğu görülmektedir.

1950–1960 arası dönemde uygulanan liberal politikaların istihdamda yarattığı genişleyici etkinin bir sonucu olarak Menderes Hükümetleri dönemi ön sıraya yerleşmiştir.

1997–2002 döneminde iktidarda olan koalisyon hükümetlerinin sıralamanın sonunda olması bu dönemde yaşanan krizlerle birlikte istihdamda meydana gelen daralmanın bir sonucu olarak yorumlanabilir.

3.4.3. Hükümetlerin Tarım Performansı

Hükümetlerin tarım performansına göre sıralanabilmesi için toplam 39 değişken (tablo 3.4) ve bu değişkenlere ait 1923–2002 verileri analiz

edilmiştir. Buna göre aralarında düşük korelasyon çıkan bazı değişkenler boyut indirgeme yoluyla çıkarılarak değişken sayısı azaltılmış ve toplam 27 değişken 8 boyutta toplanmıştır. Değişkenlerin toplam varyansı açıklama yüzdesi 83,72 ile oldukça yüksektir.

Tablo 3.7. : Tarım Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Tarım	6	4,96	18,38	83,72
	5	4,35	16,10	
	5	3,94	14,61	
	3	2,49	9,21	
	3	2,23	8,27	
	2	1,69	6,26	
	2	1,57	5,82	
	1	1,37	5,06	

Bu açıklama yüzdesini ortaya çıkaran ilk üç faktörün katkıları ise şöyle olmuştur; altı değişkenli birinci faktörün katkısı yüzde 18,38, 5 değişkenli ikinci faktörün katkısı yüzde 16,10 ve 5 değişkenli üçüncü faktörün katkısı yüzde 14,61'dir.

Tablo 3.8. : Hükümet Dönemlerine Göre Tarım Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Tarım (Özdeğer)
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	68,81
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	40,74
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	35,55
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	28,61
1981-1983 II.ARA DÖNEM	15,50
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	1,41
1961 I.ARA DÖNEM	-13,01
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-15,29
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-17,72
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	-20,71
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-30,36
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	-36,69
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	-56,83

Genel faktör skorlarına göre hükümetlerin sıralamasında ise 1984–1991 döneminde görev yapan Özal Hükümetleri döneminin ilk sırada olduğu görülmektedir. Analiz sonucuna göre özellikle birinci faktörde yer alan altı tarımsal değişenden tarım4 ve ikinci faktörde yer alan beş tarımsal değişken içinde tarım7 olarak adlandırılan buğday ekiliş payı ve arpa üretimindeki faktör skorlarının bu sonuca büyük katkı sağladığı görülmektedir.

Tarımda ilk üç sırayı alan hükümete baktığımızda 1980'li yıllarla birlikte uygulamaya konulan İhracata dayalı sanayileşme politikasını uygulayan hükümetler olması ilginçtir. Tabloda ortaya çıkan sonuçlar bu politikanın finansmanının bir ölçüde tarım sektöründen buraya yapılacak olan kaynak aktarımına bağlandığını gösterdiği söylenebilir.

3.4.4. Hükümetlerin Madencilik Performansı

Hükümetlerin madencilik alanında ortaya koyduğu performansın test edilmesi amacıyla 1923–2002 serisini sağlayabilen ancak 2 değişken oluşturulabilmiştir. Bu iki değişken tek bir faktörde bir araya toplanmış ve toplam varyansın yüzde 58,96'sını açıklayabilmiştir.

Tablo 3.9. : Madencilik Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Madencilik	2	1,18	58,96	58,96

Madencilik1 ve madencilik2 olarak adlandırdığımız taşkömürü üretimi ve linyit üretiminde hükümetlerin sıralanmasında 1923–1937 döneminde görev yapan İnönü Hükümetleri ilk sırayı almıştır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarını kapsayan bu dönemde 1930'larla birlikte uygulamaya konulan ithal ikameci sanayileşme politikalarının bir sonucu olarak mevcut doğal

kaynaklardan en iyi şekilde yararlanma çabaları, 1932 yılından itibaren başta linyit olmak üzere maden üretiminde yüksek oranlarda artışlar (Ek 4) kaydedilmiştir.

Tablo 3.10. : Hükümet Dönemlerine Göre Madencilik Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Madencilik (Özdeğer)
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	10,77
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	3,42
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	1,67
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-0,02
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	-0,27
1961 I.ARA DÖNEM	-0,33
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-0,39
1981-1983 II.ARA DÖNEM	-0,62
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	-1,11
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-2,56
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	-3,44
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-3,55
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	-3,57

Hem sanayi sektörünün bir girdisi olarak hem de meskenlerde ısınma amaçlı kullanım alanları olan taşkömürü ve linyitin bu özelliğini diğer enerji (hidroelektrik santralleri ve doğal gaz) kaynaklarının kullanılmaya başlanması ile kaybettiğini düşünürsek tabloda ortaya çıkan sonuçta bu durumu desteklemektedir. Sıralamaya göre sonlarda yer alan hükümetlerin görev yaptıkları dönemde kullanılan enerji artan oranda taşkömürü ve linyit dışındaki kaynaklardan üretilmesine bağlı olduğu söylenebilir.

3.4.5. Hükümetlerin Enerji Performansı

Hükümetlerin enerji alanındaki performansını göstermek amacıyla seçilen 5 değişken 2 farklı faktör altında toplam yüzde 88,26 açıklama yüzdesi ile bir araya gelmiştir.

Tablo 3.11. : Enerji Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Enerji	3	2,97	59,47	88,26
	2	1,44	28,78	

Toplam açıklama yüzdesine birinci faktördeki üç değişkenin katkısı yüzde 59,47 olurken ikinci faktördeki iki değişkenin katkısı yüzde 28,78 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile birinci faktörde yer alan enerji1, enerji2, enerji5 olarak adlandırılan (tablo 3.6) enerji üretimi, enerji tüketimi ve kişi başına enerji tüketimi değişkenleri aşağıdaki tabloda verilen sıralamaya katkısı yüzde 59,47'dir. Enerji4 ve enerji5 olarak adlandırılan (tablo 3.6) termik ve hidroelektrik santrallerinin toplam enerji üretimi içindeki payını gösteren değişkenlerin katkısı ise yüzde 28,78'dir.

Tablo 3.12. : Hükümet Dönemlerine Göre Enerji Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Boyut 2
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	3,14
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	2,18
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	2,15
1981-1983 II.ARA DÖNEM	1,07
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	0,97
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	0,79
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	0,65
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	0,12
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-0,64
1961 I.ARA DÖNEM	-0,64
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-1,62
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	-3,04
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	-5,13

Hükümetlerin enerji sıralamasına baktığımızda 1966–1971 yıllarında görev yapan Demirel Hükümetleri döneminin ilk sırada olduğu görülmektedir. Adı geçen dönemde planlı ekonomi politikalarının uygulandığı göz önünde bulundurulursa ülkenin artan enerji ihtiyacını karşılamak amacıyla çok sayıda hidroelektrik santralının kurulmuştur. Enerjinin katı yakıtlara olan bağımlılığı

azalmaya devam etmiştir. Bu sonuç tablo 3.20'de açıklanan madencilik sıralaması ile de birbirini tamamladığı söylenebilir.

3.4.6. Hükümetlerin Ulaştırma Performansı

Ulaştırma alanında hükümetleri karşılaştırmak için yapılan analizde 1923–2002 dönemi veri setini oluşturabilen 4 değişken iki faktör altında bir araya gelmiş ve toplam varyansın yüzde 71,6'sını açıklamıştır.

Tablo 3.13. : Ulaştırma Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Ulaştırma	2	1,44	36,1	71,6
	2	1,42	35,5	

Birinci faktörü oluşturan ve ulaştırma1 ve ulaştırma2 olarak adlandırılan (tablo 3.7) demiryolları uzunluğu ve tren-kilometreleri değişkenleri toplam varyansın yüzde 36,1'ni, ikinci faktörü oluşturan ulaştırma3 ve ulaştırma5 olarak adlandırılan (tablo 3.7) otomobil ve kamyon sayısı değişkenleri toplam varyansın yüzde 35,6'sını açıklamaktadır.

Tablo 3.14. : Hükümet Dönemlerine Göre Ulaştırma Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Ulaştırma (Özdeğer)
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	31,33
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	15,00
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	1,10
1981-1983 II.ARA DÖNEM	0,38
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	0,26
1961 I.ARA DÖNEM	-1,87
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-2,31
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-4,22
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	-5,13
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	-7,12
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-8,01
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	-9,66
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	-9,75

Ulaştırma alanında ortaya çıkan sıralamaya göre 1924–1937 döneminde görev yapan İnönü Hükümetleri döneminin ilk sırada olduğu görülmektedir. Bunu 1951–1960 döneminde görev yapan Menderes Hükümetleri dönemi izlemiştir.

İnönü Hükümetlerinin birinci sırayı almasında birinci faktörde yer alan demiryolları uzunluğu ve tren kilometreleri (Ek 16) değişkenlerinin katkısı ile Menderes hükümetlerinin ikinci sırayı almasında otomobil ve kamyon sayısı değişkenlerinin katkısı büyüktür. Bu iki faktörün toplam varyansı açıklama yüzdelerinin bir birine yakın olması (yüzde 36,1 ve 35,5) ise dikkat çekicidir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında uygulanan ulaştırma politikası demiryollarına ağırlık vererek bunu kalkınma çabası ile özdeşleştirmişti. Diğer yandan bu politika tarımsal üretimin yurtiçi ve yurt dışı piyasalara ulaşmasını sağlayacaktı. 1951–1960 dönemi ise özellikle kara taşıtları açısından çok sayıda ithalatın yapıldığı ve karayollarına ağırlık verildiği bir dönem olmuştur. Bu iki dönemin birbirinden farklı olan politika yaklaşımları yapılan analiz sonucunda iki faktör altında toplanan değişkenlerin hükümet dönemleri ile ilişkilendirilmesinde de görülmektedir.

3.4.7. Hükümetlerin Dış Ticaret Performansı

Hükümetlerin dış ticaret alanında ortaya koyduğu performansın analiz edilmesi için seçilen 7 değişken 3 faktör altında bir araya gelerek toplam varyansın yüzde 79,26'sını açıklamıştır.

Tablo 3.15. : Dış Ticaret Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Dış Ticaret	3	2,42	34,62	79,26
	2	1,93	27,58	
	2	1,19	17,05	

Birinci faktördeki üç değişkenin toplam varyansı açıklamaya katkısı yüzde 34,3, ikinci faktördeki 2 değişkenin katkısı yüzde 27,58 ve üçüncü faktördeki iki değişkenin katkısı ise yüzde 17,05'tir.

Tablo 3.16. : Hükümet Dönemlerine Göre Dış Ticaret Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Dış Ticaret (Özdeğer)
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	20,47
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	12,33
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	11,87
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	11,61
1981-1983 II.ARA DÖNEM	2,41
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	0,58
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	0,03
1961 I.ARA DÖNEM	-1,36
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-5,63
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-6,45
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-8,41
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	-14,48
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	-22,98

Hükümetlerin dış ticaret alanındaki performansını ortaya koymak amacıyla analiz sonunda elde ettikleri gene faktör sıralamasına bakıldığında 1997–2002 arasında görev yapan II. Koalisyon Hükümetleri döneminin ilk sırayı aldığı görülmektedir.

Analiz sonucunda oluşan faktör yükleri matrisine baktığımızda, birinci faktör altında bir araya gelen dışticaret5, dışticaret1 ve dışticaret2 olarak adlandırılan dış ticaret hacmi, ihracat ve ithalat değişkenlerinin ve ikinci faktörde yer alan, dışticaret7 ve dışticaret6 olarak adlandırılan (tablo 3.8) ithalat ve ihracatın GSMH'daki payında adı geçen hükümet döneminin ilk sırayı almasında katkısı yüksektir.

Diğer yandan üçüncü faktör altında bir araya gelen dışticaret³ ve dışticaret⁴ olarak adlandırılan dış ticaret dengesi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı değişkenlerinde 1924–1937 döneminde görev yapan İnönü Hükümetleri döneminin daha yüksek faktör skorları elde ettiğini söylemek gerekmektedir.

1980 sonrası ekonominin dışa açılma çabaları içinde özellikle 1995'ten sonra Gümrük Birliği anlaşması ile dış ticaretin ithalat ve ihracatta hacimsel olarak arttığını ancak dış ticaret dengesi ve ihracatın ithalatı karşılama oranında bu dönemde iyi bir gelişme gösteremediği söylenebilir.

3.4.8. Hükümetlerin Maliye Performansı

Hükümetlerin maliye alanında ortaya koydukları performansın analiz edilmesi için seçilen 5 değişken tek faktörde bir araya gelerek toplam varyansın 79,70'ni açıklamaktadır.

Tablo 3.17. : Maliye Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Maliye	5	3,99	79,70	79,70

Analiz sonucunda maliye¹, maliye², maliye³, maliye⁴, maliye⁶ olarak adlandırılan (tablo 3.9) sırasıyla bütçe gelirleri, bütçe tahsilâtı, bütçe giderleri, fiilen ödenen bütçe ve bütçe açığı / bütçe tahsilâtı değişkenlerine göre ortaya çıkan genel faktör sıralaması sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.18. : Hükümet Dönemlerine Göre Maliye Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Maliye (Özdeğer)
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	9,73
1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	9,63
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	6,76
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	2,15
1981-1983 II.ARA DÖNEM	0,92
1961 I.ARA DÖNEM	0,06
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	-1,64
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	-2,69
1962-1965 II.İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-2,84
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-3,01
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-3,03
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	-4,96
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	-11,08

Hükümetlerin maliye performansına göre sıralanmasında 1992–1996 yılları arasında görev yapan Demirel+Çiller Hükümetleri dönemi ilk sırayı almıştır.

3.4.9. Hükümetlerin Milli Hesaplar Performansı

Hükümetlerin milli hesaplar olarak adlandırdığımız makro büyüklükler alanında ortaya koyduğu performansın analiz edilmesi amacıyla seçilen 10 değişken 2 faktör altında bir araya gelerek toplam varyansın yüzde 84,41'ini açıklamıştır.

Tablo 3.19. : Milli Hesaplar Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Mili Hesaplar	7	5,78	57,82	84,41
	3	2,66	26,59	

Birinci faktör altında bir araya toplanan yedi değişkenin toplam varyansı açıklamaya katkısı yüzde 57,82 ve ikinci faktör altında toplanan üç değişkenin katkısı ise yüzde 26,59 olarak gerçekleşmiştir.

Birinci faktörü oluşturan ve millihesap2, millihesap11, millihesap3, millihesap13, millihesap4, millihesap12, millihesap16 olarak adlandırılan (tablo 3.10) sırasıyla sabit fiyatlarla GSMH içinde tarım, cari fiyatlarla GSMH içinde tarım, sabit fiyatlarla GSMH içinde sanayi, cari fiyatlarla GSMH içinde hizmetler, sabit fiyatlarla GSMH içinde hizmetler, cari fiyatlarla GSMH içinde sanayi ve cari fiyatlarla tarım sektörü büyüme hızının ortaya çıkan sıralamaya katkısı yüzde 57,82 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuca göre hükümetlerin sıralanması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3.20. : Hükümet Dönemlerine Göre Milli Hesaplar Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Milli Hesaplar (Özdeğer)
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	62,33
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	49,93
1997-2002 II. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	49,56
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	18,43
1981-1983 II. ARA DÖNEM	13,22
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	0,14
1962-1965 II. İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-2,81
1961 I.ARA DÖNEM	-3,21
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-15,60
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-31,35
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	-33,55
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	-35,12
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	-71,97

1984–1991 yılları arasında görev yapan Özal Hükümetleri dönemi özellikle birinci faktörde yer alan değişkenlerin katkısı ile ilk sırayı almıştır. Ekonomide gerçekleşen yapısal dönüşüm ile birlikte GSMH içinde tarımın payının azaldığı buna karşılık sanayi ve hizmet sektörünün payının arttığı bir dönem olduğu söylenebilir.

3.4.10. Hükümetlerin Sağlık Performansı

Hükümetlerin sağlık alanında birbirleri ile karşılaştırmalarını sağlamak amacıyla seçilen 11 değişken analiz sonucunda 4 faktör altında bir araya gelmiş ve toplam varyansın yüzde 81,37'sini açıklamıştır.

Tablo 3.21. : Sağlık Boyutunda Yer Alan Değişken Sayısı, Özdeğerleri ve Varyansı Açıklama Yüzdesi

Boyut	Değişken Sayısı	Özdeğer	Açıklama %	Toplam Açıklama %
Sağlık	4	3,43	31,15	81,37
	2	1,98	18,04	
	2	1,87	17,01	
	3	1,67	15,17	

Birinci faktör altında toplanan ve sağlık1, sağlık12, sağlık13, sağlık2 olarak adlandırdığımız (tablo 3.11) sırasıyla doktor sayısı, eczacı sayısı, eczacı başına nüfus, doktor başına nüfus değişkenleri toplam varyansı açıklamaya katkısı yüzde 31,15 olarak diğer faktörlerden oldukça yüksek bir düzey almıştır.

Tablo 3.22. : Hükümet Dönemlerine Göre Sağlık Boyutu İçin Özdeğer İle Ağırlıklandırılmış Genel Faktör Skor Sıralaması

Hükümet Dönemi	Sağlık (Özdeğer)
1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	46,14
1966-1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	6,08
1961 I.ARA DÖNEM	0,32
1943-1946 SARAÇOĞLU HÜKÜMETİ	-0,37
1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	-1,03
1972-1980 I.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-1,11
1938-1942 BAYAR + SAYDAM HÜKÜMETLERİ	-1,42
1962-1965 II. İNÖNÜ DÖNEMİ HÜKÜMETLERİ	-2,82
1947-1950 PEKER+SAKA+GÜNALTAY HÜK.	-4,41
1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	-7,90
1981-1983 II. ARA DÖNEM	-8,26
1997-2002 II. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	-8,65
1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	-16,57

Analiz sonucunda oluşan sıralamaya bakıldığında 1951–1960 döneminde görev yapan Menderes Hükümetleri dönemini ilk sırayı almıştır. Sağlık performansı ile ilgili olarak ortaya çıkan faktör yükleri matrisine bakıldığında (Ek 20) özellikle birinci boyutta yer alan (doktor sayısı, eczacı sayısı, eczacı başına, doktor başına nüfus) değişkenlerin bu sonucu sağlamada etkili olduğunu göstermektedir. Buna ilave olarak dördüncü boyutta yer alan ve sağlık9 ve sağlık10 olarak adlandırılan hastane sayısı ve hastane yatak sayısı değişkenleri de Menderes Hükümetleri döneminde büyük artışlar göstermişlerdir.

SONUÇ

1923–2002 yılları arasında görev yapan ve tablo 3.1’de yeniden düzenlenen hükümet dönemlerini birbirleri ile karşılaştırma yapmak amacıyla çok değişkenli istatistik yöntemlerinden faktör analizi kullanılarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Analizde toplam 95 değişken kullanılmış ve bu değişkenler 31 faktör altında toplanarak ortalama yüzde 76,06 oranında açıklama yüzdesine sahip olmuştur. Analiz sonucunda hükümetler dönemlerine göre özdeğer ile ağırlıklandırılmış genel faktör skorlarına göre sıralanmaya çalışılmıştır.

Bu sıralamaları yapmaktaki amaç hükümetlerin birbirlerinden daha iyi ya da kötü olduklarını söylemek değildir. Hükümetlerin görevde kaldıkları süreler boyunca uyguladıkları iktisat politikaları neticesinde seçilen kalkınma parametreleri üzerinde ne oranda bir etkiye sahip olduklarını diğer hükümetlerle karşılaştırarak verilmeye çalışılmıştır.

Elbette ki ortaya konulan sonuçlar seçilen değişkenler ve ele alınan veri setinin ışığı altında, istatistiksel bir analizin kendi güçlü ve zayıf yönleri içinde doğru ya da tutarlı olarak kabul edilebilir. Yapılan analizin değişkenleri açıklama yüzdesinin ortalama 76,06 olduğu düşünülecek olursa ortaya çıkan sonuçlar zaten yüzde 100 doğru olarak yorumlanamazlar.

Bu açıklamalardan sonra yapılan analizde elde edilen sonuçlara göre genel bir fikir vermesi performanslarına göre ilk ve son sırayı alan hükümet dönemleri tablo 3.23 gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 3.23. : Seçilen Göstergelere Göre İlk ve Son Sırayı Alan Hükümetler

GÖSTERGE	İLK SIRAKI HÜKÜMET DÖNEMİ	SON SIRADAKİ HÜKÜMET DÖNEMİ
EĞİTİM	1924–1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	1997-2002 II. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ
İSTİHDAM	1951–1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	1997-2002 II.KOALİSYON HÜKÜMETLERİ
TARIM	1984–1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ
MADENCİLİK	1924–1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ
ENERJİ	1966–1971 DEMİREL HÜKÜMETLERİ	1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ
ULAŞTIRMA	1924–1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ	1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ
DIŞ TİCARET	1997–2002 II. KOALİSYON HÜKÜMETLERİ	1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ
MALİYE	1992-1996 DEMİREL+ÇİLLER HÜKÜMETLERİ	1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ
MİLLİ HESAPLAR	1984-1991 ÖZAL HÜKÜMETLERİ	1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ
SAĞLIK	1951-1960 MENDERES HÜKÜMETLERİ	1924-1937 İNÖNÜ HÜKÜMETLERİ

Bu sonuçlara göre eğitim, madencilik ve ulaştırma göstergelerinde 1924–1937 yılları arasında görev yapan İnönü Hükümetleri'nin diğer hükümetlere oranla daha yüksek bir performans elde ettiği buna karşılık maliye, milli hesaplar ve sağlık göstergelerinde diğer hükümetlerden daha düşük bir performans elde ettiği görülmektedir.

İstihdam ve sağlık göstergelerinde ise 1951–1960 döneminde görev yapan Menderes Hükümetleri'nin diğer hükümetlere oranla daha yüksek bir performans gösterdiği buna karşılık tarım, dış ticaret ve enerji başlığı altında toplanan göstergelerde düşük bir performansla son sırada yer almıştır.

Tarım ve milli hesaplar göstergelerinde 1984–1991 döneminde görev yapan Özal Hükümetleri'nin diğer hükümet dönemlerinden daha başarılı iken buna karşılık ulaştırma göstergesinde son sırada yer almıştır.

Enerji göstergesinde 1966–1971 yılları arasında görev yapan Demirel Hükümetleri'nin, maliye göstergesinde ise 1992–1996 döneminde hükümet olan Demirel ve Çiller Hükümetleri'nin diğer hükümetlere oranla daha iyi bir performans gösterdiği buna karşılık madencilik alanında diğer hükümetlerden daha düşük bir performans sergilediği görülmektedir.

Dış ticaret alanında ise 1997–2002 döneminde görev yapan II. Koalisyon Hükümetleri'nin diğerlerinden daha iyi bir performans gösterdiği buna karşılık eğitim ve istihdam başlığı altında toplanan göstergelerde diğer hükümet dönemlerinden daha başarısız olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

ADALI, Coşkun; **Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997.

ADELMAN, Irma, T. MORRIS Cynthia; “A Factor Analysis Of The Interrelationship Between Social And Political Variables And Per Capita Gross National Product”, **The Quarterly Journal of Economics**, Vol.79, No.4, 1965, (Erişim) <http://www.jstor.org>, 22.Aralık.2006, s.555–578.

ADELMAN, Irma, T. MORRIS Cynthia “Performance Criteria For Evaluating Performance Criteria For Evaluating Economic Development Potential an Operational Approach” **The Quarterly Journal of Economics**, Vol.82, No.2, 1968, (Erişim) <http://www.jstor.org>, 22.Aralık.2006, s.260–280.

AHMAD, Feroz; **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945–1980**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Hil Yayıncılık, 1994

AKAT, A. Savaş; **Alternatif Büyüme Stratejisi İktisat Politikası Yazıları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983.

AKAT, A. Savaş; “Türkiye Ekonomisinin 5 Nisan Kararları Öncesinde Muhtemel Sorunları”, **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Cilt XVIII, Sayı: 169, 1992.

AKGÜÇ, Öztin; **Ekomide Gerçeği Arayış**, İstanbul, Beta Yayınları,1990.

AKGÜL, Aziz; **Tıbbi Araştırmalarda İstatistiksel Analiz Teknikleri–SPSS Uygulamaları**, Ankara, Mustafa Kitapevi / Gülüm Kitapevi, 1997.

AMİN, Samir; **Eşitsiz Gelişme – Çevre Kapitalizminin Toplumsal Biçimleri**, çev. Ahmet Kotil, İstanbul, Arba Yayınları,1997.

ALTAN, Mehmet; **Süperler ve Türkiye**, İstanbul, Afa Yayınları,1986.

ALTAN, Mehmet; **Darbelerin Ekonomisi**, İstanbul, Afa Yayınları,1990.

ALPAR, Cem, ONGUN, Tuba; **Dünya Ekonomi ve Uluslararası Kuruluşlar**, Ankara, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, 1985.

ARIN, Tülay; “Türkiye’de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Birbirinden Kopması”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

AYDEMİR, Ş.Süreyya; **İkinci Adam**, Cilt I-II, III, İstanbul, Remzi Kitabevi,1998.

AYDOĞAN, Kürşat, ÇAPOĞLU, Gökhan; **Bankacılık Sistemlerinde Etkinlik ve Verimlilik: Uluslararası Bir Karşılaştırma**, Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, Yayın No: 397, 1989

BARAN, Paul; **The Political Economy of Growth**, New York, Montly Rewiev Press, 1957.

BAŞKAYA, Fikret; **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara, İmge Yayınları, 1996.

BAŞKAYA, Fikret; **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, Ankara, Maki Basın Yayın, 2004

BERG, Hendrik Van Den; **Economic Growth and Development**, International Edition, Singapore, Mc Graw Hill Book Comp.Inc., 2001.

BERKSOY, Taner, BORATAV, Korkut; **İktisat Politikası Seçenekleri II: Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,1993.

BİRTEK, Faruk, KEYDER, Çağlar; “Türkiye’de Devlet ve Tarım İlişkileri 1923–1950” , **Birikim Dergisi**, Sayı:22, 1976,.s.31-40.

BORATAV, Korkut; **Türkiye’de Devletçilik**, Ankara, Savaş Yayınları,1982.

BORATAV, Korkut ; “İstikrar ve Yapısal Uyum Politikalarının Bir Bilânçosuna Doğru” , **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı:166, Nisan 1994, Ankara.

BORATAV, Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2002**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

BORATAV, Korkut, TÜRKCAN, Ergun; **Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni boyutları ve KİT’ler, İktisat Politikası Seçenekleri I**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1994.

BULUTAY, Tuncer , vd.; **Türkiye Milli Geliri 1923–1948**, Ankara, AÜSBF Yayını No: 375,1974.

CELASUN, Oya; DENİZER,C., DONG, H.; “Capital Flows, Macroeconomic Management and the Financial System: Turkey, 1989–1997”, **Worldbank Research Working Paper**, No.2141, Washington, 1999.

(Erişim)http://econ.worldbank.org/external/default/main?pagePK=64165259&theSitePK=469382&piPK=64165421&menuPK=64166093&entityID=000094946_99072307535435, 25.Ocak.2007.

CEM, İsmail; **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul, Cem Yayınevi,1982.

COOPER, John;“Factor Analysis: An Overview”, **The American Statistician**, Vol.37, No:2, May 1983, (Erişim)<http://www.jstor.org>. 27. Aralık.2006, s.141–147.

ÇAVDAR, Tevfik; **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900–1960**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.

ÇEÇEN, Anıl; **Kemalizm**, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1998.

ÇINAR, Mehmet; **Yönetmel Kararlara İlişkin Sayısal Yöntemler**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, No:8, 1990.

ÇOLAK, Ö. Faruk; **Finansal Piyasalar ve Para Politikası**, Ankara, Gazi Kitabevi, 1998.

DABAKOĞLU, Ahmet; **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1985.

DİE; **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, Yayın No:683, 1973.

DİE; **İstatistik Göstergeler 1923–1995**, Ankara, DİE Matbaası, Yayın No:1883, 1996.

DİE; **İstatistik Göstergeler 1923–2002**, Ankara, DİE Matbaası, Yayın No:2790, 2003

DPT; **Birinci BYKP**, 2.bs., Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası,1964.

DPT; **İkinci BYKP**, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1967.

DPT; **Üçüncü BYKP**, DPT Yayın No:1272, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1973.

DPT; **Dördüncü BYKP**, Yayın No:1664, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1979.

DPT; **Beşinci BYKP**, Yayın No:1974, Ankara, Başbakanlık Basımevi,1985

DPT; **Sekizinci BYKP Öncesinde Makroekonomik Göstergeler**, Ankara, 2000.

DPT; **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950–2004**, Ankara, 2005.

DİNLER, Zeynel; **Bölgesel İktisat**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1986.

EKİNCİ, Nazım; “Türkiye’de 1990 Sonrasında Para Politikaları”, Ed. Taner Berksoy vd., **İktisat Politikası Seçenekleri II: Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993, s. 9-61.

EKZEN, Nazif; **1946–1958–1970 Devalüasyonları**, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını No:1980/226, 1980.

ERCAN, Fuat; **Gelişme Yazını Açısından Modernizm Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996.

ERÇETİN, Yasemin; **Diskriminant Analizi ve Bankalar Üzerine Bir Uygulama**, Ankara, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. APM-28, 1993.

ERDOĞAN, İrfan; **SPSS Kullanım Örnekleriyle Araştırma Dizaynı Ve İstatistik Yöntemleri**, Ankara, Emel Matbaası, 1998.

EROĞLU, Cem; **Türkiye’de Demokrat Parti ve İdeolojisi**, Ankara, İmge Yayınları, 1990.

ERSOY, Melih; “Bağımlılık Okulu Eleştirisine Giriş”, Ed. Melih Ersoy, **Emperyalizm Gelişme ve Bağımlılık Üzerine**, Ankara, Verso Yay. 1992, s.11–13.

FREYSSINET, Jacques; **Az gelişmişlik İktisadı**, çev. T.Öcal ve M.A. Kılıçbay, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayını, 1985.

FRIEDMAN, Milton; “Parasalcı İktisat Siyaseti”, çev. Gencer Özer, **Liberalizm Refah Devleti ve Eleştiriler**, Ed. Kemali Saybaşı, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1993.

GASPER, Des; “Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?”, çev. İdil Eser, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Ed. Renee Prendergast vd., İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.205-236..

GREEN, E. Paul, TULL, S.; **Introduction To Multivariate Statistical Analysis**, New York, John Wiley and Sons Inc, 1956.

GÜLALP, Haldun; **Gelişme Stratejileri ve İdeolojileri**, Ankara, Yurt Yayınları, 1987.

GÜVEN, Sami; **1950’li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1988.

HIGGINS, Benjamin; **Economic Development** , Principles, Problems And Policies, New York, W.W.Norton Comp.Inc., 1959.

HİÇ, Mükerrerem; **Türkiye Ekonomisinin Analizi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını No:2665, 1980.

HOBSBAWM, Eric; **Kısa 20. Yüzyıl: 1914–1991 Aşırıhklar Çağı**, çev. Y.Alogan, İstanbul, Sarmal Kitabevi,1996.

İLKİN, Akın; **Türkiye’de Sanayi Politikası**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını,1974.
İLKİN, Akın ; **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1976.

İNAN, Afet; **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayın No:16, 1973.

İNAN, Afet; **İzmir İktisat Kongresi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1989.

KAYNAK, Muhteşem; “Osmanlı Devletinde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları”, **1885–1985 Türk Ekonomisinin Yüzyılı**, İzmir, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 1985, s. 28–48.

KAYNAK, Muhteşem ; **Kalkınma İktisadı**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2005.

KAZGAN, Gülten; **Tarım ve Gelişme**, İstanbul, Der Yayınları, 1993.

KAZGAN, Gülten; **Yeni Ekonomik Düzendeki Türkiye’nin Yeri**, İstanbul, Altın Kitaplar,1995.

KAZGAN, Gülten ; **Tanzimat’tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,2004.

KAZGAN, Haydar; “Atatürk Döneminde Tarım Politikası”, **Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi Semineri**, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, 1981.

KEPENEK, Yakup, YENTÜRK, Nurhan; **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1994.

KEYDER, Çağlar; **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları,1995.

KILIÇBAY, Ahmet; **Türk Ekonomisi: Modeller Politikalar Stratejiler**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No:263,1991.

KINDLEBERGER, Charles; **Economic Development**, Tokyo, International Student Edition, Mc Graw Hill Book Comp.Inc.,1965.

KOÇAK, Cemil; **Türkiye’de Milli Şef Dönemi 1938–1945**, II. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları,1996.

KONGAR, Emre; “Devletçilik ve Günümüzdeki Sonuçları”, **Türkiye’de Devletçilik**, Ed. Nevin Coşar, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1995, s. 219–259

KONGAR, Emre; **21.Yüzyılda Türkiye**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2002.

KONUKMAN, Aziz, OYAN, Oğuz; “Yüzyıl Sonunda Türkiye’de Yeniden Bütçe Açmazı”, **İktisat Seçme Yazılar**, Ed. Ş.Yılmaz ve A.H.Çermikli, Ankara, Gazi Üniversitesi Yayını, 2003.

KÖKER, Levent; **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

KÖSE, A. Haşim, YELDAN, Erinç; “Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisi Dinamikleri”, **Toplum ve Bilim**, Yaz 1998, s.45–68

KURUÇ, Bilsay; **İktisat Politikasının Resmi Belgeleri**, Ankara, SBF Yayını, 1963.

KURUÇ, Bilsay; **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929–1932)**, I.cilt, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları no:569, 1988.

KURUÇ, Bilsay; **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933–1935)**, II. cilt, Ankara, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları No:580, 1993.

KUYUCUKLU, Nazif; **Türkiye İktisadı**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1993.

KUZNETS, Simon; “Kalkış Üzerine Notlar”, çev. F.Görün, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar**, Ed. M.Berk vd., Ankara, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayını No.6, 1966.

LEWIS, W.Arthur; “Sınırsız Emek Arzı ile İktisadi Kalkınma”, çev. M.Berk, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar**, Ed. M.Berk vd., Ankara, ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayını No.6, 1996.

MALİYE BAKANLIĞI, **Yıllık Rapor 2001**, Ankara, Strateji Geliştirme Başkanlığı,2001. (Erişim) <http://www.sgb.gov.tr/eKtphane/2001yer.zip> ,16.Şubat.2007, s.102.

MANİSALI, Erol; **Gelişme Ekonomisi**, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Yayını, No:417,1978.

MİLLET MECLİSİ TUTANAK DERGİSİ (1961–1980)

Dönem 1, Cilt 1, Cilt 6, Cilt 24, Cilt 36

Dönem 2, Cilt 1

Dönem 3, Cilt 1, Cilt 3, Cilt 12, Cilt 19, Cilt 24/1, Cilt 36

Dönem 4, Cilt 1, Cilt 7, Cilt 11

Dönem 5, Cilt 1, Cilt 12, Cilt 13

MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ; **Tutanak Dergisi**, Cilt 1, Birleşim 5, Ankara, 1961.

MORRISON, F.Donald; **Multivariate Statistical Methods**, 2nd Edition, USA, McGraw Hill International Book Company, 1984.

ÖKÇÜN, Gündüz; **Türkiye İktisat Kongresi 1923 Haberler Belgeler Yorumlar**, Ankara, AÜSBF Yayını No: 262,1971.

ÖKÇÜN, Gündüz; “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt IV, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983.

ÖKÇÜN, Gündüz; **Türkiye İktisat Kongresi ve Gazi Mustafa Kemal'in Açılış Konuşması**, Ankara, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, 2003.

OKYAR, Osman; “The Concept of Etatism”, **The Economic Journal**, Vol.75, No.297, 1965.(Erişim) <http://www.jstor.org>.15.10.2006, s.98–111.

OYAN, Oğuz;“Kamu Maliyesi ve Politikası”, Ed. Ahmet Şahinöz, **Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz**, Ankara, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını,2001.

OYAN, Oğuz, AYDIN, A.Rıza; **İstikrar Programından Fon Ekonomisine**, Ankara, Teori Yayınları, 1987.

ÖNDER, İzzettin; “Türkiye’de Kamu Maliyesi”, Ed. Taner Berksoy ve Korkut Boratav, **İktisat Politikası Seçenekleri II: Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı,1993, s.9-61.

ÖNDER, İzzettin; “Kapitalist İlişkiler Bağlamında Türkiye’de Devletin Yeri ve İşlevi”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.249-286.

ÖNGEN, Tülin; “Yeni Liberal Dönüşüm Projesi ve Türkiye Deneyimi”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.161–189

ÖZDAMAR, Kazım; **Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi**, Eskişehir, Kaan Kitapevi, 1999.

ÖZDAMAR, Kazım, DİNÇER, S.; **Bilgisayarla İstatistik Değerlendirme ve Veri Analizi**, İstanbul, Bilim Teknik Kitapevi, 1987.

PAKDEMİRLİ, Ekrem; **1923–2002: Cumhuriyet Döneminin Ekonomik Büyüklükleri**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 2002.

PAMUK, Şevket, TOPRAK, Zafer; **Türkiye’de Tarımsal Yapılar 1923–2000**, Ankara, Yurt Yayınları No.18, 1988.

PAMUK, Şevket; “Karşılaştırmalı Açından Türkiye’de Uzun Dönemli Büyüme 1880–2000”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.383-398

PREBİŞH, Raul; “Structural Vulnerability And Inflation”, Ed. Gerald M. Meier, **Leading Issues in Economic Development**, 2nd Edition, London, Oxford University Press, 1970.

ROSTOW, W.W.; “Kendi Kendini Besleyen Kalkınmaya Götüren Kalkış”, çev. Yorgi Demirgil, **İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar**, Ed. M.Berk vd., ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayını No.6, 1966.

ROSTOW, W.W.; **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri**, çev. Erol Güngör, İstanbul, Kalem Yayınları, 1980.

SARC, Ö. Celal; “1923’den Bu Yana Kalkınma Stratejileri”, **2.Türkiye İktisat Kongresi Kalkınma Komisyonu Tebliğleri (2–7 Kasım 1981)**, Ankara, DPT Yayın No.1783, 1981.

SAVAŞ, Vural; **Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Aryay Yayınları, 1982.

SAVAŞ, Vural; **İktisadın Tarihi**, 4.bs., Ankara, Siyasal Kitabevi, 2000.

SAYIŞTAY; **2000 Yılı Mali Raporu**, Ankara, 2001.
(Erişim) <http://www.sayistay.gov.tr/rapor/diger/2000malirapor.pdf> 16.Şubat.2007.

SEERS, Dudley; “What Are We Trying To Measure”, **Journal of Development Studies**, Vol.8, No.3,1972, (Erişim) <http://www.ebscohost.com.16.11.2006>).

SEN, Amartya; **Özgürlükle Kalkınma**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları,1996.

SEYİDOĞLU, Halil; **Uluslararası İktisat**, 11.bs., İstanbul, Güzem yayınları,1996.

SEYİDOĞLU, Halil; **Uluslararası İktisat**, 14.bs., İstanbul, Güzem yayınları, 2001.

SHAW, Stanford; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, 1994.

SOMEL, Cem; “Azgelişmiş Ülkelerde Finans Politikaları”, Ed. Taner Berksoy vd., **İktisat Politikası Seçenekleri II: Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

SÖNMEZ, Sinan; **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1998.

SÖNMEZ, Sinan; “Türk İktisat Politikasında Çıpa: Dış Borçlanma”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

ŞAHİN, Hüseyin; **Türkiye Ekonomisi**, Bursa, Ezgi Kitabevi,2002.

ŞENSES, Fikret; “Gelişme İktisadi ve İktisadi Gelişme: Nereden Nereye?” , Ed. F.Şenses, **Kalkınma İktisadi Yükselişi ve Gerilemesi**, İstanbul, , İletişim Yayınları,1996,s. 93–128

ŞENSES, Fikret; “Kriz, Dış Yardım ve Neo-Liberal Politikalar”, **Toplum ve Bilim**, Yaz 1998, s.29-44.

ŞENSES, Fikret; “Yoksullukla Mücadelenin Neresindeyiz? Gözlemler ve Öneriler”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

TATLIDİL, Hüseyin; **Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz**, Ankara, Akademi Matbaası, 1996.

TBMM TUTANAK DERGİSİ (1923–60)

- Dönem 1, Cilt 1, Cilt 7, Cilt 10, Cilt 21
- Dönem 2, Cilt 1, Cilt 3, Cilt 7, Cilt 10, Cilt 15
- Dönem 3, Cilt 1, Cilt 21
- Dönem 4, Cilt 1
- Dönem 5, Cilt 1, Cilt 20, Cilt 27, Cilt 29
- Dönem 6, Cilt 1, Cilt 27
- Dönem 7, Cilt 1
- Dönem 8, Cilt 1, Cilt 6, Cilt 12, Cilt 15
- Dönem 9, Cilt 1, Cilt 6
- Dönem 10, Cilt 1, Cilt 8
- Dönem 11, Cilt 1

TBMM TUTANAK DERGİSİ (1983– 2002)

- Dönem 17, Cilt 1
- Dönem 18, Cilt 1, Cilt 33, Cilt 61
- Dönem 19, Cilt 1, Cilt 37, Cilt 94, Cilt 95
- Dönem 20, Cilt 2, Cilt 7, Cilt 30, Cilt 69
- Dönem 21, Cilt 1
- Dönem 22, Cilt 1

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim; **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi I**, Ankara, ODTÜ İİBF Yayın No:24, 1974.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim; **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi II**, Ankara, ODTÜ İİBF Yayın No:30, 1977.

TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim; **Uygulamaya Geçerken Türkiye’de Devletçiliğin Oluşumu, Türkiye Belgesel İktisat Tarihi III**, Ankara, ODTÜ İİBF Yayın No:39, 1982.

TELATAR, Funda; “Makro Ekonomik Performans İndekslerine Göre Hükümetlerarası Sıralamalar 1950–1996”, **İktisat-İşletme-Finans**, Sayı 175, 2000, s.55–59

TEZEL, Yahya S.; **İktisadi Büyüme**, Ankara, Ankyra Yayıncılık, 1997.

TEZEL, Yahya S.; **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

TODARO, Michael P.; **Economic Development**, Massachusetts, Addison Wesley Longman Ltd., 1997.

TOKGÖZ, Erdinç; **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914–2004**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2004.

TSANITIS, Andreas; “Political Factors in Economic Development”, **Comperative Politics**, Vol.2, No.1, 1969,.(Erişim) <http://www.jstor.org>. 22.12.2006), s.63–68

TUNCAY, Mete; **Çağdaş Türkiye 1908–1990 Cilt IV**, Ed. Sina Akşin, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.

TURGUT, Serdar; **Demokrat Parti Döneminde Türkiye Ekonomisi: Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara, Adalet Matbaacılık, 1991.

TÜRKAY, Mehmet; “Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkması”, Ed. T.İşgüden vd., **Gelişme İktisadı: Kuram Eleştiri Yorum**, İstanbul, Beta Basım A.Ş.,1995.

TÜREL, Oktar; “1980–1992 Döneminde Türkiye’de Finansal Yapı ve Politikalar”, Ed. Taner Berksoy, **İktisat Politikası Seçenekleri II: Türkiye’de Kamu Maliyesi Finansal Yapı ve Politikalar**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

UNDP; Human Development Report 1990,

(Erişim) <http://hdr.undp.org/reports/global/1990/en/>

UNDP; **Türkiye İnsani Gelişme Raporu**, Ankara, UNDP Türkiye Temsilciliği,2001.

UNDP; Türkiye İnsani Gelişme Raporu 2004,

(Erişim) http://hdr.undp.org/docs/reports/national/TUR_Turkey/Turkey_2004_en.pdf

UNDP; Human Development Report 2004,

(Erişim) http://hdr.undp.org/reports/global/2004/pdf/hdr04_complete.pdf

UNDP; Human Development Report 2005,

(Erişim) http://hdr.undp.org/reports/global/2005/pdf/HDR05_complete.pdf

UNDP; Human Development Report 2006,

(Erişim) <http://hdr.undp.org/hdr2006/pdfs/report/HDR06-complete.pdf>

URAS, Güngör; **Ekonomide Özal'lı Yıllar 1980–1990**, İstanbul, Afa Yayınları, 1993.

UYGUR, Ercan; “Kriz: Nereden Nereye?”, **İktisat-İşletme-Finans**, 2002, Sayı 194, s.62–67.

ÜLKEN, Yüksel; **Atatürk ve İktisat İktisadi Kalkınmada Etkinlik Sorunu ve Eklektik Model**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları No:224, 1984.

WILBER, K. Charles; 1966 “A Nonmonetary Index of Economic Development”, **Soviet Studies**, Vol.17,No.4, April 1966 , (Erişim) <http://www.jstor.org>. 22.Aralık.2006, s.408–416.

YALMAN, Galip; “Neo-Liberal Hegemonya ve Siyasal İktisat: Latin Amerika Dersleri”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.463-470.

YAŞA, Memduh; **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923–1978**, İstanbul, Akbank Kültür Yayını,1980.

YELDAN, Erinç; “Neo-Liberalizmin İdeolojik Bir Söylemi Olarak Küreselleşme”, Ed. A.H.Köse vd., **İktisat Üzerine Yazılar I Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

YERASİMOS, Stefanos; **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye**, İstanbul, Belge yayınları, 2005.

YILMAZ, Şiir; **Dış ticaret Kuramlarının Evrimi**, Ankara, Gazi Üniversitesi yayın no:178, 1992.

YILMAZER, Mine, ERDAL, Fuat; 2005 “Sosyo-ekonomik Kalkınmanın Ölçümü: Uluslararası Bir Karşılaştırma”, **İktisat- İşletme- Finans**, 2005, Yıl:20, Sayı:227.

EKLER

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	İlköğrt. okul sayısı	İlkokul öğretmen sayısı	Ortaokul sayısı	Lise öğretmen sayısı	Mesleki ve teknik okul sayısı
1923	-	-	-	-	-
1924	22,3	35,0	-11,1	8,2	9,4
1925	-0,2	3,5	6,3	20,9	-15,7
1926	0,3	-0,5	98,5	27,7	-35,6
1927	0,8	6,8	-42,2	-30,7	15,8
1928	9,2	3,4	0,0	-14,1	6,8
1929	-0,6	-2,6	5,1	13,3	2,1
1930	0,5	6,6	1,2	10,2	22,9
1931	1,7	4,0	-3,6	0,0	8,5
1932	1,0	-11,2	137,5	186,8	6,3
1933	-5,8	0,4	5,8	-48,3	-2,9
1934	0,3	-0,1	-4,5	10,5	-1,5
1935	-2,0	-1,0	-0,5	-1,4	-1,5
1936	-1,2	-1,2	5,8	2,0	3,1
1937	8,0	6,8	5,9	10,9	18,2
1938	17,3	8,5	6,5	14,2	3,8
1939	19,8	11,3	2,6	14,2	6,2
1940	12,5	7,9	1,7	1,7	19,8
1941	3,3	7,2	5,9	1,6	10,7
1942	4,2	-1,9	-3,2	1,4	32,5
1943	6,8	3,6	0,4	6,5	23,2
1944	5,9	14,7	0,8	-2,2	11,8
1945	8,6	6,3	2,0	9,7	17,3
1946	8,0	10,6	2,0	3,0	9,4
1947	5,2	6,2	3,9	-2,2	4,1
1948	1,2	3,4	20,2	2,1	8,6
1949	6,1	4,9	18,7	3,4	5,0
1950	1,9	3,0	6,6	1,2	2,8
1951	-0,1	1,8	8,4	4,7	4,3
1952	2,0	2,9	7,7	5,7	4,1
1953	1,0	1,0	7,0	3,4	4,8
1954	2,5	5,5	6,3	16,5	4,3
1955	1,8	5,3	6,3	-4,8	7,2
1956	3,6	6,0	4,9	1,9	4,1
1957	3,3	5,9	7,0	14,4	5,1
1958	3,1	5,1	6,5	18,7	4,2
1959	3,7	8,6	4,4	12,6	6,3
1960	13,9	15,7	4,2	9,3	5,4
1961	5,2	10,2	4,2	10,3	25,3

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	İlköğr. Okul sayısı	İlkokul öğretmen sayısı	Ortaokul sayısı	Lise öğretmen sayısı	Mesleki ve teknik okul sayısı
1962	3,0	6,3	5,7	25,1	6,8
1963	5,0	4,5	0,5	4,8	4,1
1964	6,5	8,1	4,5	-13,7	5,3
1965	4,3	7,6	9,5	14,0	1,2
1966	5,0	9,1	12,8	10,4	4,8
1967	4,9	8,9	15,9	13,4	8,3
1968	5,7	9,6	13,9	7,0	-0,3
1969	3,4	6,2	15,9	7,5	-0,2
1970	2,9	7,8	13,4	17,4	3,4
1971	2,7	6,5	4,1	9,6	2,1
1972	1,9	9,9	6,1	11,3	3,4
1973	0,8	1,4	12,7	8,7	0,6
1974	2,1	1,8	7,7	90,1	10,7
1975	1,9	6,7	12,6	5,6	14,7
1976	2,1	6,6	9,8	8,3	13,1
1977	0,9	1,0	8,2	5,9	11,4
1978	1,7	1,8	8,5	7,6	2,8
1979	0,7	6,1	13,9	8,7	7,4
1980	3,1	8,3	5,5	14,2	8,4
1981	0,5	-2,3	-1,6	4,4	1,9
1982	0,9	0,6	-0,6	9,8	3,2
1983	2,3	-1,4	0,8	0,7	1,6
1984	2,4	0,5	2,8	3,2	-2,4
1985	1,2	1,3	2,8	5,5	4,1
1986	1,3	2,0	5,6	6,1	5,2
1987	1,5	1,9	5,2	5,0	5,0
1988	0,6	0,0	4,3	2,3	4,3
1989	0,8	1,7	6,5	8,0	9,0
1990	-0,2	0,5	4,0	2,2	10,0
1991	-0,7	4,0	6,9	2,2	6,4
1992	-1,4	0,3	8,2	3,9	-25,4
1993	-0,8	0,9	11,2	3,5	5,6
1994	-2,4	-2,0	7,6	-4,2	9,9
1995	1,7	-0,5	6,3	3,3	8,3
1996	-3,9	-6,4	4,1	0,6	9,6
1997	0,1	39,2	4,7	-3,7	5,0
1998	-4,8	5,1	0,6	3,6	4,8
1999	-26,1	2,3	3,5	-1,7	-0,6
2000	8,3	6,1	1,3	1,6	6,0
2001	-2,8	8,0	1,4	1,9	5,3
2002	-0,7	-6,7	-1,4	-1,8	-5,1

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Mes. ve tek. Öğretmen sayısı	Yük. öğretim okul sayısı	Yük. öğrt. öğretmen sayısı	İlkokul başına öğrenci sayısı	Ortaokul başına öğrenci
1923	-	-	-	-	-
1924	67,1	0,0	13,7	-7,1	91,5
1925	-4,6	22,2	20,3	4,6	8,9
1926	-38,3	54,5	-15,0	7,4	-32,2
1927	21,8	5,9	26,3	4,1	119,8
1928	2,4	0,0	14,2	-5,3	16,9
1929	10,3	-5,6	-2,5	-1,4	4,0
1930	3,3	0,0	4,8	4,2	5,2
1931	-10,6	5,9	0,0	5,4	16,3
1932	6,6	0,0	-4,6	7,7	-49,9
1933	-15,1	-5,6	14,3	10,7	11,1
1934	2,9	0,0	20,4	8,6	13,3
1935	11,2	5,9	7,5	8,9	14,6
1936	13,5	5,6	7,1	4,5	13,9
1937	10,6	0,0	5,2	-0,9	10,9
1938	3,6	0,0	2,2	-9,6	6,1
1939	3,0	0,0	18,5	-6,8	7,4
1940	34,0	5,3	-4,5	-6,3	1,8
1941	11,3	0,0	-8,1	-4,4	-6,2
1942	21,7	0,0	26,0	-4,7	-8,2
1943	32,6	30,0	25,3	0,0	-11,0
1944	27,9	7,7	-2,7	18,3	-7,2
1945	22,9	10,7	1,7	0,0	-8,8
1946	15,0	3,2	19,2	-4,1	-8,8
1947	3,0	3,1	8,1	-2,2	-6,8
1948	-0,4	0,0	2,0	0,0	-13,6
1949	1,6	3,0	1,6	2,2	-10,5
1950	-2,1	0,0	5,3	0,0	-1,8
1951	-1,9	-2,9	-0,2	1,1	1,2
1952	0,2	0,0	2,8	1,1	2,4
1953	7,6	3,0	6,3	3,2	4,6
1954	5,3	2,9	7,2	3,1	14,3
1955	5,9	14,3	7,6	5,0	11,5
1956	10,3	7,5	16,9	3,8	16,4
1957	6,4	2,3	2,8	2,7	11,5
1958	7,9	9,1	24,2	2,7	8,0
1959	10,0	2,1	6,8	0,9	9,8
1960	12,9	12,2	4,1	0,0	9,5
1961	5,8	20,0	11,4	5,1	4,9

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Mes.ve tek. öğretmen sayısı	Yük.öğretim okul sayısı	Yük.öğrt.öğretmen sayısı	İlkokul başına öğrenci sayısı	Ortaokul başına öğrenci
1962	7,7	7,6	-1,7	3,3	0,5
1963	7,6	16,9	-2,1	0,8	1,5
1964	2,4	4,8	12,5	-0,8	-1,7
1965	6,1	10,3	18,1	0,0	6,3
1966	4,6	10,4	6,8	2,4	5,9
1967	16,9	13,2	9,5	0,8	-0,2
1968	-0,1	18,3	10,4	-0,8	-1,5
1969	4,5	2,8	10,8	1,5	-5,5
1970	6,1	2,7	8,9	-0,8	2,1
1971	3,0	7,3	23,5	-0,8	5,9
1972	2,1	-1,9	0,2	0,8	-1,9
1973	6,7	5,1	5,4	0,8	-11,6
1974	13,3	27,7	7,5	-0,8	-5,2
1975	10,3	35,8	14,2	-0,8	-2,6
1976	10,2	16,0	10,3	-1,5	-5,6
1977	6,2	4,5	9,6	-1,6	-4,8
1978	4,7	3,4	15,9	0,8	-7,5
1979	10,6	-3,9	2,2	0,0	-6,8
1980	18,8	-7,5	1,1	-1,6	-7,6
1981	6,9	4,0	6,2	2,4	9,8
1982	9,6	-18,3	-1,8	2,3	7,9
1983	1,5	4,8	-6,8	4,6	8,3
1984	1,6	5,6	7,9	-1,5	6,2
1985	5,4	2,6	4,6	0,0	2,8
1986	4,5	3,9	6,2	0,0	-0,3
1987	4,3	6,5	11,5	0,7	0,8
1988	-0,1	7,3	6,1	-2,2	3,5
1989	5,1	5,2	11,0	0,8	-5,2
1990	4,9	5,4	7,6	0,0	-0,5
1991	10,6	3,9	1,9	1,5	-6,0
1992	6,3	11,6	9,5	-1,5	-2,0
1993	7,6	32,1	10,4	-1,5	-7,7
1994	4,9	18,6	3,8	1,5	-6,5
1995	7,6	10,3	14,0	-3,0	-6,9
1996	1,4	5,6	7,1	3,8	-4,8
1997	-4,5	8,6	4,8	42,2	13,9
1998	3,9	7,4	6,6	10,9	0,0
1999	-1,8	4,7	8,4	39,4	0,0
2000	-5,2	2,9	4,1	-3,7	0,0
2001	4,0	4,3	5,0	4,5	0,0
2002	-0,8	-3,7	-4,4	-1,7	0,0

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Lise başına öğrenci	Mes.ve tek.okul başına öğrenci	Yük.öğrt.okul başına öğrenci	İlkokul öğretmen başına öğrenci
1923	-	-	-	-
1924	118,5	0,0	19,4	-15,2
1925	11,0	13,7	-7,8	0,0
1926	-53,4	49,1	-41,5	10,7
1927	49,2	1,2	4,3	-3,2
1928	-6,6	3,4	-2,3	0,0
1929	9,4	-6,1	1,9	3,3
1930	7,5	-9,4	13,4	-3,2
1931	14,0	-6,5	6,1	3,3
1932	4,4	-28,5	12,6	22,6
1933	11,8	13,6	17,0	2,6
1934	7,5	7,7	13,4	10,3
1935	44,1	14,3	3,6	7,0
1936	22,8	9,0	8,9	4,3
1937	21,7	-8,9	12,3	0,0
1938	5,5	6,3	8,9	0,0
1939	0,9	9,2	18,6	-2,1
1940	-7,6	18,7	0,6	-2,1
1941	13,5	9,6	14,5	-6,5
1942	3,2	-8,3	8,4	2,3
1943	1,7	0,5	-11,7	0,0
1944	1,1	8,0	-1,0	11,4
1945	-15,9	3,3	-10,8	2,0
1946	-3,3	5,9	8,2	-6,0
1947	-11,1	-8,5	13,7	-4,3
1948	-4,9	-14,4	-0,1	-2,2
1949	-2,8	-4,9	-3,4	4,5
1950	3,3	-6,9	-1,1	-2,2
1951	-4,0	-6,1	-0,3	0,0
1952	26,4	-5,9	1,4	0,0
1953	2,6	9,0	-7,0	2,2
1954	0,6	7,0	16,9	2,2
1955	-13,9	4,2	15,3	0,0
1956	7,4	5,7	0,1	2,1
1957	5,8	2,7	3,2	0,0
1958	2,3	1,6	1,3	0,0
1959	3,8	1,0	13,9	-2,1
1960	18,9	4,6	7,6	-2,1
1961	13,1	-14,7	-16,9	0,0

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Lise başına öğrenci	Mes.ve tek.okul başına öğrenci	Yük.öğrt.okul başına öğrenci	İlkokul öğretmen başına öğrenci
1962	7,9	2,3	0,9	0,0
1963	-0,8	13,5	-6,4	2,2
1964	-7,0	3,5	4,1	-2,1
1965	5,5	8,1	4,6	-4,3
1966	-1,1	2,7	1,1	-2,3
1967	7,2	-3,4	0,6	-2,3
1968	-1,8	4,5	-4,4	-4,8
1969	-0,4	4,7	2,2	0,0
1970	2,1	8,6	12,3	-5,0
1971	2,4	5,6	-6,9	-5,3
1972	-3,8	-2,1	1,3	-5,6
1973	-12,2	6,5	0,0	0,0
1974	4,2	-0,7	15,8	0,0
1975	0,0	7,6	-9,7	-5,9
1976	4,5	-0,6	-7,7	-6,3
1977	0,4	-3,2	-3,7	0,0
1978	-0,4	0,3	-7,0	0,0
1979	3,9	-0,7	-15,6	-6,7
1980	-4,6	-7,0	-5,1	-7,1
1981	0,9	0,0	-2,6	7,7
1982	-4,1	-1,1	43,2	3,6
1983	0,5	1,8	9,3	6,9
1984	7,4	5,3	16,9	0,0
1985	2,3	3,0	10,0	0,0
1986	2,2	2,6	3,2	0,0
1987	-2,8	2,9	-1,9	0,0
1988	-1,6	2,8	3,7	0,0
1989	-3,3	-1,2	9,4	-3,2
1990	-2,6	-1,5	3,8	0,0
1991	5,3	2,2	3,5	-3,3
1992	3,4	5,2	1,5	-3,4
1993	1,6	2,0	-4,6	-3,6
1994	8,6	1,7	-13,8	3,7
1995	1,1	-0,8	-4,9	0,0
1996	-7,9	-7,3	-0,4	3,6
1997	-4,2	-9,1	0,3	3,4
1998	2,3	-1,0	-3,2	0,0
1999	-14,4	-11,1	-1,9	0,0
2000	13,9	-9,5	3,2	0,0
2001	31,7	1,7	-0,3	-6,7
2002	-19,2	2,3	-0,8	4,8

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Ortaokul öğretmen başına öğrenci	Lise öğretmen başına öğrenci	Mes.ve tek.öğretmen başına öğrenci	Yüksek öğrt.öğretmen başına öğrenci
1923	-	-	-	-
1924	100,0	100,0	-36,4	11,1
1925	7,1	0,0	0,0	-10,0
1926	-26,7	0,0	57,1	11,1
1927	127,3	50,0	0,0	-10,0
1928	12,0	33,3	9,1	-22,2
1929	-7,1	0,0	-16,7	0,0
1930	-3,8	12,5	10,0	14,3
1931	24,0	22,2	18,2	12,5
1932	-16,1	-63,6	-30,8	22,2
1933	-23,1	150,0	33,3	-9,1
1934	-5,0	-10,0	0,0	0,0
1935	15,8	44,4	0,0	0,0
1936	9,1	23,1	0,0	0,0
1937	8,3	12,5	0,0	10,0
1938	-3,8	0,0	8,3	9,1
1939	0,0	-5,6	7,7	0,0
1940	0,0	-5,9	7,1	8,3
1941	-4,0	12,5	6,7	30,8
1942	-8,3	0,0	0,0	-17,6
1943	-9,1	-5,6	-6,3	-7,1
1944	-10,0	0,0	-6,7	7,7
1945	-5,6	-17,6	0,0	0,0
1946	-5,9	-7,1	0,0	-7,1
1947	-6,3	0,0	-7,1	7,7
1948	0,0	-7,7	-7,7	0,0
1949	0,0	-8,3	0,0	0,0
1950	0,0	0,0	0,0	-7,1
1951	6,7	0,0	0,0	-7,7
1952	0,0	18,2	0,0	0,0
1953	6,3	7,7	0,0	-8,3
1954	17,6	0,0	8,3	9,1
1955	5,0	-7,1	7,7	25,0
1956	4,8	15,4	0,0	-6,7
1957	4,5	0,0	0,0	0,0
1958	0,0	0,0	0,0	-7,1
1959	0,0	6,7	-7,1	7,7
1960	4,3	12,5	0,0	14,3
1961	0,0	5,6	0,0	-12,5

EK 1: EĞİTİM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

yıllar	Ortaokul öğretmen başına öğrenci	Lise öğretmen başına öğrenci	mes.ve tek.öğretmen başına öğrenci	Yüksek öğrt. Öğretmen başına öğrenci
1962	-8,3	-10,5	0,0	14,3
1963	4,5	0,0	15,4	12,5
1964	8,7	11,8	6,7	-5,6
1965	8,0	0,0	0,0	0,0
1966	7,4	5,3	0,0	5,9
1967	3,4	0,0	-6,3	0,0
1968	0,0	15,0	0,0	5,6
1969	3,3	8,7	0,0	-5,3
1970	16,1	0,0	6,7	5,6
1971	11,1	-4,0	6,3	-21,1
1972	-10,0	0,0	0,0	0,0
1973	-2,8	-4,2	0,0	0,0
1974	5,7	-43,5	-5,9	40,0
1975	0,0	7,7	12,5	4,8
1976	-2,7	7,1	5,6	0,0
1977	-2,8	0,0	0,0	-9,1
1978	2,9	-6,7	0,0	-20,0
1979	5,6	7,1	-5,3	-18,8
1980	-15,8	-13,3	-16,7	-15,4
1981	3,1	0,0	0,0	0,0
1982	-3,0	-15,4	-6,7	18,2
1983	6,3	0,0	0,0	23,1
1984	8,8	9,1	0,0	12,5
1985	5,4	0,0	0,0	11,1
1986	7,7	0,0	7,1	0,0
1987	4,8	0,0	0,0	-5,0
1988	4,5	0,0	6,7	0,0
1989	-2,2	0,0	6,3	5,3
1990	0,0	0,0	0,0	0,0
1991	-6,7	8,3	0,0	10,0
1992	-4,8	7,7	0,0	0,0
1993	-7,5	7,1	0,0	13,6
1994	-2,7	13,3	5,9	0,0
1995	-8,3	0,0	0,0	-8,0
1996	-3,0	-5,9	0,0	0,0
1997	11,3	6,3	-27,8	4,3
1998	0,0	5,9	0,0	-4,2
1999	0,0	-11,1	-7,7	-4,3
2000	0,0	18,8	0,0	0,0
2001	0,0	21,1	8,3	0,0
2002	0,0	-15,9	-5,1	0,0

EK 2: İSTİHDAM GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Toplam istihdam	Tarım, orman, hayvancılık istihdamı	Madencilik istihdam	İmalat sanayi istihdamı	İnşaat ve bayındırlık istihdamı	Toplumsal ve Sos. Hizmetler istihdamı
1923	-	-	-	-	-	-
1924	2,6	2,1	64,7	1,9	40,0	1,7
1925	2,3	2,0	-14,3	2,5	30,4	2,5
1926	3,2	2,1	37,5	18,7	1,4	18,5
1927	2,7	2,1	9,1	5,1	27,0	5,4
1928	8,3	8,9	8,3	2,9	12,8	2,6
1929	2,3	2,1	-12,8	0,9	19,8	0,6
1930	-3,6	-4,2	2,9	-1,4	3,9	-0,6
1931	0,9	2,1	5,7	-5,2	-34,8	-5,7
1932	2,1	2,1	10,8	0,5	-2,3	0,7
1933	1,8	2,1	-2,4	-12,4	17,9	0,0
1934	2,6	2,1	25,0	4,5	18,2	0,7
1935	3,4	2,5	6,0	38,4	-2,6	0,0
1936	2,5	1,7	0,0	16,4	14,0	0,7
1937	2,1	1,7	9,4	7,0	4,6	0,0
1938	2,6	1,8	8,6	8,8	26,5	0,7
1939	2,9	2,9	-1,6	5,8	0,0	0,0
1940	-0,9	-1,3	6,5	11,2	-5,2	0,6
1941	0,2	1,1	-15,2	-1,7	-23,3	0,6
1942	0,4	1,1	21,4	-7,7	-18,4	3,8
1943	2,1	1,1	10,3	11,1	28,4	4,3
1944	1,5	1,1	-1,3	8,8	-5,3	8,3
1945	1,4	0,6	-5,4	9,6	-2,4	10,9
1946	5,1	4,1	11,4	8,0	14,0	8,4
1947	2,4	2,2	7,7	4,9	-5,8	-0,9
1948	0,5	2,2	-6,0	-25,8	11,5	2,8
1949	3,0	1,7	0,0	13,3	18,6	18,3
1950	2,7	2,2	0,0	3,2	13,4	5,7
1951	3,7	1,8	7,6	7,5	15,9	18,9
1952	4,4	1,8	3,5	2,9	57,5	16,2
1953	3,9	1,8	12,5	13,5	16,6	10,9
1954	3,1	1,8	4,0	4,0	-1,0	14,9
1955	2,8	1,7	6,8	6,0	-1,0	9,7
1956	1,2	0,6	6,4	2,2	-6,1	5,7
1957	2,2	0,6	6,0	7,8	7,3	5,6
1958	8,5	0,6	5,6	9,3	10,5	5,3
1959	-5,2	0,6	3,8	1,4	-14,8	4,9
1960	7,0	0,6	-1,5	-2,8	1,0	4,8
1961	1,2	0,0	-2,2	6,6	1,0	2,7

EK 2: İSTİHDAM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Toplam istihdam	tarım,orman, hayvancılık istihdamı	Madencilik istihdam	İmalat sanayi istihdamı	İnşaat ve bayındırlık istihdamı	Toplumsal ve sos. hizmetler istihdamı
1962	1,1	0,0	-6,1	0,8	17,5	2,8
1963	1,2	0,0	-4,9	1,9	13,2	2,7
1964	1,7	0,0	9,4	12,2	2,9	2,6
1965	1,5	0,0	9,4	4,8	8,5	2,6
1966	2,0	0,1	6,4	5,4	9,6	7,1
1967	1,2	0,1	-2,7	6,2	-12,5	7,1
1968	1,7	-0,3	0,0	4,9	8,4	7,1
1969	1,1	-0,7	2,1	3,0	2,3	7,2
1970	1,7	-0,5	4,7	8,5	6,4	7,1
1971	1,8	1,1	5,8	2,8	-3,0	3,5
1972	2,8	1,1	-0,6	10,5	4,8	3,3
1973	1,9	-0,1	4,3	7,1	4,6	3,3
1974	2,1	-0,1	7,6	8,7	4,1	3,1
1975	1,2	-0,1	2,7	1,0	5,6	3,0
1976	1,4	-0,9	2,1	2,4	5,3	6,6
1977	3,2	0,8	6,3	9,4	3,7	6,1
1978	1,3	-0,1	-5,9	0,5	2,6	5,7
1979	1,5	-0,1	3,1	1,2	3,0	5,5
1980	1,2	-0,1	-1,0	1,1	0,4	5,2
1981	0,9	-0,1	-2,6	0,6	0,2	2,9
1982	1,0	-0,3	1,6	3,0	0,3	3,6
1983	1,0	-0,3	0,5	3,4	0,3	2,7
1984	1,5	-0,3	2,1	2,3	3,4	4,2
1985	1,7	-0,3	11,6	3,6	2,8	3,3
1986	1,8	-0,3	3,2	1,5	5,6	3,7
1987	2,3	-0,3	0,4	3,0	6,1	3,8
1988	-2,8	0,6	-0,4	4,3	-6,1	10,1
1989	2,6	4,7	-19,7	3,3	-6,9	1,3
1990	1,7	0,6	5,4	-0,4	-5,2	9,7
1991	4,0	6,0	-9,3	4,2	9,2	0,0
1992	0,9	-5,4	-9,7	7,8	7,6	3,2
1993	-4,9	-9,8	-15,1	-8,2	18,0	-4,5
1994	8,1	12,1	33,3	11,3	-2,4	3,6
1995	2,9	3,0	-14,4	0,5	2,5	4,1
1996	3,0	2,0	6,5	6,9	4,8	3,6
1997	0,0	-4,6	-3,0	6,4	1,7	0,1
1998	2,7	2,3	-6,9	0,5	0,4	6,1
1999	1,2	-2,0	-9,5	2,7	3,0	3,9
2000	-2,1	-12,3	-39,6	2,3	-0,1	-8,0
2001	-0,3	4,1	21,0	-1,6	-18,6	1,3
2002	-0,8	-7,8	22,4	4,2	-13,7	7,1

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Buğday ekiliş payı	Arpa üretimi	Arpa ekiliş payı	Arpa verimi	Mısır ekim alanı	Mısır üretimi
1923	-	-	-	-	-	-
1924	60,4	0,5	15	33,9	6,8	76,7
1925	64,6	0,5	17,8	33,9	6,8	76,7
1926	55,6	14,5	24	-35,4	-27,0	-25,7
1927	59,4	-56,1	24,6	-33,5	-49,6	-66,7
1928	52,1	43,0	28,5	-7,1	95,6	222,7
1929	52,8	88,8	26,3	112,6	35,5	49,2
1930	53,0	-9,6	28,6	-17,5	-18,4	-24,5
1931	53,0	17,4	27,1	19,8	11,1	19,8
1932	54,5	-35,3	28	-29,7	-13,4	-24,4
1933	51,0	36,9	26,2	35,8	22,9	28,9
1934	53,5	4,6	27,3	-10,5	-2,4	-11,0
1935	53,6	-18,0	26,9	-23,4	-6,3	-6,7
1936	52,1	57,0	26,8	48,9	3,5	50,1
1937	51,6	1,5	27,3	5,6	11,3	-18,5
1938	52,4	9,2	26,8	-2,6	-0,5	7,3
1939	52,5	-4,7	26,4	-7,8	-0,1	6,2
1940	53,4	-1,1	25,5	-4,4	8,7	19,1
1941	53,8	-21,8	24,9	-19,6	-1,5	-14,5
1942	53,8	23,1	23,8	28,9	26,1	31,7
1943	53,0	-23,1	22,5	0,4	-1,0	2,5
1944	53,6	-15,7	23,7	-23,3	-7,8	-41,9
1945	54,3	-33,4	23,6	-32,9	-11,7	-42,0
1946	53,3	77,0	24,1	65,7	10,9	101,8
1947	54,7	-8,6	23,6	-12,1	-5,5	-10,8
1948	56,2	43,4	22,7	41,5	0,1	31,1
1949	53,3	-42,5	23,4	-40,2	12,3	4,1
1950	54,3	64,2	23,1	51,8	-1,2	-13,3
1951	54,4	31,9	23,4	20,9	5,0	35,4
1952	54,7	18,1	23,4	6,0	3,0	-1,5
1953	57,9	14,1	22	8,3	-3,3	-9,2
1954	56,8	-34,1	22,2	-35,7	16,0	20,3
1955	58,4	24,4	21,9	17,8	-1,9	-6,5
1956	59,3	-2,8	21,1	-1,9	2,1	0,4
1957	58,6	25,9	21,5	25,0	-1,7	-12,6
1958	59,4	-1,4	21,5	-3,9	-2,7	20,0
1959	59,4	-8,3	21,7	-10,0	1,4	11,1
1960	59,5	12,1	21,9	8,7	-0,7	9,0
1961	60,0	-20,3	21,7	-18,9	1,4	-6,7

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Buğday ekiliş payı	Arpa üretimi	Arpa ekiliş payı	Arpa verimi	Mısır ekim alanı	Mısır üretimi
1962	60,2	18,7	21,6	18,1	-5,4	-21,3
1963	60,3	22,5	21,9	20,3	0,4	23,8
1964	60,9	-25,4	21,3	-22,7	1,5	1,0
1965	61,0	3,1	21,4	2,4	-4,4	-5,5
1966	61,3	15,2	20,9	17,7	0,8	5,8
1967	61,5	0,0	20,9	-0,6	3,1	5,0
1968	62,8	-6,3	20,8	-6,5	-3,0	-4,8
1969	64,3	5,1	19,9	6,7	0,6	0,0
1970	65,0	-13,1	19,6	-9,8	-1,7	4,0
1971	65,3	28,3	19,5	27,8	-2,0	9,1
1972	66,2	-10,7	19,2	-8,2	-2,8	-9,3
1973	66,5	-22,1	19,2	-22,8	1,3	6,8
1974	66,3	14,8	19,6	13,5	-0,8	9,1
1975	68,0	35,1	19,1	34,1	-3,2	0,0
1976	68,1	8,9	19,4	7,5	0,0	9,2
1977	68,6	-3,1	19,3	-2,5	-3,3	-3,4
1978	69,0	0,0	19,3	0,8	0,0	2,8
1979	68,3	10,3	20,3	2,4	0,9	3,8
1980	67,9	1,1	21,1	1,2	-0,3	-8,1
1981	67,8	11,3	21,7	5,1	-0,5	-3,2
1982	67,1	8,5	23,4	2,5	0,0	13,3
1983	69,3	-15,2	21,8	-8,3	-5,2	8,8
1984	67,1	19,8	24,2	6,9	0,0	1,4
1985	67,5	0,0	24,2	-3,0	3,1	26,7
1986	67,9	7,7	24,3	7,9	-1,2	21,1
1987	68,0	-1,4	23,9	-0,6	1,8	4,3
1988	68,3	8,7	24,9	4,6	-12,3	-16,7
1989	68,1	-40,0	25,0	-39,9	2,0	0,0
1990	68,9	62,2	24,4	66,6	1,0	5,0
1991	68,9	6,8	24,7	3,7	0,6	3,8
1992	68,9	-11,5	24,7	-11,2	1,4	2,1
1993	69,0	8,7	24,5	7,3	4,8	12,4
1994	69,3	-6,7	24,7	-7,1	-11,8	-26,0
1995	68,0	7,1	25,5	6,4	6,2	2,7
1996	67,0	6,7	26,2	3,0	6,8	5,3
1997	66,8	2,5	26,5	1,1	-0,9	4,0
1998	67,0	9,8	27,0	8,3	0,9	10,6
1999	67,0	-14,4	26,0	-12,1	-5,8	-0,1
2000	67,3	3,9	25,9	4,5	7,1	0,1
2001	67,2	-6,3	26,2	-6,5	-0,9	-4,3
2002	67,5	10,7	26,1	11,9	-9,1	-4,5

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Mısır ekiliş payı	Toplam baklagil ekim alanı	Kurufasülye ekim alanı	Kurufasülye üretimi	Kurufasülye ekiliş payı
1923	8,6	-	-	-	12,4
1924	9,2	24,7	77,7	7,2	14,6
1925	9,8	24,7	77,7	7,2	17,2
1926	5,4	-18,8	-50,3	55,6	10,5
1927	4,3	-43,0	-14,5	-69,0	15,8
1928	6,3	121,3	196,0	378,1	21,1
1929	8,8	-10,9	-32,5	48,0	16,0
1930	7,1	14,8	14,4	-18,8	16,0
1931	7,7	1,0	25,5	29,5	19,8
1932	7,5	-19,2	-25,0	-48,3	18,4
1933	8,5	37,1	102,3	-6,9	27,2
1934	7,4	8,4	-12,5	125,0	21,9
1935	6,4	-11,6	-34,9	-45,1	16,2
1936	6,3	-3,1	-0,3	2,2	16,6
1937	7,4	-11,6	-2,3	9,3	18,4
1938	6,4	4,1	5,0	9,1	18,5
1939	6,1	4,3	0,3	-2,5	17,8
1940	6,2	2,5	9,4	18,1	19,0
1941	6,1	5,3	9,4	-3,0	19,8
1942	7,8	1,5	23,3	51,9	24,0
1943	9,5	-7,9	-9,8	-0,9	23,5
1944	8,3	-8,1	-17,0	-43,5	21,3
1945	7,4	-7,4	-4,3	-31,8	22,0
1946	7,9	6,2	16,3	57,6	24,0
1947	7	5,9	7,2	9,5	24,3
1948	6,6	10,3	0,9	23,0	22,3
1949	8	-5,3	-5,6	-8,3	22,2
1950	7,2	11,3	-4,0	10,1	19,2
1951	7,1	-0,3	0,5	3,5	19,3
1952	6,5	4,2	-0,7	8,9	18,4
1953	5,6	5,5	1,9	9,9	17,8
1954	6,4	-0,4	6,3	-6,2	19,0
1955	5,8	8,4	11,0	9,9	19,4
1956	5,8	-0,5	5,0	9,9	20,5
1957	5,8	2,5	14,2	0,0	22,8
1958	5,5	0,8	0,0	31,1	22,6
1959	5,5	1,6	0,0	3,8	22,3
1960	5,4	5,4	-5,0	-9,6	20,1
1961	5,5	2,5	-0,9	-10,7	19,4

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Mısır ekiliş payı	Toplam baklagil ekim alanı	Kurufasülye ekim alanı	Kurufasülye üretimi	Kurufasülye ekiliş payı
1962	5,1	-0,2	-1,1	-8,4	19,3
1963	5,1	-3,6	-6,9	8,3	18,6
1964	5,3	-0,3	4,8	5,3	19,6
1965	5	-1,8	0,0	0,0	19,9
1966	5	0,7	0,0	-3,6	19,8
1967	5,2	-0,8	-3,6	3,0	19,2
1968	5	-1,2	0,9	-2,9	19,6
1969	4,9	-0,2	2,8	2,2	20,2
1970	4,9	-1,9	-10,0	0,0	18,6
1971	4,8	0,5	3,0	10,9	19,0
1972	4,7	12,6	3,9	3,9	17,6
1973	4,7	2,1	-5,7	-6,9	16,2
1974	4,7	-1,6	0,0	-2,0	16,5
1975	4,4	-6,4	-6,0	6,9	16,6
1976	4,4	11,0	8,5	2,6	16,2
1977	4,3	9,8	2,0	0,6	15,0
1978	4,3	-6,8	-3,8	-2,5	15,5
1979	4,2	5,0	10,0	5,8	16,3
1980	4,4	8,2	3,6	0,0	15,6
1981	4,3	2,1	-7,9	-3,0	14,0
1982	4,3	61,0	1,0	3,1	8,8
1983	4,1	13,4	13,2	6,1	8,8
1984	4,1	-1,6	-6,7	-6,3	8,3
1985	4,1	6,6	33,9	3,7	10,5
1986	4,1	20,2	2,0	0,0	8,9
1987	4,1	19,5	17,6	23,5	8,7
1988	3,6	9,1	-2,2	0,5	7,8
1989	3,7	2,7	1,1	-8,5	7,7
1990	3,8	-1,1	-3,9	8,8	7,5
1991	3,7	-5,5	4,1	1,9	8,2
1992	3,8	-3,5	-5,6	-6,5	8,1
1993	3,9	-3,2	-3,6	0,0	8,0
1994	3,4	-6,8	0,6	-10,0	8,7
1995	3,7	-0,6	4,3	25,0	9,1
1996	3,9	0,3	1,5	2,2	9,2
1997	3,9	-6,7	1,4	2,2	10,0
1998	4,0	-5,3	-1,7	0,4	10,4
1999	4,0	-4,5	1,2	0,4	11,0
2000	3,9	-2,6	1,1	-3,0	11,4
2001	3,9	1,2	-0,6	-2,2	11,2
2002	3,6	2,5	2,9	11,1	11,3

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Kurufasülye verimi	Mercimek ekiliş payı	Mercimek verimi	Nohut ekim alanı	Nohut üretimi
1923	-	-	-	-	-
1924	233,9	7,3	11,7	11,8	14,5
1925	233,9	7,9	11,7	11,8	14,5
1926	212,6	7,7	120,9	-53,9	-32,8
1927	-63,7	6,0	-49,2	-0,3	-53,7
1928	61,3	8,8	-40,1	22,4	48,5
1929	119,0	6,4	151,1	54,4	185,2
1930	-29,0	8,9	-13,0	7,7	-7,4
1931	3,2	6,6	183,9	12,1	25,1
1932	-31,1	9,1	-69,9	-30,4	-31,2
1933	-54,0	6,7	29,0	13,2	-6,5
1934	157,5	8,7	-23,9	61,9	29,3
1935	-15,7	8,3	11,0	-9,2	-18,5
1936	2,5	7,3	24,8	-4,7	13,2
1937	11,9	7,7	28,1	-0,4	27,9
1938	3,9	8,1	-4,5	-4,1	-7,1
1939	-2,8	8,2	-1,2	2,6	27,5
1940	8,0	8,6	19,2	4,6	10,1
1941	-11,4	9,3	-24,3	18,0	-16,1
1942	23,4	9,5	18,8	10,4	40,4
1943	9,7	8,8	7,4	-5,4	-1,2
1944	-32,0	10,7	-23,3	-7,1	-28,3
1945	-28,5	11,5	-22,8	-12,1	-31,8
1946	35,2	11,6	23,6	6,7	54,5
1947	2,1	10,9	-0,9	5,5	0,7
1948	21,8	11,7	22,5	4,7	26,6
1949	-2,8	11,7	-9,1	-10,7	-28,9
1950	14,7	11,6	11,4	0,1	39,3
1951	3,0	12,1	24,3	-2,3	-8,7
1952	9,7	12,7	27,4	10,4	21,8
1953	7,8	16,3	-27,4	-7,0	-12,3
1954	-11,8	14,8	-6,5	8,2	-10,0
1955	-1,0	16,6	-0,7	-6,6	1,3
1956	4,6	15,4	-26,3	10,3	17,1
1957	-12,3	15,5	34,8	-2,3	1,1
1958	31,2	15,4	-4,8	2,4	-3,9
1959	3,7	14,9	7,8	-1,2	9,8
1960	-4,9	18,2	3,2	1,8	2,1
1961	-9,9	17,2	-11,8	2,9	-7,2

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Kurufasulye verimi	Mercimek ekiliş payı	Mercimek verimi	Nohut ekim alanı	Nohut üretimi
1962	-7,3	17,9	16,4	-1,1	-2,9
1963	16,3	18,3	3,1	-6,8	-0,5
1964	0,5	18,7	-14,0	3,7	3,4
1965	0,1	18,1	5,0	0,0	-1,1
1966	-3,6	18,0	11,1	-2,4	0,0
1967	6,8	18,1	6,0	2,4	9,0
1968	-3,7	18,2	-8,5	5,9	5,2
1969	-0,6	18,9	7,1	0,0	8,8
1970	11,1	20,2	-18,0	11,1	-1,8
1971	7,6	19,6	12,9	10,0	22,0
1972	0,0	17,1	5,9	61,8	37,6
1973	-1,3	19,2	-44,5	4,5	1,1
1974	-2,0	19,3	81,3	-5,9	5,4
1975	13,7	21,9	5,6	-20,0	-11,8
1976	-5,5	29,5	4,2	-1,4	-1,2
1977	-1,3	34,7	-4,1	0,0	5,9
1978	1,4	27,5	-6,3	21,7	13,9
1979	-3,8	25,9	3,1	19,0	9,8
1980	-3,5	26,1	-2,4	20,0	22,2
1981	5,3	34,1	7,5	-16,7	-14,5
1982	2,2	51,7	-19,6	22,5	19,1
1983	-6,4	47,6	13,3	36,5	3,6
1984	0,4	46,1	-8,1	3,1	15,5
1985	-22,6	41,6	12,6	15,7	19,4
1986	-1,9	43,5	9,5	33,8	57,5
1987	5,0	44,5	-10,9	24,5	15,1
1988	2,7	43,7	4,8	17,0	7,2
1989	-9,6	43,2	-50,7	5,1	-12,2
1990	13,3	39,6	78,9	8,8	25,9
1991	-2,1	36,6	-13,3	-1,3	-0,6
1992	-1,0	35,7	-0,6	-2,5	-9,9
1993	3,8	35,3	28,1	-4,2	-3,9
1994	-10,6	34,3	-8,4	-7,3	-12,2
1995	19,9	34,2	10,1	-2,0	12,3
1996	0,7	33,1	0,1	4,7	0,3
1997	0,8	32,0	-11,5	-7,6	-1,6
1998	2,2	33,1	7,0	-7,8	-13,2
1999	-0,7	32,7	-25,3	-6,0	-10,4
2000	-4,0	30,6	1,8	1,8	-2,1
2001	-1,6	30,1	47,9	1,4	-2,4
2002	8,0	30,8	3,8	2,3	21,5

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Nohut ekiliş payı	Nohut verimi	Toplam endüstriyel bitki ekim alanı	Pamuk ekim alanı
1923	-	-	-	-
1924	15,6	4,7	0,0	66,9
1925	16,3	4,7	32,2	66,9
1926	9,2	45,7	-50,3	-73,4
1927	16,1	-53,5	75,9	114,6
1928	8,9	21,3	47,4	79,1
1929	15,5	84,7	-7,8	4,2
1930	14,5	-14,1	39,1	48,9
1931	16,1	11,7	-10,4	-21,3
1932	13,9	-1,2	-35,2	-28,2
1933	11,5	-17,3	19,7	3,8
1934	17,1	-20,1	19,8	21,7
1935	17,6	-10,3	0,2	7,1
1936	17,3	18,7	29,1	20,4
1937	19,5	28,3	13,2	21,6
1938	18,0	-3,1	-8,9	-10,8
1939	17,7	24,5	6,1	6,3
1940	18,0	5,0	10,4	10,9
1941	20,2	-28,9	0,8	0,9
1942	22,0	27,2	-2,2	-0,3
1943	22,6	14,9	-15,3	-32,7
1944	22,9	-29,8	0,8	18,5
1945	21,7	-22,5	-1,2	-11,2
1946	21,8	44,8	4,9	6,6
1947	21,7	-4,5	-1,5	-16,5
1948	20,6	20,7	29,6	44,6
1949	19,5	-20,4	1,0	2,5
1950	17,5	39,1	21,0	46,9
1951	17,2	-6,6	25,5	43,1
1952	18,2	10,4	5,4	5,2
1953	16,0	-5,8	-5,5	-10,4
1954	17,4	-16,8	-0,5	-3,8
1955	15,0	8,5	10,4	7,4
1956	16,6	6,2	3,7	1,9
1957	15,8	3,6	0,5	-1,9
1958	16,1	-6,2	-0,8	1,0
1959	15,6	11,1	3,9	-1,1
1960	15,1	0,4	4,6	-0,5
1961	15,2	-9,8	-8,6	4,5

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Nohut ekiliş payı	Nohut verimi	Toplam endüstriyel bitki ekim alanı	Pamuk ekim alanı
1962	15,0	-1,8	1,8	1,7
1963	14,5	6,7	6,9	-4,8
1964	15,1	-0,2	10,6	8,2
1965	15,4	-1,0	-7,0	0,7
1966	14,9	2,4	7,1	3,9
1967	15,4	6,4	0,9	0,8
1968	16,5	-0,7	-5,0	-0,7
1969	16,6	8,8	-4,5	-10,4
1970	18,7	-11,6	-7,4	-17,4
1971	20,5	10,9	19,3	30,5
1972	29,5	-15,0	6,2	10,4
1973	30,2	-3,2	-8,7	-10,9
1974	28,9	12,0	9,5	23,7
1975	24,7	10,3	-8,7	-20,0
1976	21,9	1,0	2,5	-13,3
1977	19,9	5,1	15,8	33,7
1978	26,1	-6,4	-7,2	-15,9
1979	29,6	-7,8	-10,2	-6,3
1980	32,8	1,9	4,5	9,8
1981	26,8	2,5	1,9	-2,7
1982	20,4	-2,7	-1,2	-9,0
1983	24,5	-24,1	7,4	1,7
1984	25,6	12,0	10,9	25,6
1985	27,8	3,3	-14,4	-13,2
1986	31,0	17,6	-6,5	-11,4
1987	32,3	-7,6	8,9	0,1
1988	34,6	-8,3	12,2	26,3
1989	35,4	-16,4	0,9	-2,0
1990	38,9	15,7	-4,0	-11,6
1991	40,7	0,8	-3,2	-6,6
1992	41,1	-7,6	7,2	6,5
1993	40,6	0,2	-2,7	-10,9
1994	40,4	-5,2	-6,4	2,4
1995	39,8	14,6	6,4	30,1
1996	41,6	-4,3	5,3	-1,7
1997	41,2	6,5	6,6	-3,0
1998	40,1	-5,9	5,6	4,8
1999	39,4	-4,7	-6,3	-4,9
2000	41,2	-3,8	-10,8	-9,1
2001	41,3	-3,8	-3,0	4,7
2002	41,4	18,8	5,9	5,3

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Pamuk verimi	Şekerpancarı ekim alanı	Şekerpancarı ekiliş payı	Tütün ekim alanı	Tütün üretimi	Tütün ekiliş payı	Tütün verimi
1923	-	-	-	-	-	-	-
1924	3,9	60,8	0,8	2,3	4,7	24,0	8,9
1925	3,9	60,8	1,5	2,3	4,7	27,2	8,9
1926	35,5	35,7	4,1	5,7	-3,5	57,8	-8,7
1927	-33,8	72,8	4,1	26,4	28,1	41,5	1,4
1928	9,4	4,9	2,9	-25,3	-38,2	21,0	-17,3
1929	-19,8	17,6	3,7	-20,5	-15,2	18,2	6,6
1930	-45,6	-16,8	2,2	34,6	29,3	17,6	-3,9
1931	52,4	67,4	4,1	5,4	8,3	20,7	2,7
1932	-55,8	16,8	7,4	-62,5	-64,7	11,9	-5,7
1933	36,5	-35,2	4,0	82,4	122,5	18,2	22,0
1934	11,6	413,6	17,2	-4,7	-11,1	14,5	-6,9
1935	29,2	-55,7	7,6	11,1	0,9	16,0	-9,1
1936	-19,0	12,3	6,6	56,9	110,9	19,5	34,4
1937	8,5	-2,5	5,7	11,4	-4,3	19,2	-14,1
1938	7,8	-18,3	5,1	-11,1	-19,1	18,7	-9,0
1939	-6,4	60,9	7,7	-9,5	11,3	16,0	23,0
1940	8,2	10,9	7,8	2,6	9,1	14,8	6,2
1941	-17,6	8,1	8,3	-8,0	-23,4	13,5	-16,7
1942	15,8	-23,0	6,6	10,8	13,0	15,3	2,1
1943	7,5	42,2	11,0	-13,9	-15,1	15,6	-1,4
1944	-7,4	6,7	11,7	13,4	17,0	17,5	3,1
1945	4,0	7,1	12,6	26,2	13,4	22,3	-10,1
1946	1,7	-35,9	7,7	25,7	40,7	26,8	12,0
1947	4,6	18,8	9,3	7,5	4,1	29,3	-10,8
1948	-22,0	16,5	8,4	-19,9	-18,5	18,2	10,4
1949	74,9	4,4	8,6	20,1	20,5	21,5	0,4
1950	-22,6	-0,5	7,1	-3,2	-6,8	17,8	-7,5
1951	-11,4	-0,3	5,7	-1,6	-5,0	13,5	0,4
1952	4,3	-5,5	5,1	7,2	3,7	13,7	-7,7
1953	-5,7	9,5	5,7	22,3	28,1	17,3	9,8
1954	6,1	35,4	8,0	-1,9	-13,4	17,5	-12,8
1955	2,9	36,8	9,9	10,9	17,6	17,6	7,4
1956	3,2	22,6	11,7	1,2	-2,9	17,2	-4,5
1957	-16,6	20,4	14,0	-2,9	5,5	16,6	9,5
1958	31,9	-2,7	13,8	-7,7	-6,2	15,4	1,2
1959	9,5	18,0	15,7	12,6	12,2	16,7	-0,4
1960	-9,6	22,8	18,3	7,2	7,7	17,1	0,4
1961	15,6	-35,8	12,9	-25,8	-27,2	13,9	-1,8

EK 3: TARIM GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Pamuk verimi	Şekerpancarı ekim alanı	Şekerpancarı ekiliş payı	Tütün ekim alanı	Tütün üretimi	Tütün ekiliş payı	Tütün verimi
1962	13,8	-3,5	12,2	6,2	-11,5	14,5	-16,6
1963	10,5	7,0	12,3	57,8	47,2	21,5	-6,8
1964	16,8	38,8	15,4	15,4	46,5	22,4	27,0
1965	-1,0	266,8	14,0	-18,4	-36,0	19,7	-16,2
1966	13,1	3,9	12,7	28,3	32,4	23,6	-3,4
1967	2,8	0,8	12,3	4,3	15,3	24,3	10,6
1968	10,9	-0,7	10,9	-7,9	-13,9	23,6	-6,4
1969	2,5	-10,4	9,3	15,0	-10,1	28,4	-21,8
1970	21,1	-17,4	12,1	5,0	2,2	32,2	-2,1
1971	0,0	30,5	13,0	1,5	16,0	27,4	13,6
1972	-5,7	10,4	11,5	5,0	3,4	27,1	-1,5
1973	5,9	-10,9	13,0	-8,4	-17,1	27,2	-9,6
1974	-5,7	23,7	14,4	-28,7	36,5	17,7	91,8
1975	0,3	-20,0	18,1	4,9	-1,7	20,4	-6,3
1976	14,1	-13,3	21,1	30,6	62,0	24,6	24,0
1977	-9,4	33,7	17,7	-12,3	-23,5	19,6	-12,7
1978	-1,8	-15,9	21,2	8,2	18,0	22,9	8,9
1979	7,0	-6,3	23,0	-22,3	-26,0	19,8	-4,6
1980	-4,4	9,8	22,0	-1,1	8,0	18,2	9,2
1981	0,4	-2,7	28,8	-22,9	-28,2	14,2	-6,9
1982	10,0	-9,0	30,2	16,3	23,6	16,7	6,3
1983	5,0	1,7	27,2	11,4	12,6	17,3	1,1
1984	-11,6	25,6	24,0	-17,9	-24,1	12,8	-7,6
1985	2,9	-13,2	25,6	-6,2	-4,0	14,1	2,3
1986	12,7	-11,4	29,7	-3,9	-7,0	14,4	-3,2
1987	3,5	0,1	30,6	21,4	16,6	16,1	-4,0
1988	-4,1	26,3	22,1	14,9	18,6	16,5	3,1
1989	-3,1	-2,0	24,4	20,1	23,2	19,6	2,6
1990	20,0	-11,6	27,3	12,5	9,7	23,0	-2,5
1991	-8,4	-6,6	29,8	-12,0	-18,6	20,9	-7,5
1992	-3,7	6,5	27,7	17,6	38,8	22,9	18,0
1993	17,9	-10,9	30,1	2,6	1,4	24,2	-1,2
1994	1,8	2,4	29,5	-33,2	-44,8	18,3	-17,5
1995	4,2	30,1	22,3	-7,6	9,4	15,0	18,3
1996	-6,3	-1,7	28,6	12,7	10,2	16,0	-2,3
1997	9,3	-3,0	29,4	22,1	27,2	20,1	4,1
1998	1,2	4,8	30,4	-5,0	-12,5	16,6	-8,0
1999	-5,7	-4,9	26,5	-5,8	-2,8	15,7	3,2
2000	22,3	-9,1	29,5	-8,6	-17,7	17,0	-10,0
2001	-0,7	4,7	26,6	-17,2	-27,7	14,5	-12,6
2002	2,5	5,3	26,1	-2,4	5,6	13,4	8,1

EK 4: MADENCİLİK ve ENERJİ GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Taşkömürü üretimi	Linyit üretimi	Brüt elektrik enerji üretimi	Brüt elektrik enerji tüketimi	Termik santral üretim	Hidroelektrik santrali üretim	Kişi başına elektrik tüketimi
1923	-	-	-	-	-	-	-
1924	16,1	121,3	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0
1925	9,7	723,2	1,6	1,5	1,6	0,0	0,0
1926	18,3	47,8	45,3	44,6	45,2	50,0	66,7
1927	-1,4	54,9	6,5	4,6	6,4	33,3	0,0
1928	2,2	-12,4	27,5	28,4	27,7	0,0	20,0
1929	7,3	24,9	9,4	9,2	9,2	50,0	0,0
1930	15,5	-18,8	8,7	8,8	7,4	216,7	16,7
1931	-1,9	-17,2	10,9	9,6	9,7	78,9	0,0
1932	5,6	74,4	11,6	10,8	11,4	17,6	14,3
1933	12,3	118,0	15,4	15,9	15,9	0,0	12,5
1934	24,9	78,5	15,3	15,8	28,3	37,5	11,1
1935	3,7	39,0	27,2	26,6	8,5	27,3	20,0
1936	-10,2	29,8	3,7	3,6	7,7	34,3	8,3
1937	-2,2	22,2	25,4	24,6	26,3	4,3	23,1
1938	6,7	25,2	7,7	8,6	8,0	0,0	6,3
1939	7,4	10,3	13,2	13,2	13,1	15,3	5,9
1940	75,2	42,6	4,7	13,4	12,0	22,1	11,1
1941	0,0	31,5	12,2	5,1	3,0	50,0	5,0
1942	-16,9	29,5	-1,7	-1,4	-2,3	9,7	0,0
1943	26,1	60,0	12,1	6,2	12,5	4,8	4,8
1944	12,4	22,2	8,5	8,6	8,4	9,7	4,5
1945	4,5	-5,0	6,4	6,8	7,2	-8,8	8,7
1946	3,0	-16,8	6,6	6,1	6,3	13,9	4,0
1947	3,0	39,2	11,1	11,1	11,7	-1,8	7,7
1948	1,9	20,2	8,1	8,2	7,9	14,3	3,6
1949	4,0	25,9	8,9	8,2	9,5	-3,6	6,9
1950	4,3	-4,5	7,2	7,1	7,4	2,7	6,5
1951	8,5	3,6	12,5	12,6	11,1	47,8	9,1
1952	2,5	10,3	14,9	15,0	14,0	31,7	11,1
1953	16,7	18,2	17,7	15,3	17,9	15,2	12,5
1954	1,1	28,0	16,8	17,7	16,4	22,8	13,3
1955	-3,6	15,0	12,6	13,1	13,0	7,6	11,8
1956	6,9	24,6	15,1	14,7	11,1	82,6	10,5
1957	6,6	20,8	13,1	13,7	5,4	91,1	11,1
1958	4,6	5,0	12,0	11,6	-5,7	111,2	8,6
1959	-0,6	-3,6	12,3	10,7	15,2	5,1	6,6
1960	-3,2	5,1	8,8	10,4	-4,4	44,9	7,4
1961	1,1	-5,5	7,0	7,9	-3,7	26,3	5,7

EK 4: MADENCİLİK ve ENERJİ GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Taşkömürü üretimi	Linyit üretimi	Brüt elektrik enerji üretimi	Brüt elektrik enerji tüketimi	Termik santral üretim	Hidroelektrik santrali üretim	Kişi başına elektrik tüketimi
1962	1,6	18,6	18,2	18,3	39,5	-11,2	15,2
1963	4,8	15,2	11,9	11,3	-22,9	87,3	8,5
1964	5,1	18,3	11,7	11,0	49,2	-21,7	7,8
1965	-1,8	7,5	11,3	12,1	-1,0	32,2	9,7
1966	5,2	3,5	12,1	11,6	16,7	7,3	8,8
1967	1,2	1,2	12,0	11,4	18,4	1,9	8,8
1968	0,5	21,5	11,6	11,4	-1,9	33,3	8,7
1969	3,2	5,9	5,8	13,8	16,8	8,5	10,9
1970	-1,7	2,6	17,5	9,4	27,2	-12,0	6,7
1971	3,2	7,3	13,4	13,4	28,3	-13,9	10,6
1972	0,2	9,0	14,9	14,9	12,1	22,8	12,2
1973	-0,3	3,9	10,5	10,5	22,2	-18,8	7,8
1974	8,9	4,6	8,5	7,9	3,0	28,9	5,1
1975	-2,2	6,2	15,9	18,8	-4,0	75,9	15,8
1976	-3,4	15,7	17,0	19,2	1,9	41,9	16,6
1977	-5,0	8,4	12,5	11,8	21,0	2,4	9,4
1978	0,9	21,3	5,6	5,4	3,3	8,9	3,3
1979	-7,0	-13,5	3,7	3,9	-1,3	10,2	1,8
1980	-8,3	8,9	3,3	3,7	-2,5	10,3	1,5
1981	10,4	11,5	6,0	8,0	1,1	11,2	5,4
1982	-0,9	8,4	7,6	7,1	2,7	12,3	4,3
1983	-6,9	16,1	3,0	3,7	29,2	-19,9	1,2
1984	5,6	14,1	11,9	13,0	7,4	18,4	10,2
1985	2,2	45,0	11,8	7,5	29,0	-10,3	5,0
1986	-3,4	15,3	16,0	8,4	25,5	-1,4	5,9
1987	1,0	2,2	11,7	13,9	-7,5	56,8	11,5
1988	-5,6	-16,0	8,3	8,2	-25,8	55,5	5,9
1989	-6,4	34,7	8,3	8,6	78,6	-38,0	6,4
1990	-10,1	-10,8	10,6	8,6	0,9	29,0	6,2
1991	-7,5	8,3	4,7	5,3	9,2	-2,0	3,5
1992	-8,0	7,3	11,8	9,5	8,5	17,1	7,9
1993	-3,8	-5,7	9,6	9,7	-2,3	27,8	6,9
1994	-8,6	7,2	6,1	3,7	19,8	-9,9	1,7
1995	-19,8	1,8	10,1	9,8	6,2	16,2	7,8
1996	6,1	2,7	10,0	10,0	7,3	13,9	8,1
1997	1,8	-1,9	8,9	10,4	16,7	-1,6	8,5
1998	-8,1	8,4	7,5	7,1	8,4	6,1	5,2
1999	-9,0	4,9	4,9	4,0	18,9	-17,9	2,2
2000	6,7	-1,9	7,3	7,8	15,0	-10,8	5,9
2001	3,6	-7,6	-1,8	-1,2	5,0	-22,3	-2,7
2002	-4,4	6,2	5,4	6,1	-3,1	40,5	4,4

EK 5: ULAŞTIRMA GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Demiryolları	Tren-kilometreleri (km)	Otomobil sayısı	Kamyon sayısı
1923	-	-	-	-
1924	2,7	53,0	2,5	13,4
1925	2,6	34,6	2,5	13,4
1926	7,4	16,1	2,5	13,4
1927	6,9	13,8	2,5	13,4
1928	6,5	12,2	2,5	13,4
1929	6,0	10,8	2,5	13,4
1930	9,8	7,7	2,5	13,4
1931	2,4	-5,5	2,5	13,4
1932	4,7	-13,1	2,5	13,4
1933	1,0	28,4	2,5	13,4
1934	1,5	42,6	2,5	13,4
1935	7,7	24,0	2,5	13,4
1936	2,7	23,5	2,5	13,4
1937	2,1	17,0	2,5	13,4
1938	2,2	11,3	2,5	13,4
1939	2,5	14,1	0,5	-3,9
1940	0,8	16,3	1,6	2,2
1941	0,4	1,9	-12,3	15,7
1942	0,0	-3,9	19,9	33,4
1943	0,6	3,9	24,9	12,1
1944	0,7	0,1	-16,1	1,8
1945	0,0	-43,4	-9,4	-20,6
1946	0,9	73,9	-10,1	-2,5
1947	0,8	8,2	-8,5	12,1
1948	0,4	-2,8	-0,4	14,7
1949	-0,1	3,8	-4,4	1,5
1950	0,0	1,1	7,1	20,9
1951	-0,1	4,0	28,1	52,3
1952	0,0	11,8	24,0	28,4
1953	0,4	-9,0	38,0	8,2
1954	0,0	21,8	25,9	15,1
1955	1,4	4,0	33,1	16,7
1956	0,0	9,9	22,5	19,2
1957	0,0	5,0	45,7	34,7
1958	0,0	1,9	15,7	11,4
1959	0,0	-1,9	3,3	9,8
1960	1,2	-4,3	4,8	13,8
1961	-0,2	-4,2	11,4	1,9

EK 5: ULAŞTIRMA GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	demiryolları	Tren-kilometreleri (km)	Otomobil sayısı yüzde	Kamyon sayısı yüzde
1962	0,0	2,8	10,1	5,3
1963	0,4	1,8	-6,8	7,6
1964	1,2	5,7	9,8	21,1
1965	0,0	5,4	21,7	19,5
1966	0,0	1,7	14,5	12,6
1967	0,0	-2,6	15,9	13,3
1968	0,0	3,3	18,6	10,1
1969	-0,3	5,0	10,3	-6,6
1970	0,0	3,9	10,2	5,0
1971	1,9	-2,2	4,4	-39,4
1972	0,0	-5,3	22,8	18,7
1973	0,1	3,1	11,6	10,1
1974	0,0	-1,4	9,5	11,0
1975	0,0	-1,4	0,3	1,8
1976	0,0	0,3	11,5	3,8
1977	0,0	-2,7	21,9	7,5
1978	0,0	-2,0	28,3	10,0
1979	-0,1	-0,3	30,3	9,8
1980	0,8	-5,2	28,9	13,7
1981	0,0	14,0	21,1	12,7
1982	-0,5	-4,9	14,6	13,0
1983	2,7	2,5	11,4	6,1
1984	0,3	11,3	10,3	7,2
1985	0,0	2,6	7,8	5,0
1986	0,0	-0,7	4,6	4,5
1987	0,5	-3,4	4,5	4,9
1988	-0,1	-0,3	5,5	5,3
1989	0,0	1,2	7,4	3,9
1990	0,0	1,2	6,9	3,9
1991	0,0	-2,1	10,6	5,7
1992	0,0	0,1	9,7	4,0
1993	0,0	1,3	9,8	3,7
1994	0,3	0,7	9,5	3,1
1995	1,1	-1,8	15,0	6,6
1996	0,7	2,7	13,0	6,2
1997	0,0	3,5	17,0	5,0
1998	0,0	-4,7	20,1	6,4
1999	0,9	-0,7	9,2	2,7
2000	-0,1	4,7	6,9	2,4
2001	0,0	-9,3	7,1	3,7
2002	0,0	-6,2	9,0	6,1

EK 6: DIŞ TİCARET GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	İthalat	İhracat \$	Dış ticaret dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	Dış ticaret hacmi	İhracatın GSMH içindeki payı	İthalatın GSMH içindeki payı
1923	12,7	26,9	-	58,5	-	8,9	15,2
1924	15,6	62,3	-50,1	82,1	32,8	11,4	13,9
1925	28,4	24,6	46,1	79,6	26,7	11,2	14,1
1926	-5,8	-6,1	-4,9	79,4	-6,0	9,8	12,3
1927	-11,3	-16,3	8,0	74,9	-13,5	9,2	12,3
1928	5,5	9,3	-5,9	77,6	7,2	10,7	13,8
1929	8,7	-15,2	91,7	60,6	-1,8	7,2	11,8
1930	-43,7	-4,6	-103,7	102,6	-29,0	9,0	8,7
1931	-13,8	-15,6	-83,3	100,5	-14,7	8,6	8,5
1932	-32,1	-20,3	2333,3	117,8	-26,2	8,1	6,9
1933	10,7	21,0	78,1	128,8	16,3	8,4	6,6
1934	52,5	25,7	-67,7	106,2	37,4	10,0	9,4
1935	2,7	4,4	33,3	107,9	3,6	9,7	8,9
1936	4,2	22,9	258,9	127,2	13,9	9,2	7,2
1937	23,0	16,6	-7,0	120,6	19,4	10,0	8,3
1938	31,3	5,3	-120,9	96,7	17,1	7,7	7,9
1939	-22,2	-13,4	-282,1	107,7	-17,9	6,3	5,9
1940	-45,9	-18,8	335,2	161,7	-31,9	4,4	2,7
1941	10,6	12,5	15,5	164,5	11,8	4,0	2,4
1942	103,9	38,5	-63,0	111,7	63,3	2,7	2,4
1943	37,6	56,0	213,6	126,6	47,3	2,8	2,2
1944	-18,7	-9,5	24,9	141,0	-13,6	3,5	2,5
1945	-23,2	-5,4	37,9	173,5	-12,8	4,0	2,3
1946	22,6	27,5	34,2	180,5	25,8	5,9	3,3
1947	105,8	4,1	-122,3	91,3	40,3	8,3	9,1
1948	12,4	-11,9	267,6	71,5	0,9	5,8	8,1
1949	5,5	25,9	-45,8	85,4	14,0	7,7	9,0
1950	-1,6	6,3	-47,6	92,2	2,1	7,6	8,3
1951	40,8	19,2	296,4	78,1	30,4	7,6	9,7
1952	38,3	15,5	119,3	65,3	28,3	7,6	11,6
1953	-4,2	9,1	-29,3	74,4	1,1	7,1	9,6
1954	-10,2	-15,4	5,1	70,0	-12,4	5,9	8,4
1955	4,0	-6,4	28,5	63,0	-0,3	4,6	7,3
1956	-18,1	-2,7	-44,4	74,9	-12,2	3,9	5,2
1957	-2,5	13,2	-49,3	86,9	4,2	3,3	3,8
1958	-20,7	-28,4	30,6	78,5	-24,2	2,0	2,5
1959	49,2	43,1	71,4	75,3	46,5	2,3	3,0
1960	-0,4	-9,3	26,9	68,5	-4,2	3,3	4,7
1961	8,3	8,1	8,8	68,4	8,2	6,3	9,3

EK 6: DIŞ TİCİRET GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	İthalat	İhracat \$	Dış ticaret dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	Dış ticaret hacmi	İhracatın GSMH içindeki payı	İthalatın GSMH içindeki payı
1962	22,1	9,9	48,5	61,5	17,2	6,0	9,7
1963	11,0	-3,4	34,1	53,5	5,5	5,0	9,3
1964	-21,9	11,6	-60,4	76,5	-10,2	5,2	6,8
1965	6,5	12,9	-14,5	81,1	9,3	5,5	6,8
1966	25,6	5,8	110,5	68,3	16,7	4,9	7,1
1967	-4,7	6,5	-28,8	76,3	-0,1	4,7	6,1
1968	11,5	-5,0	64,6	65,0	4,4	2,8	4,2
1969	4,9	8,1	-1,0	67,0	6,2	2,7	4,0
1970	18,3	9,6	35,8	62,1	14,8	3,1	5,0
1971	23,6	15,0	37,6	57,8	20,3	3,9	6,8
1972	33,5	30,8	37,1	56,6	32,5	4,0	7,1
1973	33,5	48,8	13,5	63,1	39,1	4,7	7,5
1974	81,1	16,3	192,0	40,6	56,0	4,0	9,9
1975	25,4	-8,6	48,6	29,6	15,6	3,0	10,0
1976	8,2	39,9	-5,1	38,2	15,5	3,7	9,6
1977	13,0	-10,6	27,6	30,2	6,5	2,9	9,5
1978	-20,7	30,5	-42,8	49,8	-8,8	3,4	6,9
1979	10,2	-1,2	21,5	44,6	6,4	2,8	6,2
1980	56,0	28,7	78,0	36,8	47,6	4,3	11,6
1981	12,9	61,6	-15,4	52,6	26,0	6,6	12,5
1982	-1,0	22,2	-26,8	65,0	7,0	8,9	13,8
1983	4,4	-0,3	13,3	62,0	2,6	9,5	15,3
1984	16,5	24,5	3,3	66,3	19,6	12,1	18,2
1985	5,5	11,6	-6,6	70,2	7,9	11,9	17,0
1986	-2,1	-6,3	7,8	67,1	-3,8	9,9	14,8
1987	27,5	36,7	8,8	72,0	31,2	11,9	16,5
1988	1,3	14,4	-32,6	81,4	6,8	12,9	15,8
1989	10,2	-0,3	55,9	73,6	5,5	10,8	14,7
1990	41,2	11,5	124,2	58,1	28,6	8,6	14,8
1991	-5,6	4,9	-20,2	64,6	-1,8	9,1	14,0
1992	8,7	8,2	9,4	64,3	8,5	9,3	14,5
1993	28,7	4,3	72,7	52,1	19,1	8,6	16,5
1994	-20,9	18,0	-63,3	77,8	-7,6	13,7	17,6
1995	53,5	19,5	172,5	60,6	38,6	12,7	21,0
1996	22,2	7,3	45,0	53,2	16,6	12,6	23,8
1997	11,3	13,1	9,3	54,1	11,9	13,7	25,2
1998	-5,4	2,7	-15,0	58,7	-2,6	13,1	22,2
1999	-11,4	-1,4	-25,7	65,4	-7,7	14,4	22,0
2000	34,0	4,5	89,8	51,0	22,3	13,9	27,3
2001	-24,0	12,8	-62,3	75,7	-11,6	21,5	28,4
2002	24,5	15,1	53,9	69,9	20,5	19,9	28,5

EK 7: MALİYE GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Bütçe gelirleri	Bütçe tahsilatı	Bütçe giderler	Fiilenen ödenen bütçe	Bütçe açığı / Bütçe tahsilatı
1923	-	-	-	-	-
1924	37,2	24,3	23,9	24,5	4,35
1925	48,1	23,2	31,4	52,3	-18,24
1926	-0,5	5,9	3,3	-14,4	4,44
1927	2,6	12,2	2,1	15,7	1,49
1928	6,2	9,9	6,7	1,0	9,46
1929	6,8	0,9	6,3	6,0	4,91
1930	0,9	-3,1	1,4	-1,4	3,23
1931	-16,1	-24,0	-16,1	-13,3	-10,30
1932	-9,6	13,3	-9,6	16,5	-13,37
1933	0,6	-7,0	0,6	-17,9	0,00
1934	8,2	19,0	8,2	31,6	-10,63
1935	6,0	11,6	6,0	13,5	-12,55
1936	9,2	17,3	9,2	-3,1	7,01
1937	8,5	15,9	8,5	13,9	8,60
1938	8,2	2,9	8,2	5,9	5,88
1939	4,4	20,7	4,4	27,3	0,77
1940	2,7	41,0	2,7	38,5	2,55
1941	15,7	17,8	15,7	7,3	11,27
1942	7,7	50,9	27,1	53,9	9,51
1943	45,8	5,4	23,6	15,1	1,16
1944	111,7	-1,4	95,5	5,7	-5,90
1945	-47,8	-35,2	-36,7	-44,2	8,80
1946	66,4	58,0	64,3	69,6	2,11
1947	14,1	55,1	14,6	53,5	3,16
1948	9,3	-9,1	9,5	-10,4	4,50
1949	12,2	10,9	10,3	12,1	3,44
1950	4,9	-12,8	8,4	-6,7	-3,38
1951	2,4	16,0	6,3	8,5	3,34
1952	15,3	35,8	10,8	41,4	-0,58
1953	26,4	1,6	21,5	2,0	-0,97
1954	16,7	5,2	7,5	11,8	-7,28
1955	21,9	31,7	28,5	29,0	-5,11
1956	19,2	5,0	13,1	5,4	-5,51
1957	20,5	20,0	20,5	19,4	-4,94
1958	11,7	21,6	11,7	19,6	-3,21
1959	33,6	32,4	33,6	35,2	-5,36
1960	21,8	8,6	21,8	8,8	-5,58
1961	19,2	57,7	19,2	55,5	-4,11

EK 7: MALİYE GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Bütçe gelirleri	Bütçe tahsilatı	Bütçe giderler	Fiilen ödenen bütçe	Bütçe açığı / Bütçe tahsilatı
1962	16,5	-17,5	16,5	-19,9	-1,11
1963	19,6	30,1	19,6	28,6	0,04
1964	10,1	10,1	11,4	15,4	-4,75
1965	5,2	5,2	6,9	7,0	-6,62
1966	14,6	21,9	16,3	19,1	-4,17
1967	13,9	23,1	12,1	17,6	0,49
1968	13,1	1,2	14,9	5,1	-3,35
1969	18,3	14,2	18,9	19,1	-7,75
1970	48,2	32,8	12,3	29,5	-5,02
1971	-22,1	25,9	28,5	42,1	-18,46
1972	78,0	29,3	35,6	10,0	-0,76
1973	21,3	20,6	22,1	26,3	-5,50
1974	33,8	19,8	34,1	20,8	-6,40
1975	30,9	53,4	30,7	45,9	-1,24
1976	41,8	33,6	42,7	35,7	-2,86
1977	47,1	30,2	49,5	55,0	-22,41
1978	17,9	63,8	20,2	44,7	-8,17
1979	51,2	70,0	48,3	75,9	-11,88
1980	90,5	72,5	84,8	80,2	-16,87
1981	95,7	53,1	103,6	40,2	-6,99
1982	15,8	5,0	15,6	7,8	-9,79
1983	40,4	65,7	43,7	67,7	-11,06
1984	43,7	39,0	25,5	42,4	-13,76
1985	41,9	66,7	68,5	45,1	0,94
1986	34,4	13,9	31,3	36,0	-18,32
1987	50,8	49,2	53,2	56,5	-24,07
1988	83,4	69,9	90,2	67,3	-22,16
1989	68,5	79,7	58,1	83,8	-24,96
1990	73,6	82,3	95,3	77,0	-21,34
1991	95,8	75,0	64,6	93,4	-34,10
1992	67,3	80,7	97,3	71,2	-27,03
1993	108,4	101,5	92,1	118,8	-37,98
1994	98,7	111,6	106,5	83,9	-19,92
1995	93,8	81,5	60,9	91,5	-26,49
1996	88,2	99,2	164,2	129,7	-45,86
1997	136,3	113,3	78,2	104,1	-39,58
1998	72,5	103,2	136,4	93,5	-32,92
1999	66,8	60,3	83,5	80,0	-49,22
2000	80,8	77,1	72,1	66,6	-40,38
2001	50,2	54,0	-6,4	72,9	-57,57
2002	45,4	46,6	124,3	43,4	-54,10

EK 8 : MİLLİ HESAP GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Sabit üretici fiy.GSMH büyüme hızı	Sabit ür.fiy. GSMH içinde tarım	Sabit ür.fiy.GSMH içinde sanayi	Sabit ür.fiy.GSMH içinde hizmetler
1923	15,3	43,1	10,6	46,3
1924	14,8	47,8	8,5	43,7
1925	12,9	44,7	8,9	46,4
1926	18,2	49,9	8,7	41,5
1927	-12,8	39,5	11,9	48,6
1928	11,0	42,4	10,6	46,9
1929	21,6	49,8	9,1	41,2
1930	2,2	46,8	10,0	43,2
1931	8,7	49,2	10,5	40,3
1932	-10,7	39,3	13,9	46,9
1933	15,8	41,4	14,2	44,4
1934	6,0	40,1	15,3	44,6
1935	-3,0	38,8	15,7	45,4
1936	23,2	48,6	12,3	39,1
1937	1,5	46,2	13,4	40,4
1938	9,5	44,4	14,2	41,4
1939	6,9	43,2	15,5	41,4
1940	-4,9	44,8	14,6	40,6
1941	-10,3	41,8	15,9	42,3
1942	5,6	47,2	14,7	38,1
1943	-9,8	45,8	16,0	38,2
1944	-5,1	43,1	15,9	41,1
1945	-15,3	39,0	15,6	45,4
1946	31,9	45,5	14,9	39,5
1947	4,2	38,6	15,2	46,2
1948	15,9	44,3	12,8	42,8
1949	-5,0	40,4	13,1	46,5
1950	9,4	40,9	13,1	45,9
1951	12,8	43,4	11,9	44,6
1952	11,9	42,5	11,8	45,7
1953	11,2	41,5	12,7	45,8
1954	-3,0	36,8	14,3	48,9
1955	7,9	37,5	14,7	47,8
1956	3,2	38,2	15,6	46,2
1957	7,8	37,7	16,0	46,3
1958	4,5	39,3	16,2	44,4
1959	4,1	37,9	16,1	45,9
1960	3,4	37,5	15,7	46,8
1961	2,0	35,0	17,2	47,8

EK 8 : MİLLİ HESAP GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Sabit üretici fiy.GSMH büyüme hızı	Sabit ür.fiy. GSMH içinde tarım	Sabit ür.fiy.GSMH içinde sanayi	Sabit ür.fiy.GSMH içinde hizmetler
1962	6,2	34,6	16,7	48,7
1963	9,7	34,6	17,1	48,3
1964	4,1	33,1	18,2	48,6
1965	3,1	30,9	19,4	49,8
1966	12,0	30,5	19,9	49,6
1967	4,2	29,3	20,7	50,0
1968	6,7	33,0	17,1	49,8
1969	4,3	31,2	18,4	50,4
1970	4,4	30,7	17,5	51,7
1971	7,0	30,2	17,8	52,0
1972	9,2	27,9	18,1	54,0
1973	4,9	24,5	19,3	56,2
1974	3,3	25,2	20,0	54,8
1975	6,1	24,5	20,6	55,0
1976	9,0	24,0	20,5	55,5
1977	3,0	22,8	21,3	56,0
1978	1,2	23,1	21,7	55,2
1979	-0,5	23,2	20,7	56,1
1980	-2,8	24,2	20,5	55,4
1981	4,8	22,6	21,5	55,9
1982	3,1	22,7	21,9	55,4
1983	4,2	21,6	22,4	56,0
1984	7,1	20,3	23,1	56,6
1985	4,3	19,4	23,6	57,0
1986	6,8	18,8	25,0	56,2
1987	9,8	17,2	24,9	57,9
1988	1,5	18,3	25,1	56,7
1989	1,6	16,6	25,9	57,5
1990	9,4	16,3	25,9	57,9
1991	0,3	16,1	26,5	57,4
1992	6,4	15,8	26,5	57,8
1993	8,1	14,5	26,5	59,0
1994	-6,1	15,3	26,6	58,1
1995	8,0	14,4	27,7	57,9
1996	7,1	14,0	27,7	58,3
1997	8,3	12,7	28,1	59,2
1998	3,9	13,4	27,6	59,0
1999	-6,1	13,4	27,9	58,7
2000	6,3	13,1	27,8	59,0
2001	-9,5	13,6	28,5	57,9
2002	7,9	13,6	28,8	57,6

EK 8 : MİLLİ HESAP GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Hizmetler sek. büyüme hızı (sabit fiyat.)	Sabit ür.fiy.kişi başına GSMH büyüme hızı	Cari ür.fiy.GSMH içinde tarım	Cari ür.fiy.GSMH içinde sanayi	Cari ür.fiy.GSMH içinde hizmetler	Tarım sek.büyüme hızı (cari)
1923	11,3	12,9	39,6	13,2	47,2	30,3
1924	8,4	12,5	47,4	9,8	42,8	51,2
1925	19,7	10,5	47,8	9,5	42,6	28,0
1926	5,7	15,8	49,4	9,9	40,8	11,7
1927	2,2	-14,6	40,9	12,6	46,4	-26,1
1928	7,3	8,7	44,0	11,3	44,7	19,4
1929	6,6	19,2	51,6	9,6	38,8	48,8
1930	7,2	0,0	45,5	11,1	43,4	-32,8
1931	1,4	6,7	45,1	12,3	42,6	-12,7
1932	3,9	-12,8	39,9	13,8	46,3	-25,6
1933	9,6	13,5	37,3	15,9	46,8	-8,8
1934	6,6	3,8	34,1	17,6	48,3	-2,7
1935	-1,3	-5,1	35,3	17,8	47,0	11,5
1936	6,0	21,1	43,1	15,3	41,7	58,1
1937	5,1	-0,2	40,8	16,2	43,0	1,0
1938	12,1	7,7	40,1	16,4	43,5	3,0
1939	6,9	4,2	39,0	18,0	43,0	5,9
1940	-6,8	-6,8	38,5	18,6	42,9	15,1
1941	-6,4	-11,6	37,0	19,3	43,7	19,6
1942	-5,0	4,6	51,2	13,3	35,5	186,3
1943	-9,6	-10,8	56,5	10,7	32,8	64,5
1944	2,2	-5,9	44,1	15,4	40,5	-43,5
1945	-6,3	-16,1	38,3	16,1	45,6	-28,9
1946	14,8	29,2	45,6	14,7	39,7	49,2
1947	21,8	1,9	38,4	15,2	46,3	-7,3
1948	2,3	14,1	45,2	14,0	40,8	47,9
1949	3,1	-7,0	40,1	14,9	44,9	-15,3
1950	8,1	6,9	41,7	14,6	43,7	11,3
1951	9,6	10,0	44,8	13,5	41,7	29,0
1952	14,5	8,8	44,6	13,3	42,1	14,4
1953	11,6	8,2	45,0	13,5	41,5	17,7
1954	3,6	-5,6	38,4	15,6	46,0	-12,9
1955	5,5	5,0	39,0	16,0	45,0	21,8
1956	-0,3	0,7	39,3	16,7	44,1	16,1
1957	7,9	4,4	41,9	15,8	42,2	42,0
1958	0,4	1,6	41,7	16,8	41,5	18,7
1959	7,6	1,1	37,3	18,1	44,6	11,7
1960	5,4	0,5	37,9	17,2	44,9	8,5
1961	4,2	-0,6	35,6	18,0	46,4	-0,3

EK 8 : MİLLİ HESAP GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Hizmetler sek. büyüme hızı (sabit fiyat.)	Sabit ür.fiy.kişi başına GSMH büyüme hızı	Cari ür.fiy.GSMH içinde tarım	Cari ür.fiy.GSMH içinde sanayi	Cari ür.fiy.GSMH içinde hizmetler	Tarım sek.büyüme hızı (cari)
1962	8,0	3,6	36,3	18,0	45,7	18,6
1963	8,9	7,0	36,1	17,9	46,0	15,3
1964	4,8	1,5	33,8	19,0	47,3	-0,1
1965	5,6	0,6	30,8	20,0	49,2	-1,7
1966	11,5	9,2	31,3	20,0	48,7	21,0
1967	5,2	1,6	29,5	21,0	49,4	4,7
1968	7,9	4,0	39,8	16,7	43,6	4,6
1969	5,4	1,7	38,8	17,0	44,1	9,3
1970	7,3	1,8	36,7	16,6	46,7	7,1
1971	7,6	4,4	34,5	16,9	48,6	18,0
1972	13,4	6,5	31,3	17,5	51,1	9,4
1973	9,2	2,3	30,7	17,3	52,0	24,5
1974	0,7	0,7	33,0	16,6	50,5	44,5
1975	6,4	3,3	32,7	16,7	50,6	27,5
1976	10,0	6,8	30,6	18,1	51,3	17,6
1977	3,9	0,9	29,5	17,4	53,0	23,3
1978	-0,1	-0,8	30,2	17,3	52,5	51,8
1979	1,1	-2,5	26,7	19,8	53,5	54,4
1980	-4,1	-4,8	25,5	18,3	56,2	75,9
1981	5,8	2,3	23,5	20,9	55,6	39,5
1982	2,3	0,6	21,9	22,1	56,0	23,5
1983	5,3	1,7	20,7	21,3	58,0	23,9
1984	8,2	4,5	21,0	20,8	58,1	61,7
1985	5,0	1,7	19,7	21,9	58,4	49,4
1986	5,2	4,4	19,2	25,0	55,8	41,0
1987	13,2	7,5	17,2	24,9	57,9	31,3
1988	-0,8	-0,7	16,7	26,3	57,0	67,6
1989	3,2	-0,6	16,2	26,5	57,4	72,4
1990	10,1	6,8	16,8	24,8	58,4	79,3
1991	-0,5	-1,6	14,5	25,1	60,4	37,7
1992	7,1	4,4	14,1	24,8	61,1	69,8
1993	10,5	6,2	14,7	23,7	61,6	88,2
1994	-7,6	-7,8	14,7	25,6	59,7	95,0
1995	7,6	6,1	14,8	25,5	59,7	103,1
1996	7,9	5,3	15,7	23,9	60,4	102,1
1997	9,9	8,7	13,4	23,7	62,9	67,0
1998	3,6	2,3	16,5	20,9	62,6	124,4
1999	-6,7	-7,4	14,4	21,7	63,9	28,3
2000	7,0	1,4	13,5	22,3	64,1	50,5
2001	-11,3	-11,1	11,6	24,4	64,0	19,9
2002	7,5	6,4	11,5	24,5	64,1	54,7

EK 9 : SAĞLIK GÖSTERGELERİ (yıllık ve %)

Yıllar	Doktor sayısı	Doktor başına nüfus	Sağlık memuru	Sağlık memuru başına nüfus	Ebe sayısı	Ebe başına nüfus
1923	-	-	-	-	-	-
1924	3,0	-0,2	3,0	-0,2	11,7	-0,1
1925	2,9	-0,2	2,9	-0,2	10,5	-0,1
1926	2,8	-0,2	2,9	-0,2	9,5	-0,1
1927	2,7	-0,2	2,8	-0,2	8,7	-0,1
1928	2,7	-0,2	2,7	-0,2	8,0	-0,1
1929	1,1	1,0	12,3	-9,0	5,3	-3,0
1930	8,4	-5,8	6,6	-4,2	0,8	1,4
1931	-5,0	7,5	-3,5	5,8	7,3	-4,8
1932	5,8	-3,5	1,8	0,3	-1,9	4,1
1933	1,9	0,2	4,8	-2,6	-4,5	7,0
1934	0,5	1,6	-0,2	2,4	2,7	-0,6
1935	2,1	0,0	4,8	-2,5	9,2	-6,5
1936	3,5	-1,6	2,9	-1,0	4,4	-2,4
1937	8,1	-5,9	6,5	-4,5	3,2	-1,4
1938	-0,9	2,6	7,1	-5,1	8,8	-6,5
1939	9,8	-6,2	2,1	0,8	5,7	-2,6
1940	-0,9	2,7	-8,9	11,6	10,2	-7,7
1941	5,7	-4,2	-2,1	3,4	-22,9	31,3
1942	11,0	-8,9	2,7	-1,6	40,4	-28,0
1943	-1,0	2,1	4,2	-3,0	3,0	-1,9
1944	-2,8	4,0	3,3	-2,1	14,4	-11,7
1945	14,9	-12,0	1,1	0,0	2,5	-1,4
1946	12,1	-9,2	68,9	-39,7	37,7	-26,0
1947	15,3	-11,3	7,5	-4,9	46,1	-30,1
1948	4,1	-1,8	-0,8	3,1	-18,2	25,0
1949	0,0	2,2	0,0	2,2	0,0	2,2
1950	15,4	-11,4	36,8	-25,3	-3,1	5,5
1951	117,5*	-52,8*	-25,3	37,3	23,4	-16,9
1952	-5,1	8,4	48,1	-30,6	9,3	-6,0
1953	15,2	-10,7	-21,9	31,7	12,2	-8,4
1954	-3,7	6,8	-7,7	11,3	-10,7	15,2
1955	2,4	0,4	22,4	-16,0	15,2	-10,7
1956	7,4	-4,2	5,3	-2,3	-7,4	11,1
1957	-2,7	5,8	-19,1	27,2	6,1	-3,0
1958	4,1	-1,2	-4,6	7,9	7,0	-3,8
1959	2,3	0,6	5,5	-2,5	35,3	-23,9
1960	4,3	-17,5	5,5	-11,0	13,2	-6,4
1961	9,5	22,8	-3,0	12,4	15,8	-0,3

*1950 yılında 3020 olan doktor sayısı 1951 yılında 6570'e çıkmış buna paralel şekilde 1950 yılında doktor başına düşen nüfus 6890 kişi iken 1951 yılında 3250 kişiye düşmüştür.

EK 9: SAĞLIK GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Doktor sayısı	Doktor başına nüfus	Sağlık memuru	Sağlık memuru başına nüfus	Ebe sayısı	Ebe başına nüfus
1962	23,1	-6,4	64,7	5,7	8,4	-11,5
1963	1,4	-17,1	1,2	-38,5	1,0	-6,3
1964	-10,5	13,4	1,2	1,2	-6,0	9,0
1965	8,4	-5,5	-19,5	27,3	12,8	-9,4
1966	4,0	-1,5	10,8	-7,4	14,7	-10,2
1967	4,8	-2,1	13,8	-9,9	13,2	-9,7
1968	4,3	-1,7	10,1	-6,9	18,8	-13,6
1969	7,6	-16,4	45,7	-29,6	53,6	-33,2
1970	3,8	-1,7	5,2	-2,6	10,4	-7,1
1971	19,3	-1,6	3,3	-0,8	7,6	-4,7
1972	-1,4	3,9	1,4	1,2	7,2	-4,4
1973	13,7	-9,7	5,7	-3,1	3,9	-1,3
1974	12,7	-9,0	-23,1	33,3	-9,9	13,8
1975	4,1	-1,5	30,0	-21,1	6,1	-3,4
1976	7,7	-5,1	4,5	-2,2	6,9	-4,4
1977	2,3	-0,2	-2,9	5,1	21,0	-15,6
1978	5,5	-3,2	-0,4	2,5	-3,4	5,7
1979	4,2	-2,1	4,2	-2,0	-1,9	4,1
1980	3,6	-1,5	0,5	1,6	-0,2	2,2
1981	4,3	-1,7	4,8	-2,2	-12,5	17,2
1982	9,0	-5,9	-3,2	6,0	-3,1	5,8
1983	4,2	-1,6	-9,5	13,3	8,3	-5,3
1984	6,0	-3,3	-2,3	4,9	6,4	-3,9
1985	6,5	-3,8	0,7	1,9	16,0	-11,4
1986	2,8	0,3	11,0	-7,9	6,3	-3,9
1987	3,7	-2,2	5,7	-3,3	14,9	-11,1
1988	9,5	-6,6	52,5	-33,0	16,8	-12,5
1989	9,9	-7,0	0,2	2,0	8,3	-5,7
1990	8,4	-5,7	14,2	-10,5	9,4	-6,6
1991	5,2	-3,1	10,5	-7,8	10,9	-8,0
1992	7,0	-4,8	1,5	0,4	4,1	-2,1
1993	7,1	-4,9	19,1	-14,5	3,3	-1,4
1994	7,8	-5,6	7,1	-4,9	-1,8	3,7
1995	5,3	-3,4	11,5	-20,2	11,1	-8,3
1996	2,3	-0,5	13,8	2,6	-1,5	3,4
1997	3,8	-1,9	1,5	0,3	3,3	-1,4
1998	5,0	-3,0	4,5	-2,5	2,1	-0,2
1999	6,0	-3,9	3,8	-1,9	0,5	1,3
2000	3,8	-1,9	8,1	-5,8	0,8	1,1
2001	6,6	-4,7	-2,1	3,8	-1,0	2,7
2002	4,9	-3,2	8,3	-6,1	0,9	0,7

EK 9 : SAĞLIK GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Hastane sayısı	Hastaneler yatak sayısı	Eczane sayısı	Eczacı sayısı	Eczacı başına nüfus
1923	-	-	-	-	-
1924	0,3	3,1	7,5	2,4	-1,2
1925	0,3	3,1	7,5	2,4	-11,3
1926	0,3	3,1	7,5	2,4	-5,1
1927	0,3	3,1	7,5	2,4	0,2
1928	0,3	3,1	7,5	2,4	-2,3
1929	0,3	3,1	-33,3	2,3	-0,2
1930	0,3	3,1	1,3	-3,1	5,4
1931	0,3	3,1	0,9	-9,4	12,8
1932	0,3	3,1	3,1	0,9	1,2
1933	0,3	3,1	0,6	4,3	-2,1
1934	0,3	3,1	0,2	2,5	-0,3
1935	0,3	3,1	0,2	0,8	1,3
1936	0,3	3,1	-1,5	8,0	-5,6
1937	0,3	3,1	-0,6	1,5	0,3
1938	0,3	3,1	7,1	4,4	-2,5
1939	0,3	3,1	-1,0	0,0	3,0
1940	0,3	3,1	-2,8	-9,8	12,8
1941	-2,6	0,9	-4,4	7,0	-5,3
1942	-2,0	2,0	0,4	0,7	0,3
1943	0,7	-3,9	0,2	-5,8	7,2
1944	2,7	13,2	2,2	-2,3	3,4
1945	0,7	2,5	1,9	-9,4	11,5
1946	20,3	10,9	2,5	18,1	-13,8
1947	2,7	5,1	5,9	8,0	-5,4
1948	2,1	3,1	5,5	-22,3	31,5
1949	2,6	9,1	2,5	0,0	2,2
1950	1,5	5,4	5,3	13,0	-9,6
1951	31,3	18,3	8,9	705,4	-87,3
1952	24,2	22,8	3,4	4,0	-1,2
1953	13,4	8,6	6,3	-5,8	9,1
1954	3,8	11,3	20,9	20,0	-14,3
1955	8,0	4,4	8,8	2,0	0,8
1956	8,4	7,3	6,5	4,4	-1,4
1957	5,8	4,2	2,1	-1,0	3,9
1958	6,9	8,6	3,8	7,4	-4,2
1959	6,1	5,0	5,0	-0,5	3,4
1960	4,4	4,0	7,3	1,4	1,5
1961	6,0	3,8	1,0	-1,1	3,8

EK 9 : SAĞLIK GÖSTERGELERİ (devam) (yıllık ve %)

Yıllar	Hastane sayısı	Hastaneler yatak sayısı	Eczane sayısı	Eczacı sayısı	Eczacı başına nüfus
1962	2,2	5,5	10,0	8,4	-5,5
1963	3,1	6,2	-3,4	16,9	-12,3
1964	0,9	3,5	8,6	-6,3	9,4
1965	-1,9	0,6	6,4	7,3	-4,5
1966	2,2	4,3	11,5	9,1	-6,1
1967	3,8	2,3	9,3	14,0	-10,0
1968	2,6	9,8	10,1	4,7	-2,1
1969	6,5	6,6	12,0	10,4	-7,1
1970	2,5	3,3	13,4	18,3	-13,3
1971	2,0	4,3	30,0	15,5	-11,2
1972	2,6	3,7	12,8	14,5	-10,4
1973	1,5	4,9	16,1	20,1	-14,6
1974	0,8	2,9	0,8	-1,4	4,0
1975	0,3	-2,6	9,5	48,5	-31,0
1976	-1,0	2,1	11,7	11,8	-8,6
1977	-2,3	0,1	11,0	35,1	-24,4
1978	0,5	4,2	5,4	6,7	-4,3
1979	5,9	11,8	-0,3	5,2	-2,9
1980	0,6	2,4	2,6	1,6	0,4
1981	0,5	-1,4	9,1	-3,7	6,4
1982	-22,0	-1,7	12,8	-1,6	4,2
1983	-0,3	3,4	10,2	0,9	1,6
1984	6,2	1,1	6,9	0,5	2,0
1985	7,3	3,4	6,1	0,1	2,4
1986	0,0	3,1	5,2	10,9	-7,8
1987	2,7	3,7	7,1	6,2	-3,8
1988	2,8	1,7	6,9	6,6	-4,1
1989	4,5	2,7	5,5	4,4	-2,1
1990	5,5	4,0	4,9	3,9	-1,6
1991	4,9	2,5	1,1	1,3	0,6
1992	3,2	2,3	3,5	3,7	-1,8
1993	3,7	4,2	4,9	6,6	-4,5
1994	2,1	2,1	3,9	3,8	-1,8
1995	2,7	1,0	5,0	3,9	-2,0
1996	2,5	2,8	7,1	3,1	-1,2
1997	4,3	3,6	6,4	4,5	-2,5
1998	5,6	2,8	3,6	4,3	-2,4
1999	2,9	3,0	4,2	2,9	-1,1
2000	1,1	2,0	8,3	5,4	-3,4
2001	1,2	1,8	1,5	-1,5	3,2
2002	-7,0	1,8	5,0	-0,1	4,3

EK 10: HÜKÜMETLERİN GÖREVDE KALDIKLARI SÜRELER

İnönü Hükümetleri (1.3.4.5.6.7.)	14 yıl (3 Ay 11 gün Okyar Hükümeti hariç)
Bayar Hükümetleri	1 yıl 3 ay
Saydam Hükümetleri	3 yıl 6 ay
Saraçoğlu Hükümetleri	4 yıl 1 ay
Peker Hükümeti	1 yıl 1 ay
Saka Hükümeti	1 yıl 3 ay
Günaltay Hükümeti	1 yıl 4 ay
Menderes Hükümeti	10 yıl
Gürsel Hükümeti	1 yıl 6 ay
İnönü Hükümetleri (8.9.10.)	3 yıl 3 ay
Ürgüplü Hükümeti	8 ay
Demirel Hükümetleri (1.2.3.)	5 yıl 8 ay
Erim Hükümetleri	1 yıl 2 ay
Melen Hükümeti	11 ay
Talu Hükümeti	9 ay
Ecevit Hükümeti	10 ay
Irmak Hükümeti	4,5 ay
Demirel Hükümeti (4.)	2 yıl 3 ay
Ecevit Hükümeti (2.)	1 ay
Demirel Hükümeti (5.)	5,5 ay
Ecevit Hükümeti (3.)	1 yıl 10 ay
Demirel Hükümeti (6.)	10 ay
Ulus Hükümeti	3 yıl 3 ay
Özal Hükümeti	6 yıl
Akbulut Hükümeti	1 yıl 7 ay
Yılmaz Hükümeti (1.)	5 ay
Demirel Hükümeti (7.)	1 yıl 8 ay
Çiller Hükümetleri	2 yıl 8 ay
Yılmaz Hükümeti (2.)	3,5 ay
Erbakan Hükümeti	1 yıl
Yılmaz Hükümeti (3.)	1 yıl 6 ay
Ecevit Hükümeti (4.5.)	3 yıl 10 ay

EK 11: EĞİTİM BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2	Boyut 3	Boyut 4	Boyut 5	Boyut 6
egitim12	0,886					
egitim17	0,882					
egitim13	0,840					
egitim18	0,589					
egitim19		-0,844				
egitim14		-0,777				
egitim7		0,661				
egitim8		0,583				
egitim6			0,842			
egitim3			0,742			
egitim16			0,656			
egitim2			-0,541			
egitim11				-0,927		
egitim1				0,789		
egitim20					0,855	
egitim10					-0,697	
egitim9						0,828
egitim15						-0,738

EK 12: İSTİHDAM BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2
istihdam2	0,895283	
istihdam1	0,762873	
istihdam3	0,604038	
istihdam5		0,804711
istihdam6		0,637359
istihdam4		0,424846

EK 13: TARIM BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2	Boyut 3	Boyut 4	Boyut 5	Boyut 6	Boyut 7	Boyut 8
tarim21	0,937832							
tarim34	0,920464							
tarim4	0,908565							
tarim17	-0,88701							
tarim12	-0,85568							
tarim25	0,838708							
tarim14		0,899871						
tarim15		0,888766						
tarim11		0,864724						
tarim10		0,854093						
tarim16		0,828532						
tarim9			0,885996					
tarim26			0,87333					
tarim7			0,855726					
tarim24			0,791236					
tarim22			0,706482					
tarim37				0,967363				
tarim36				0,898172				
tarim39				0,515284				
tarim28					0,860938			
tarim27					0,796357			
tarim31					-0,74367			
tarim38						0,828067		
tarim18						0,674672		
tarim32							0,769853	
tarim23							0,761748	
tarim8								0,958985

EK 14: MADENCİLİK BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1
madencilik1	0,76785203
madencilik2	0,76785203

EK 15: ENERJİ BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2
enerji2	0,972894	
enerji1	0,959329	
enerji5	0,949862	
enerji4		-0,87754
enerji3		0,814794

EK 16: ULAŞTIRMA BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2
ulasim2	0,786153	
ulasim1	0,776117	
ulasim5		0,871551
ulasim3		0,795448

EK 17: DIŞ TİCARET BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2	Boyut 3
disticaret5	0,985404		
disticaret1	0,891181		
disticaret2	0,801017		
disticaret7		0,961924	
disticaret6		0,957742	
disticaret3			0,773439
disticaret4			0,714465

EK 18: MALİYE BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1
maliye4	0,940611
maliye2	0,925626
maliye3	0,896809
maliye1	0,892423
maliye6	-0,80185

**EK 19: MİLLİ HESAPLAR BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ
MATRİSİ**

	Boyut 1	Boyut 2
millihesap2	-0,981	
millihesap11	-0,978	
millihesap3	0,967	
millihesap13	0,961	
millihesap4	0,937	
millihesap12	0,912	
millihesap14	0,525	
millihesap1		0,976
millihesap8		0,973
millihesap7		0,789

EK 20: SAĞLIK BOYUTU DÖNDÜRÜLMÜŞ FAKTÖR YÜKLERİ MATRİSİ

	Boyut 1	Boyut 2	Boyut 3	Boyut 4
saglik1	0,900			
saglik12	0,884			
saglik13	-0,869			
saglik2	-0,809			
saglik7		0,965		
saglik8		-0,959		
saglik6			0,918	
saglik5			-0,916	
saglik10				0,831
saglik9				0,798
saglik11				-0,404

EK 21: EĞİTİM GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

egitim1	İlkokul sayısı
egitim2	İlkokul öğretmen sayısı
egitim3	Ortaokul sayısı
egitim4	Ortaokul öğretmen sayısı
egitim5	Lise sayısı
egitim6	Lise öğretmen sayısı
egitim7	Mesleki ve teknik okul sayısı
egitim8	Mesleki ve teknik okul öğretmen sayısı
egitim9	Yüksek öğretim okul sayısı
egitim10	Yüksek öğretim elemanı sayısı
egitim11	İlkokul başına öğrenci sayısı
egitim12	Ortaokul başına öğrenci sayısı
egitim13	Lise başına öğrenci sayısı
egitim14	Mesleki ve teknik okul başına öğrenci sayısı
egitim15	Yüksek öğretim okul başına öğrenci sayısı
egitim16	İlkokul öğretmen başına öğrenci sayısı
egitim17	Ortaokul öğretmen başına öğrenci sayısı
egitim18	Lise öğretmen başına öğrenci sayısı
egitim19	Mesleki ve teknik öğretmen başına öğrenci sayısı
egitim20	Yüksek öğretim öğretmen başına öğrenci sayısı

EK 22: İSTİHDAM GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

istihdam1	toplam istihdam
istihdam2	tarım, orman, hayvancılık istihdamı toplam
istihdam3	madencilik istihdamı
istihdam4	imalat sanayi istihdamı
istihdam5	inşaat ve bayındırlık istihdamı
istihdam6	toplumsal ve sosyal hizmetler istihdamı

EK 23: TARIM GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

tarim1	toplam tahıl ekim alanı
tarim2	buğday ekim alanı
tarim3	buğday üretimi (ton)
tarim4	buğday ekiliş payı
tarim5	buğday verimi
tarim6	arpa ekim alanı
tarim7	arpa üretimi
tarim8	arpa ekiliş payı
tarim9	arpa verimi
tarim10	mısır ekim alanı
tarim11	mısır üretimi
tarim12	mısır ekiliş payı
tarim13	mısır verimi
tarim14	toplam baklagil ekim alanı
tarim15	kurufasülye ekim alanı
tarim16	kurufasülye üretim
tarim17	kurufasülye ekiliş payı
tarim18	kurufasülye verimi
tarim19	mercimek ekim alanı
tarim20	mercimek üretimi
tarim21	mercimek ekiliş payı
tarim22	mercimek verimi
tarim23	nohut ekim alanı
tarim24	nohut üretim
tarim25	nohut ekiliş payı
tarim26	nohut verimi
tarim27	toplam endüstriyel bitki ekim alanı
tarim28	pamuk ekim alanı
tarim29	pamuk üretimi
tarim30	pamuk ekiliş payı
tarim31	pamuk verimi
tarim32	şekerpancarı ekim alanı
tarim33	şekerpancarı üretimi
tarim34	şekerpancarı ekiliş payı
tarim35	şekerpancarı verimi
tarim36	tütün ekim alanı
tarim37	tütün üretim
tarim38	tütün ekiliş payı
tarim39	tütün verimi

EK 24: MADENCİLİK GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

madencilik1	taşkömürü üretimi
madencilik2	linyit üretimi

EK 25: ENERJİ GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

enerji1	brüt elektrik enerji üretimi
enerji2	brüt elektrik enerji tüketimi
enerji3	termik santraller üretimi pay
enerji4	hidroelektrik santraller üretim pay
enerji5	kişi başına elektrik tüketimi

EK 26: ULAŞTIRMA GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

ulasim1	demiryolları (km)
ulasim2	tren-kilometreleri (km)
ulasim3	otomobil sayısı
ulasim4	otobüs sayısı
ulasim5	kamyon sayısı
ulasim6	telefon abone sayısı

EK 27: DIŞ TİCARET GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

disticaret1	ithalat
disticaret2	ihracat \$
disticaret3	dış ticaret dengesi
disticaret4	ihracatın ithalatı karşılama oranı
disticaret5	dış ticaret hacmi
disticaret6	ihracatın GSMH içindeki payı
disticaret7	ithalatın GSMH içindeki payı

EK 28: MALİYE GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

maliye1	bütçe gelirleri
maliye2	bütçe tahsilâtı
maliye3	bütçe giderler
maliye4	fiilenen ödenen bütçe
maliye5	bütçe açığı
maliye6	bütçe açığı / bütçe tahsilâtı

EK 29: MİLLİ HESAPLAR GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

millihesap1	sabit üretici fiyatlarıyla GSMH büyüme hızı
millihesap2	sabit üretici fiyatlarla GSMH içinde tarım payı
millihesap3	sabit üretici fiyatlarla GSMH içinde sanayi
millihesap4	sabit üretici fiyatlarla GSMH içinde hizmetler
millihesap5	tarım sektörü büyüme hızı (sabit)
millihesap6	sanayi sektörü büyüme hızı (sabit)
millihesap7	hizmetler sektörü büyüme hızı (sabit)
millihesap8	sabit üretici fiyatlarla kişi başına GSMH büyüme hızı
millihesap9	cari üretici fiyatlarıyla GSMH büyüme hızı
millihesap10	cari üretici fiyatlarıyla kişi başına GSMH büyüme hızı
millihesap11	cari fiyatlarla GSMH içinde tarım
millihesap12	cari fiyatlarla GSMH içinde sanayi
millihesap13	cari fiyatlarla GSMH içinde hizmetler
millihesap14	tarım sektörü büyüme hızı (cari)
millihesap15	sanayi sektörü büyüme hızı (cari)
millihesap16	hizmetler sektörü büyüme hızı (cari)
millihesap17	sanayi (cari) içinde imalat sanayi
millihesap18	inşaat sanayi (cari)

EK 30: SAĞLIK GÖSTERGESİNE AİT DEĞİŞKENLER

saglik1	doktor sayısı
saglik2	doktor başına nüfus
saglik3	hemşire sayısı
saglik4	hemşire başına nüfus
saglik5	sağlık memuru
saglik6	sağlık memuru başına nüfus
saglik7	ebe sayısı
saglik8	ebe başına nüfus
saglik9	hastane sayısı
saglik10	hastaneler yatak sayısı
saglik11	eczane sayısı
saglik12	eczacı sayısı
saglik13	eczacı başına nüfus

ÖZET

BALCI, Önder. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinin Ekonomik Kalkınma Yaklaşımları ve Performansları, Yüksek Lisans, Ankara, 2007.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden itibaren sanayileşme-kalkınma çabaları içerisinde olmuştur. İzlenen kalkınma stratejileri ve uygulanan iktisat politikaları değişse de bu amaç hep korunmaya çalışılmış, kalkınma hedefi çağdaşlaşma ve batılılaşma hedefi ile özdeş tutulmuştur. Bununla birlikte kalkınma olgusu da zamanla değişime uğramış ve ekonominin niceliksel dönüşümünden çok niteliksel dönüşümünü ifade etmeye başlamıştır. Kalkınma, sadece ekonomik göstergelerin iyileşmesi değil aynı zamanda yoksulluğun azaltılması, bireylerin toplumsal yaşantısı ve temel gereksinimlerinde iyileştirmelerin sağlanması gibi toplumsal dönüşümlerle ölçülür hale gelmiştir. Bu amaçla 1990'lı yıllardan itibaren kalkınmanın ölçülmesinde, UNDP tarafından oluşturulan İnsani Gelişim Endeksi kullanılmaya başlanmıştır. Bütün ülkeler için her yıl oluşturulan bu endekse göre ülkeler gelişmiş ya da az gelişmiş olarak sıralanmaktadır.

Ülkeler kalkınmışlık düzeyine göre sıralanabilirken benzer bir sıralama da ülkelerin kendi kalkınma süreçlerinde rol oynayan hükümetler içinde yapılabilmektedir. Hükümetlerin kendi plan ve programları çerçevesinde uygulayacakları iktisat politikaları ile ülke kalkınmasına ne oranda katkıda buldukları hükümetler arası bir karşılaştırma yapmaya olanak vermektedir. Bu sayede bazı hükümetler başarılı olarak nitelendirilebilirken bazı hükümetler başarısız olarak nitelendirilebilmektedir. Bu amaçla 1923–2002 yılları arasında görev yapan Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ülke kalkınmasında ne derece rol oynadıkları 10 temel göstergede toplanan 95 değişkenin faktör analizi yöntemi ile test edilmesi sonucunda hükümetler performanslarına göre sıralanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

1. Ekonomik Kalkınma
2. Hükümet Politikaları
3. Hükümet Performansları

ABSTRACT

BALCI, Önder. Development Approaches and Performances of the Republic of Turkey Governments, Master Thesis, Ankara, 2007.

Since its her establishment, Republic of Turkey is in the effort of industrialization and development. Although development strategies and economic policies change over time, this aim has always been maintained. Development and modernization-westernization efforts are envisaged as harmonious objectives. However, the concept of development also changes over time and hence currently it is understood as qualitative transformation of an economy rather than the quantitative transformation. Under this new approach development is measured not only by the help of economic indicators but also in terms of social objectives as decreasing poverty, improving the social life and basic needs of individuals. As a result, from early 1990's Human Development Index, such formed by UNDP, is used development measure. This annual index rank countries as developed or underdeveloped.

While countries are ranked in terms of the development levels, a similar ranking can be achieved for the governments of each country which have obviously important roles in the development process. The answer given to the question of in which ratio do the governments contribute to the development process of a country with the help of economic policies that are formed in the framework of their own plans and programs, allow a comparison among governments. Thus it is possible to perform an inter governmental comparison. In this study governments of the Republic of Turkey are ranked according to their performance in terms of 95 variables, which in themselves were reduced to 10 indicators through factor analysis.

Key Words:

1. Economic Development
2. Government Policies
3. Government Performances